

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Центр досліджень з історії Київської Русі

УДК [(367)+(477)]08

RUTHENICA. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи.
Том XIII. — К.: Інститут історії України НАН України, 2016. — 256 с., іл.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України

У разі передруку матеріалів
узгодження з видавцями обов'язкове

Попередні випуски журналу:
<http://history.org.ua/>

Адреса редакції:
01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4
tolochko@hotmail.com;
wolr@ukr.net
Факс: +380-44 279-06-80

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 6937 від 04.02.2003 р.

ISSN 1995-0276
ISSN 978-966-2449-63-1

© Ruthenica, 2016
© Автори статей

RUTHENICA

Том XIII

Наукові редактори
Володимир Ричка,
Олексій Толочко

КИЇВ
2016

ЗМІСТ

Martin Dimnik

The All-Rus' Congresses in Kievan Rus' between 1054 and 1236 7

Елизавета Архипова

Новые данные о месте расположения саркофага Ярослава Мудрого 32

Вадим Аристов

Походження історичних повідомлень *Пам'яті та Похвали князю Володимиру Якова Мніха*..... 50

Олексій Толочко, Володимир Ричка

«Князи Болоховьсци» 83

Ярослав Затилук, Катерина Кириченко

Повідомлення *Анналів* Яна Длугоша про коронацію Данила Романовича та їх походження 108

ЗАМІТКИ

Забута історія: хрещення князя Володимира Святого у *Vat. gr. 840* (**Олександр Филипчук**), 137; Клятва на золоте в договорі Святослава з Іоанном Цимисхием (**Александр Роменский**), 142; Монах или свинья? (о слові *единець* в статті 1068 г. *Повести временных лет*) (**Вадим Аристов**), 150; Соудъ — Золотой Рог: о возможном источнике летописной ошибки (**Вадим Аристов**), 153; В каком году родился и сколько раз женился старший сын Мстислава Великого? (**Виктор Лопатин**), 154; «Выгонци Галичкыя» (**Петр Толочко**), 166; «Хотаща бо княжити сама» (**Петр Толочко**), 169; Книги животныя (**Владимир Рычка**), 171; «Йко бѣжалъ есть Михаилъ ис Кыева» (**Вадим Стависький**), 174; Хронологічний роздум у *Галицько-Волинському літописі* (**Олексій Толочко**), 178; На маргінесі грамоти князя Федора Коріатовича 1392 р. (**Віталій Михайловський**), 188.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ 198

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ 254

Martin Dimnik

The All-Rus' Congresses in Kievan Rus' between 1054 and 1236

This article examines the four All-Rus' congresses held by the princes of Rus' between the years 1054 and 1236. They were in the main of two types: military congresses held to organize a campaign against the Polovtsy or Tatars, and organizational congresses held to reestablish order in Kievan Rus'. They were attended by members of all the princely families of Rus'. Even the dynasty of Polotsk, which was descended from Izyaslav, the elder brother of Yaroslav the Wise, sent delegates to at least some of the congresses.

During their history, the Yaroslavichi led many campaigns against the nomads. In some of these the Polovtsy were the allies of the princes and in others their enemies. Vladimir Monomakh, for example, led campaigns against the horsemen in 1103, 1107 and 1111 on which he scored resounding victories. His son Mstislav Vladimirovich campaigned in 1129 and, although his father Monomakh had driven the enemy beyond the Don River, Mstislav did better by driving them even further east, beyond the Volga River. After 1166 the nomadic attacks on the east and west banks of the Dnepr would escalate until they reached their climax in the mid 1180s. During those years, the co-rulers Svyatoslav Vsevolodovich and Rurik Rostislavich conducted a number of successful campaigns against the nomads. Nevertheless, in 1148, the princes also used Polovtsy as their allies in their battles with each other. For example, Yury Dolgorukiy used the "Wild Polovtsy" in the 1150s in his conflict with Izyaslav Mstislavich, and Mikhail Vsevolodovich of Chernigov used them in 1235 to defeat Daniil Romanovich. These were campaigns led by individual princes with their allies. The All-Rus' campaigns were organized when the nomads became excessively aggressive and successful in their raids. These campaigns numbered four and were initiated with a congress of all the princes.

* * *

The Congress of Lyubech in 1097

The first and most important of the congresses was held in 1097 at Lyubech, located east of the Dnepr River west of Chernigov. It was called by Svyatopolk Izyaslavich the grand prince of Kiev and his cousin Vladimir Vsevolodovich

Monomakh to lead a joint campaign against the warring Polovtsy. Oleg Svyatoslavich of Chernigov, a third cousin, was also invited but went on his own. The campaign was an overwhelming success but disagreements between the families led to strife and delayed its realization for some fourteen years, until 1111. Let us examine the details.

Following a protracted war in 1096, and despite his cousins' assurances of safety and Mstislav Vladimirovich's entreaties to Oleg Svyatoslavich to be reconciled with his father Vladimir Monomakh, Oleg found it impossible to trust Svyatopolk Izyaslavich and Vladimir Monomakh. It was only after Mstislav deprived him of his domain, his troops, and evidently even his will to fight that Oleg capitulated. He agreed to accept their terms so long as he would be allowed to remain in his patrimony of Chernigov. In 1097, therefore, some seven months after his unconditional surrender to Mstislav, he came to a congress (*snem*) of princes held at Lyubech. This was a town located on the stream Uzhika, a tributary of the Dnepr some fifty miles northwest of Chernigov¹. It had been the birthplace of Vladimir, their great-grandfather and Christianizer of Rus².

All the surviving senior members of the Yaroslavichi, except for Volodar' one of the sons of Rostislav Vladimirovich of Galich, came. Before, however, the princes could discuss the main topic on their agenda, namely, a unified attack on the Polovtsy, the question of territories became the major subject of discussion. Although Svyatopolk's and Monomakh's primary objective was to secure peace in the land so that they could lead a unified attack against the Polovtsy, they realized that this could be attained only after they provided each family with a permanent territorial base.

Fortunately for Oleg and the other malcontents who were unhappy with their territorial allotments, Svyatopolk and Monomakh admitted that a settlement acceptable to every family must be reached on the question of domains. At Lyubech, therefore, they confirmed the allocations that Yaroslav the Wise had made to his three eldest surviving sons and the ones Vsevolod Yaroslavich had later made to his nephews the Rostislavichi and the Igorevichi. All present agreed that the only princes with the right of succession to a particular domain were the descendants of the Yaroslavich who had originally received that patrimony. Consequently, all the princes of Rus', but in particular Svyatopolk and Vladimir, promised to abide by the spirit of Yaroslav's so-called "testament", and honour the rights of the other Yaroslavichi to their domains³.

1 G.A. Miloradovich, "Lyubech, Chernigovskoy gubernii, Gorodnitskago uezda," *Chteniya v Obshchestve istorii i drevnostei Rossiiskikh* (Moscow, 1871), bk. 2, II materialy otechestvennye, 1–103; A.V. Kuza, *Malye goroda Drevney Rusi* (M, 1989), 79–81.

2 Ipatevkaya letopis' [Ipat.], *Polnoe sobranie russkikh letopisey* [PSRL], volume [vol.] 2, second edition (St. Petersburg, 1908), column [col.] 57; Lavrentevskaya letopis' [Lav.], *PSRL* 1, second edition (Leningrad, 1926), col. 69.

3 It has been suggested that the legal codes, Yaroslav's *Russkaya Pravda* and, *Pravda Yaroslavichyey*, were also revised at the congress (L.V. Cherepnin, "Obshchestvenno-politicheskie otnosheniya v drevney

Whereas Svyatopolk and Monomakh's main objective was to bring Oleg on side against the Polovtsy, Oleg's primary goal was to regain possession of his patrimony of Chernigov. To judge from the chronicler's report, not just Oleg but other princes attending the *snem*, especially the Rostislavichi in Galicia and David Igorevich in Vladimir in Volyn', also sought guarantees for their domains. Their patrimonies had been appropriated by the triumvirate — Svyatopolk, Oleg, and Vsevolod - and their possession of their domains was now dependent on the goodwill of the grand prince of Kiev. They therefore demanded assurance from Svyatopolk that he would honour the allocation of domains made by Vsevolod Yaroslavich, his predecessor in Kiev. Svyatopolk and Monomakh's willingness to guarantee all the princes territorial security reveals that they realized that the best way to promote peace and unity among the princes was to provide them with permanent domains. The chronicler's report leads us to believe that the participants at the congress were content with the guarantees endorsed by all the princes present. Most importantly, Svyatopolk and Monomakh would have promised to honour the rights of the other princes to keep their domains. They also promised that they would not, like the triumvirate had done, confiscate the domains of politically weaker Yaroslavichi⁴. Although all the princes formally sealed on oath their agreement to respect the permanence of their newly confirmed domains, the chronicler fails to tell us that they made any statement concerning the order of succession to Kiev.

Although the chronicler identified the patrimonies of Svyatopolk, Monomakh, and the three Svyatoslavichi only by the names of their fathers, the patrimonies are readily identifiable. In addition to Kiev, Svyatopolk would keep his father Iziaslav's Turov. Monomakh would rule his father Vsevolod's patrimony of Peryaslavl', Rostov, Suzdal', and Beloozero. He also resumed direct control over Smolensk where David Svyatoslavich, an Ol'govich, had been prince up to the congress⁵. The Svyatoslavichi, David, Oleg, and Yaroslav, were given back their patrimonial domains of Chernigov and Murom. David Igorevich, whom Vsevolod had reinstated in his father's patrimony of Vladimir in Volyn' in 1087, was confirmed in that domain. Finally, Volodar' and Vasil'ko's rule was approved in Peremyshl' and Terebovl', the territories in Galicia that Vsevolod had given them not long before his death.

Significantly, the two Rostislavichi, members of the most senior family descended from Yaroslav the Wise, were once again debarred from ruling their patrimonial domain of Novgorod that Yaroslav had given to their grandfather Vladimir. Svyatopolk and Monomakh, like their fathers Iziaslav and Vsevolod, were unwilling to lose control of the town that was second in importance to Kiev.

Rusi i Russkaya Pravda," *Drevnerusskoe gosudarstvo i ego mezhdunarodnoe znachenie*, eds. V.T. Pashuto and L.V. Cherepnin (M., 1965), 201–203).

4 See also, D. Bagaley, *Istoriya Severskoy zemli do poloviny XIV stoletiya* (Kiev, 1882), 270.

5 The chronicler testifies to Monomakh's repossession of Smolensk when he reports that, in 1101, he built a stone church in the town (*Ipat.*, col. 250).

Moreover, the prince of Kiev had by this time lost effective control over Novgorod because its citizens insisted that it was their prerogative to select their own prince. They had exercised this right by choosing Monomakh's son Mstislav as their prince. Designating the two Rostislavichi to Galicia was therefore a happy solution. On the one hand, Volodar' and Vasil'ko were content to remain in Peremyshl' and Terebovl' and, on the other hand, by not giving them Novgorod, the princes at the congress avoided antagonizing the Novgorodians by sending them princes not of their choosing.

The princes at the congress were seemingly appeased by the allocation of domains. Nevertheless, Svyatopolk and especially Monomakh exacted a heavy price from Oleg for his stubbornness in refusing to assist them against the Polovtsy. To judge from chronicle evidence, he was demoted in the political hierarchy below his younger brother David. This can be inferred from the manner in which the chronicler presents the brothers' names in his report. He writes that "David and Oleg, Yaroslav [will rule] Svyatoslav's [patrimony]." In a list of princes, it is customary for the chronicler to give the names in the order of the princes' genealogical seniority which determined a prince's political seniority. In this instance, since David is placed ahead of Oleg this suggests that Oleg, who was the genealogically the eldest Svyatoslavich, was demoted in political seniority. This meant that David replaced him as the political head of the Svyatoslavichi⁶.

Although Svyatopolk and Monomakh punished Oleg for his intransigence, they nevertheless demonstrated their goodwill towards him and his brothers by reinstating them in their patrimonial domain. Indeed, in light of Oleg's campaigns against Monomakh and his sons, Monomakh might have demanded more severe penalties. For example, he and Svyatopolk could have consigned him to an inconsequential provincial town just as they would do, as we shall see, to David Igorevich. Although Oleg's punishment appears to be relatively lenient, additional indirect evidence strongly suggests that Svyatopolk and Monomakh, acting from their position of power, also imposed a penalty on the Svyatoslavichi as a dynasty. That penalty would be solely for Monomakh's benefit and the benefit of his descendants. It will be relevant to give a summary of our original observations here.

It appears that the princes at the congress, most likely prompted by Monomakh, approved changing the political order of the three families descended from the triumvirs: Izyaslav, Svyatoslav, and Vsevolod. As has been noted above, the chroniclers normally listed the names of princes in the order of their genealogical seniority: a prince's seniority determined his political status. Consequently, it is noteworthy that in listing the names of the princes who arrived at the *snem* before any agreement was reached, the chronicler did not follow this genealogical order.

6 For a more detailed examination concerning Oleg's demotion, see M. Dimnik, "Who was the Elder Svyatoslavich, Oleg (d. 1115) or David (d. 1123)?" *Zberezhenia istoriko-kul'turnykh nadban' Siverschyny* (Hlukhiv, 2005), 24–35.

Instead, he listed the names of the princes as follows: Svyatopolk, Vladimir Monomakh, David Igorevich, Vasil'ko Rostislavich, and last of all the Svyatoslavichi, David and Oleg. The latter two, who according to their genealogical seniority should have been listed after Svyatopolk, are placed out of genealogical sequence at the end of the list. The chronicler placed them there it appears, because, prior to the congress, they had fallen in political status. They were the only two who were not in possession of a domain. David, at best, ruled Smolensk at the goodwill of Monomakh. Oleg had lost both Chernigov and Murom.

After the congress ratified each prince's domain, and Monomakh and Svyatopolk returned their patrimony of Chernigov to the Svyatoslavichi, the chronicler listed the princes' names in a revised order. He placed the Svyatoslavichi after Svyatopolk and Monomakh. Thus, in addition to being given back their patrimony, the change in the order of names indicates that Oleg and his brothers were upgraded from the bottom of the hierarchical ladder up to the third rung. Nevertheless, they were not returned to their proper genealogical position, the second rung, between Svyatopolk and Monomakh. This suggests that, in 1097, the assembled princes, notably Svyatopolk and Monomakh, seemingly decreed a new political order: Svyatopolk, Monomakh, and the Svyatoslavichi. It was to replace the traditional genealogical order: Svyatopolk, the Svyatoslavichi, and Monomakh. We may assume that Monomakh used his position of power to advance himself in political seniority.

Promoting Monomakh to the rung immediately after Svyatopolk did not give him additional domains, but it had other very important political consequences for him and his descendants. Although the chronicler fails to explain the obvious result of Monomakh's political advancement, the inference is that he became next in the line for succession to Kiev after Svyatopolk. Had he remained in the political rung below the Svyatoslavichi, there was a very good chance that he would not live long enough to take his turn at occupying Kiev via peaceful succession. There were three Svyatoslavichi ahead of him in precedence, and the youngest Yaroslav would most likely outlive him⁷. By being promoted in the political order, however, Monomakh would bypass all the Svyatoslavichi. The chronicles indirectly confirm that Monomakh's advancement in the political order made him next in line for Kiev after Svyatopolk. As we shall see, in 1113, he would indeed succeed Svyatopolk and, significantly, Oleg would not challenge his succession. This suggests that Oleg, who was his political senior according to genealogical seniority, saw no violation of the system of succession in Monomakh's occupation of Kiev and conceded that office to him. Although the chronicler fails to tell us that the princes at the congress made changes to the system of succession to Kiev, the order in which he places the names of the princes reveals that they modified it significantly. That change was exclusively for Monomakh's benefit.

⁷ Monomakh would die in 1125; Yaroslav would die in 1129 and outlive Monomakh by four years (*Ipat.*, cols. 289, 293).

The princes at the congress resolved three important issues for Svyatopolk, Monomakh, and the Svyatoslavichi. As we have seen, Svyatopolk and Monomakh's alleged main concern was to secure a united defence of Rus' against the Polovtsy; they achieved this by pacifying Monomakh with Oleg. The latter's main objective was to regain possession of his patrimonial domain of Chernigov; the princes at the congress guaranteed him possession of his patrimony. In addition, circumstantial evidence suggests that Monomakh's unpublicized personal aim was to secure his succession and that of his descendants to Kiev. Thus he seemingly returned Chernigov to Oleg as a trade off in return for their patrimony. Oleg and the Svyatoslavichi relinquished to him their turn in the genealogical order of succession to Kiev that had been stipulated by Yaroslav the Wise. We will accept this explanation of the succession changes to Kiev that were introduced at the Congress of Lyubech as valid. We will base on it our further examination of the rivalries between Monomakh's dynasty and the princes of Chernigov.

Before the princes departed from Lyubech, they pledged that should any prince attack another they would all join forces against the offender and punish him. The territorial agreement reached in 1097 was, therefore, to be enforced differently from the directive that Yaroslav the Wise had given to his sons. He had designated his eldest surviving son as prince of Kiev and given him the responsibility of protecting the patrimonies of all his brothers. His directive was broken by each of the triumvirs in turn. The princes at the Congress of Lyubech, above all no doubt the debarred princes who had lost their patrimonies through such transgressions, attempted to obviate any future violations. They bypassed the authority of the prince of Kiev by agreeing to strike as a united force against any offender. Their pledge seemed to offer a greater guarantee for the security of princely patrimonies than Yaroslav's directive to his eldest son had done. This was so because in the past, on almost every occasion, the main violator of Yaroslav's directive had been the prince of Kiev himself⁸.

The chronicler would have us believe that the princes left Lyubech filled with great brotherly love. Subsequent developments would reveal otherwise. A number of them were secretly dissatisfied with the allocations imposed on them at the congress⁹. On a later occasion, David Igorevich would complain to Volodar' that at the *snem* he had been coerced into abiding by the princes' allocations against his will in light of their united power¹⁰. The disputed territories were located in Galicia and Volyn'. As we have seen, David was allowed to retain possession of Vladimir in Volyn' and the two Rostislavichi, Volodar' and Vasil'ko, remained in Peremyshl' and Terebovl'. Nevertheless, David's secret

8 For a somewhat different interpretation of the Lyubech accord and its implications see also S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200* (London and New York, 1996), 265–277.

9 *Ipat.*, col. 231; *Lav.*, col. 257.

10 *Ipat.*, col. 241; *Lav.*, col. 267.

desire was to annex Terebovl' to Vladimir. To achieve his end he resorted to the use of deception and force.

On their way from Lyubech to their domains David and Vasil'ko visited Kiev. While there, David persuaded Svyatopolk to believe that Vasil'ko was responsible for the murder of Svyatopolk's elder brother Yaropolk¹¹. Moreover, David claimed that Vasil'ko was planning to kill Svyatopolk, seize his domains of Turov, Pinsk, Berest'e, and Pogorina, and rule them from Vladimir. He also maintained that Monomakh was conniving to occupy Kiev¹². Svyatopolk believed, or pretended to believe, David's accusations. Therefore, on 5 November, he invited Vasil'ko to his court where he allowed David's men to seize him. They carted him off to Belgorod where a Turk named Berendi blinded him. After that David took Vasil'ko with him to his town of Vladimir in Volyn¹³. Thus the fraternal love professed by the princes at the *snem* was violated even before two of the main participants returned to their domains.

Although the chronicler claims that David deceived Svyatopolk with his false accusation, the prince of Kiev may have been only too eager to believe the deceit for personal motives. We are led to believe that his official reason for taking action against Vasil'ko was his desire to avenge his brother's death and to avert a plot against himself. At a later date he revealed that he also had secret designs on Vasil'ko's domain. The outcome of the deception was the sordid episode of David's blinding of Vasil'ko, taking him captive to Vladimir, and the ensuing internecine strife.

Svyatopolk and David's mistreatment of Vasil'ko shocked their cousins. On receiving the news, Monomakh exclaimed in disbelief: "never has such an evil deed been perpetrated in the land of Rus'." When he informed the Svyatoslavichi they were also flabbergasted by the news. Taking the initiative, Monomakh invited them to march with him against Svyatopolk to right the wrong¹⁴. Acting as a tribunal, they sent messengers to Svyatopolk demanding that he justify his conduct. He explained that after David informed him of Vasil'ko's plot, he had merely taken prudent precautionary measures. He placed the blame for his action on David. The messengers, however, pointed out that ultimate responsibility for

11 According to the chronicles Neradets the assassin fled to Vasil'ko's elder brother Ryurik in Peremyshl' suggesting that he was Ryurik's henchman (*Ipat.*, cols 197–198; *Lav.*, col. 206).

12 *Ipat.*, col. 237; *Lav.*, col. 263; P. F. Lysenko, "Kiev i Turovskaya zemlya," *Kiev i zapadnye zemli Rusi v IX–XIII vv.*, eds. L. L. Pobol' et al. (Minsk, 1982), 85–86; compare, A. N. Nasonov, "Russkaya zemlya" i obrazovanie territorii drevnerusskogo gosudarstva (Moscow, 1951), 129.

13 *Ipat.*, cols 231–236; *Lav.*, cols 257–262. C. Raffensperger observes correctly that Vasil'ko's blinding "does not conform to the [Byzantine] pattern of blinding potential rivals for a throne". However, he adds incorrectly that it "is the only example of a blinding in Kievan Rus'..." in his *Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World* (Cambridge, Mass., 2012), 26–27. It is noteworthy that in 1177 Vsevolod Bol'shoe Gnezdo would have his Rostislavichi nephews Mstislav and Yaropolk blinded and expelled from Suzdalia (M. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov, 1146–1246* (Cambridge, 2003), 138–139). For a more detailed examination of the Vasil'ko affair, see M. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov, 1054–1146* (Toronto, 1994), 224–233.

14 *Ipat.*, col. 236; *Lav.*, col. 262.

the crime lay with Svyatopolk, because Vasil'ko was captured and blinded in his towns over which David had no jurisdiction. Before Monomakh and the Svyatoslavichi attacked Svyatopolk, however, the Kievans intervened. They sent a delegation to the three princes pointing out that if the princes went to war the Polovtsy would attack Rus'. The townspeople beseeched the princes to come to terms and direct their aggression against the nomads instead of against each other. Monomakh and the Svyatoslavichi acknowledged the wisdom of their request. They were pacified with Svyatopolk but demanded that he punish David. Svyatopolk agreed to do as they insisted¹⁵.

Svyatopolk, however, tarried for almost a year and a half, until Lent of 1099, before taking punitive action against David. He seemingly delayed for two reasons. In the winter or early spring of 1098 David waged war against the Rostislavichi. He attempted to capture Vasil'ko's town of Terebovl', therewith violating the oath that he had taken at the congress not to trespass on another prince's domain. Vasil'ko's elder brother Volodar' repelled David's attack, forced him to sue for peace, and to release Vasil'ko. Later in the spring the two Rostislavichi razed territories belonging to David. Svyatopolk monitored these hostilities hoping that the Rostislavichi would do his task of bringing David to justice. Unfortunately for him, the warring princes were pacified and David remained in his patrimonial domain of Vladimir in Volyn'¹⁶. Consequently, it still remained for Svyatopolk to evict him.

A second reason why Svyatopolk delayed in punishing David was his inability to find military allies. Monomakh and the Svyatoslavichi refused to send reinforcements to assist him for fear that the Polovtsy might attack their domains while their forces were fighting elsewhere. Svyatopolk therefore turned to the Poles for help. On learning this David also asked them for assistance. Both princes paid for the services of the Poles with gold, but the Poles deceived them and helped neither one. Finally, Svyatopolk besieged Vladimir in Volyn' and David fled to the Poles. Svyatopolk entered the town on Holy Saturday, in 1099, and appointed his son Mstislav as its prince¹⁷. He therewith fulfilled his pledge to Monomakh and the Svyatoslavichi, but this was not the end of the affair. After capturing Vladimir in Volyn' Svyatopolk revealed his true colors.

He set out to sequester the Galician domains of the two Rostislavichi. In doing so he not only violated the oath that he had made at Lyubech, but also the pledge that he had made to the Rostislavichi when he had attacked David, namely, that he would remain at peace with them. He justified his aggression by claiming that, since their towns of Peremyshl' and Terebovl' had belonged to his father Izyaslav and to his brother Yaropolk, they rightfully belonged to him. That is, he referred back to the days when Izyaslav was prince of Kiev, and in that capacity controlled Volyn' and

15 *Ipat.*, cols 236–239; *Lav.*, cols 262–265.

16 *Ipat.*, cols 239–243; *Lav.*, cols 265–269.

17 *Ipat.*, cols 243–244; *Lav.*, col. 269.

Galicia. At that time Yaropolk as prince of Vladimir also had authority over the towns of Galicia. Nevertheless, following the patrimonial allocations made by the princes at the Congress of Lyubech, Svyatopolk's argument lacked strength. Perhaps Svyatopolk believed that he was unfairly treated at Lyubech because the princes did not give him control of Novgorod but left it under Monomakh's rule. Svyatopolk argued that it rightfully fell under his jurisdiction as prince of Kiev. Gaining possession of the Galician towns would compensate him for his loss of Novgorod. Unfortunately for Svyatopolk, he failed in his quest. The Rostislavichi confronted him with their forces and won the day forcing him to flee¹⁸.

Meanwhile, David Igorevich solicited the military aid of the Kipchak Khan Bonyak and his tribesmen. They besieged Vladimir and during the fighting Svyatopolk's son Mstislav was killed defending the town. David therefore regained possession of his patrimony with the help of the Polovtsy whom he used contrary to the anti-Polovtsian spirit expressed at the Congress of Lyubech¹⁹. Thus we see that at the end of the day Svyatopolk accomplished nothing. He failed to punish David according to the directive given to him by Monomakh and the Svyatoslavichi, and the Rostislavichi remained in possession of their domains. Consequently, in 1099, the state of affairs in the western domains remained unchanged just as it had existed at the time of the congress. Significantly, however, the *snem* had disrupted princely relations by creating new malcontents who, after some two years of fighting, remained unappeased. David remained determined to appropriate Vasil'ko's domain. Svyatopolk was intent on seizing David's Vladimir in Volyn', the Galician towns of the Rostislavichi, and control of Novgorod from Monomakh. And Monomakh and the Svyatoslavichi were incensed at Svyatopolk for failing to punish David. This was a formula for future rivalries.

In early August of 1100, almost four years after the Congress of Lyubech, a number of princes from the so-called inner circle held another council and concluded peace at a place identified as Uvetichi. Those in attendance were Svyatopolk of Kiev, Vladimir Monomakh of Pereyaslavl', and David and Oleg of Chernigov²⁰. The chronicler's statement that the princes concluded peace is puzzling since they had not been at war. Perhaps he is referring to the tension that existed among them over Svyatopolk's violation of the Lyubech agreement, when he attempted to seize the domains of the Rostislavichi. Monomakh and the Svyatoslavichi no doubt demanded that he pledge not to attempt seizing the domains again. After they were reconciled they summoned David Igorevich to Uvetichi. Their purpose in calling him from Vladimir in Volyn', we learn, was finally to

18 *Ipat.*, cols 244–245; *Lav.*, cols 269–270.

19 *Ipat.*, cols 245–248; *Lav.*, cols 270–273.

20 According to one source they met on 14 August (*Ipat.*, cols 248–249), while another gives the date of 10 August (*Lav.*, col. 273). It has been suggested that Uvetichi was located across the Dnepr from Vyshgorod, see M. Hrushevsky, *Ocherk istorii Kievskoy zemli ot smerti Yaroslava do kontsa XIV stoletiya* (K., 1891), 21–22.

punish him for blinding Vasil'ko. David arrived on 30 August and demanded to know why they had sent for him.

After dispensing with the usual initial formalities, the princes proceeded with David's trial. They and their retinues assembled in family groups on horseback and adjudicated on David's crime. On reaching their verdicts they sent messengers to David, who sat apart. To judge from the chronicler's report, Monomakh served as the spokesman for the assembled princes. Indeed, if the chronicler's account is accurate, it appears that Monomakh rather than Svyatopolk acted as the moving force for the tribunal. The princes declared that David was to be evicted from Vladimir in Volyn', and his heirs were to be denied the right to sit on the throne of their father in that town. Thus, the princes overrode the ruling that they had reached at Lyubech recognizing Vladimir in Volyn' as David's patrimonial domain. It is noteworthy that David was not penalized for breaking the Lyubech agreement but for "drawing his sword against them [the princes]" by maiming their "brother". Thus, at Uvetichi the princes seemed to put to rest the Vasil'ko affair in punishing David by depriving him of his patrimonial domain. After evicting him from Vladimir, Svyatopolk as prince of Kiev took possession of the town and gave it to his son Yaroslav. He compensated David with a number of minor towns in Volyn', namely, Buzhsk, Duben, and Chertoryysk. David was therewith made politically ineffectual. After some time had elapsed, Svyatopolk gave him the more important town of Dorogobuzh on the eastern frontier of Volyn'²¹.

Finally, four years after the Congress of Lyubech, Monomakh's main objective was achieved. Peace among the princes was realized as all the malcontents were mollified or restrained. Oleg and his brothers were happy to have regained control of Chernigov, albeit at the cost of being relegated below Monomakh in the ladder of succession to Kiev. David resigned himself to ruling Dorogobuzh and a number of lesser towns in Volyn'. The Rostislavichi, in addition to avenging themselves against David, successfully retained possession of Peremyshl' and Terebovl'. Svyatopolk alone remained unappeased because he had failed to seize the towns of the Rostislavichi. At Uvetichi Monomakh and the Svyatoslavichi had evidently forced him to drop his claim to those Galician towns. They would have pointed out that it was time for all the princes to unite against the Polovtsy who had once again renewed their incursions into the lands of Rus'.

Up to 1097 one of the main stumbling blocks towards a rapprochement between Oleg and his cousins Svyatopolk and Monomakh was his refusal to stop fraternizing with the Polovtsy. Since the princes were reconciled at Lyubech we may assume that he agreed to some form of compromise concerning his relations with the Polovtsy. The demonstration of princely unity apparently persuaded the

21 *Ipat.*, cols 248–250; *Lav.*, cols 273–274. On 25 May 1112 David died in Dorogobuzh (*Ipat.*, col. 273). His descendants would not be allowed to succeed him to that town. Instead, they were relegated to the less important town of Gorodno in Volyn'.

Polovtsy to adopt a more cautious policy towards the princes of Rus'. For the next few years they stopped their pillaging. Then, in 1101 they resumed their attacks with a vengeance. In that year Svyatopolk, Monomakh, David, Oleg, and Yaroslav met at Zolot'cha, a small inlet of the river Chertoryya on the east bank of the Dnepr opposite Kiev. When the chieftains learnt of the assembly, they all sent envoys to the princes requesting peace. On 15 September they met at Sakov, a town located on the east bank below Kiev, concluded peace and, after taking hostages from each other, departed²². Just as the organizers of the Lyubech congress had hoped, by rattling their sabers the united *druzhiny* of the three princely families intimidated the Polovtsy into submission for an additional two years.

Two years later and six years after Lyubech, in 1103, Svyatopolk and Monomakh launched a major offensive against the Polovtsy. Such a military operation was probably one of Svyatopolk and Monomakh's longstanding objectives. Indeed, it was perhaps for that very purpose that the princes had met at Zolot'cha two years earlier when the Polovtsy had sent their emissaries with offers of peace. After that peace treaty expired, Monomakh, who evidently assumed the role of commander-in-chief, convinced Svyatopolk that a spring attack was the most advantageous²³. They marshaled their troops and summoned all the princes of Rus' to join them on a major campaign. The important consideration was that, at long last, the three families marched as one albeit without Oleg who absented himself for some unexplained reason.

On 4 April Svyatopolk, Monomakh, David, and all the other princes of Rus' set out into the eastern steppes in search of the enemy. After a four-day march they encountered an "innumerable" force. Even so, they inflicted a crushing defeat on the Polovtsy and killed twenty of their chieftains. The princes seized much booty and returned to Rus' in glory²⁴. Monomakh evidently assumed the role of commander-in-chief. This is confirmed by the information that Svyatopolk accepted his proposal for a spring campaign, and by the news that after their victory Svyatopolk handed over the captured khans to Monomakh for sentencing. Following their crushing defeat the Polovtsy remained at peace for a number of years, except for occasional forays that small raiding parties made into Kievan and Pereyaslavl' lands²⁵.

In May of 1107, that is, four years after the campaign of 1103, the Polovtsy renewed their forays on the eastern bank. Khan Bonyak raided the surrounding

22 *Ipat.*, col. 250; *Lav.*, col. 275.

23 The fact that Monomakh assumed the role of commander-in-chief is suggested both by the news that his proposal for the spring attack was accepted and by the information that after the campaign Svyatopolk sent the captured Polovtsian chieftains to him for punishment.

24 *Ipat.*, cols. 252–255; *Lav.*, cols. 277–279; for Monomakh's campaigns against the Polovtsy, see I.U. Budovnits, "Vladimir Monomakh i ego voennaya doktrina," *Istoricheskie zapiski*, 22 (1947), 42–100.

25 In 1106, for example, a small party of horsemen attacked the neighbourhood of Zarech'sk in the western regions of the Kievan principality. Svyatopolk sent boyars in pursuit of the raiders and they retrieved the stolen goods. (*Ipat.*, col. 257; *Lav.*, col. 281.)

regions of Pereyasavl'²⁶. Evidently, his primary objective was to capture horses, probably the very ones Monomakh had seized from the Polovtsy four years earlier. However, when he returned later in the summer of 1107, he was accompanied by many other khans. They besieged Lubno, a town located east of Pereyasavl' on the river Sula. Monomakh called the other princes to his aid. According to the account, his forces constituted the retinues of the following princes: Svyatopolk, Monomakh, Oleg, Svyatoslav (Oleg's son?), Monomakh's sons Vyacheslav and Yaropolk, as well as Igor's grandson Mstislav²⁷. After crossing the river Sula the forces of Rus' came upon the Polovtsy by surprise. They let out such a clamor that the terrified enemy fled in disarray. The princes cut down many of the panic-stricken tribesmen and killed a number of their chieftains. They captured the Polovtsian camp on 12 August and returned home in glory²⁸.

Nevertheless, Monomakh's patrimony of Pereyasavl' remained the most vulnerable to nomadic attacks. One chronicle reports that, in 1110, the Polovtsy made three separate incursions into his territories. They ravaged Voin', a town some eight miles south of Pereyasavl', and also plundered other settlements such as Chyuchin from where they took captives²⁹. To judge from reports of these attacks, the nomads seemingly continued concentrating their lightning strikes on Monomakh's possessions.

Following the devastation that the Polovtsy inflicted on the inhabitants of his lands, Monomakh was determined to deliver a *coup de grâce* on the warring tribesmen. The chronicler reports that, early in 1111, he had an apparition in which he was advised by angels to lead the princes of Rus' against the Polovtsy³⁰. The chronicle gives a long account of a pillar of fire which appeared on 11 February over the Caves Monastery. During the course of his description he notes that the celestial manifestation was a foreshadowing of the magnificent event that occurred in the following year when angels came to fight on the side of the princes against the Polovtsy³¹. What is more, as the pillar of fire hovered over Gorodno where Monomakh was staying at that time, he was angelically inspired to lead the princes of Rus' against the Polovtsy³². As his campaign had divine backing, it would be difficult for princes to reject his invitation to join him since victory was guaranteed. He therefore marshaled an impressive array of princes with their troops.

26 He was last mentioned under the year 1099 when he helped David Igorevich regain Vladimir from Svyatopolk's contingents (*Ipat.*, cols 247–248).

27 For Mstislav, see N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siècle (Orientalia Christiana)*, vol. 9, nr. 35 (Rome, 1927), I, 35. Svyatoslav's identity is difficult to determine. Both Oleg and Monomakh had a son with that name. However, the order of the names in the account (viz. Svyatoslav immediately following Oleg, and Vyacheslav and Yaropolk together without Svyatoslav) suggests that Svyatoslav was Oleg's son.

28 *Lav.*, cols. 281–282; compare *Ipat.*, col. 258 which has an incomplete account.

29 *Ipat.*, col. 260.

30 *Ipat.*, col. 268.

31 *Ipat.*, cols. 260–264.

32 *Ipat.*, col. 268.

In 1111, fourteen years after Lyubech, Monomakh persuaded Svyatopolk to join him on a campaign. The list of princes was as follows: Svyatopolk and his son Yaroslav; Monomakh and his sons Mstislav and Yaropolk; David of the Ol'govichi and his son Rostislav; Oleg's sons Vsevolod and Svyatoslav; and David Igorevich. Placing their hope in God, the most pure Mother of God and His holy angels, the princes set off in the winter³³. After crossing many rivers they came to the Don or, perhaps, the Severskiy Donets which the chronicler also calls the Don. In the sixth week of Lent they reached the Polovtsian town of Sharukan³⁴. Its inhabitants were allies and brought out "fish and wine" (variant, "fish and honey") as a token of peace. On Wednesday, the princes marched on the town of Sugrov and set fire to it. On learning this, the Polovtsy quickly rallied and, on Friday 24 March, attacked. The chronicler takes pains to remind the reader that the campaign was conducted under divine protection. The princes placed all their hope in God who, we are told, vented His anger against the enemy by helping them defeat the Polovtsy near the stream called Degeya.

On the Monday of Holy Week, however, the tribesmen regrouped and assembled in a great multitude. Then the Lord God sent an angel to help the princes. At first, many soldiers from both sides fell in the fierce fighting but when Monomakh advanced with his troops and David with his, the Polovtsy took fright and fled. In this way, a great number of Polovtsy was killed on the river Salnitsa, a tributary of the Don. Svyatopolk, Monomakh, and David gave praise to God for the victory. Later, they asked their captives why they fled after barely initiating battle. They replied: "How could we fight when others, riding above your heads dressed in shining armour and looking most terrifying, were assisting you." These, we are told, were the angels sent by God to help the Christians. The princes then returned to their domains with great honour and their renown spread to the lands of the Greeks, the Hungarians, the Poles, the Czechs, and even to Rome³⁵. The victory was extremely successful. Chronicle silence concerning Polovtsian raids for the next fourteen years suggests that the tribesmen remained peaceful until 1125, that is, until after Monomakh's death.

* * *

The Defeat of the Polovtsy in 1168 and the Sack of Kiev in 1169

The second major amalgamation of princes assembled in 1168, some 71 years after Lyubech. With a few exceptions, it was an assembly of princes from all the dynastic families of southern Rus'. It also included the princes of northeast

33 The date of the Second Sunday of the Great Fast was 26 February (Bagaley, *Istoriya Severskoy zemli*, 181).

34 For a description of the route followed by the troops see, Bagaley, *Istoriya Severskoy zemli*, 181–183.

35 *Ipat.*, cols. 264–273; s.a. 1111, Moskovskiy letopisnyy svod kontsa XV veka [*Mosk.*], *PSRL* 25 (M.-L., 1949), p. 389 and continued s.a. 1105, p. 26; compare s.a. 1112, *Lav.*, col. 289.

Suzdalia who gathered for the common purpose that they had been anticipating, namely, to march against the Polovtsy. Consequently although the chronicler does not call this an official congress, it had all the makings of a general assembly. Mstislav Izyaslavich the grand prince of Kiev summoned the princes of Rus' to join him on the campaign. The Monomashichi were represented by Rurik Rostislavich from Vruchiy (Ovruch), Yaroslav Izyaslavich from Lutsk, Gleb Yur'evich from Pereyaslavl', and many others. The Ol'govichi sent the two Vsevolodovichi, Svyatoslav and Yaroslav, as well as Oleg Svyatoslavich and his youngest brother, Vsevolod. They set out on 2 March.

Mstislav's decision to lead an all-Rus' campaign against the nomads shows that their raids had intensified. He accused them of two offenses. First, despite their pacts with the princes, they had carried off Christians into captivity. Mstislav's main objective, therefore, was to stop the loss of vital human resources. Second, the tribesmen cut off trade on the southern route to Kiev, that is, the route from the Greeks along the Dnepr. This was the route along which salt was brought overland from Crimea, and the overland route from the Caspian region, the so-called *Zaloznyy put'*. Mstislav's secondary objective, therefore, was to restore the uninterrupted flow of trade to Rus'³⁶.

On 11 March the princes reached the Polovtsian camps on the river Uгла (Orel') and Snoporod (Samara)³⁷, but the tribesmen had fled abandoning their wives, children, and possessions. Mstislav led the main force in pursuit, routed the enemy at a location known as the Black Forest (*Chernyy les*), and sent troops after the nomads who had fled east beyond the river Oskol³⁸. Mstislav's all-Rus' campaign against the Polovtsy was the first since 1129, when his grandfather Mstislav Vladimirovich had driven the tribesmen beyond the Volga River³⁹. Unlike in that year, although princes from both sides of the Dnepr participated in the campaign, they attacked tribes only on the east bank. According to the few entries which have reported nomadic raids to date, these occurred in the Pereyaslavl' and Chernigov lands. After their victory, the men of Rus' set free the captive Christians and seized much booty. On this occasion, the princes scored an overwhelming victory, but their success led to dissension. Mstislav's surreptitious conduct, namely, allowing his men to plunder at night without telling his allies, antagonized his princely relatives. The princes returned home on Easter Day, 31 March⁴⁰.

36 It has been suggested that the periodic disruptions to trade along these routes did little permanent damage to the economy of Rus' (see P.B. Golden, "Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus'," *Ukrainian Economic History: Interpretive Essays*, ed. I.S. Koropec'kyj (Cambridge, Mass., 1991), 97–99).

37 The rivers, both tributaries of the Dnepr, are located south of the Vorskla, southeast of the Pereyaslavl' lands (L.Ie. Makhnovets', (trans.), *Litopys rus'kyi za Ipats'kym spyskom* (Kiev, 1989), 293).

38 The chronicle calls the river Vskol' (Vorskol) (*Ipat.*, col. 540).

39 *Mosk.*, p. 31.

40 See s.a. 1170: *Ipat.*, cols. 538–540; compare s.a. 1168: *Mosk.*, p. 77–78; and s.a. 1167: *NPL*, pp. 32–33, 220. Concerning the date, see N.G. Berez'kov, *Khronologiya russkogo letopisaniya* (Moscow, 1963), 180.

During the remainder of the year animosity towards Mstislav grew and disaffected boyars levied allegedly false accusations against him. For example, they told David Rostislavich that Mstislav was planning to take him and his brother Ryurik captive. Soon after, Mstislav offended Vladimir Andreyevich of Dorogobuzh by refusing to give him additional domains. Meanwhile, the Novgorodians expelled Svyatoslav thereby angering not only his brothers, the Rostislavichi, but also Andrey Bogolyubskiy, who supported his rule. When, on 14 April, Mstislav sent his son Roman to Novgorod most of the princes condemned his action. They spent the rest of the year conspiring and forming alliances against him⁴¹.

That winter, Andrey Bogolyubskiy sent his son Mstislav with troops from Suzdal' to attack Mstislav Izyaslavich in Kiev. Andrey's alliance was made up of eleven princes including five of his relatives (a son, two of his brothers, one of his nephews, and a cousin from Dorogobuzh), four Rostislavichi, and two Ol'govichi. Additional reinforcements evidently came from Polotsk, Murom, Ryazan', and Beloozero⁴². At the eleventh hour, the alliance also received assistance from the Torki and the Berendei, who deserted Mstislav Izyaslavich. Despite the large number of princes who wished to evict Mstislav from Kiev, not all deserted him. Andrey's brother Mikhalko remained loyal⁴³, as did Mstislav's brother Yaroslav and the Kievans. Also numbered among his friends was Yaroslav Osmomysl, his uncle Vladimir Mstislavich, Svyatopolk Yur'evich of Turov, and Svyatoslav of Chernigov with his brother Yaroslav. Unfortunately for Mstislav, however, aside from his brother Yaroslav and the traitorous tribesmen, no allies came to his aid when Andrey's alliance attacked.

To judge from later information, we may assume that they agreed on the following issues: their willingness to conduct the campaign under Andrey's command and their acceptance of his younger brother Gleb as Mstislav's replacement in Kiev. They agreed no doubt because of Andrey's military might and because he was the genealogically eldest prince of the coalition and a rightful claimant to Kiev. More importantly, hoping to turn Vladimir on the Klyaz'ma into a Kiev of the north, Andrey refused to occupy the capital of Rus' and appointed his younger brother Gleb to rule it in his stead. As the next in precedence, Gleb also had the right to sit on the throne of his father. Indeed, all of Yury's sons had a prior claim to Mstislav Izyaslavich. In this way the capital of Rus' once again became the bone

41 See s.a. 1170: *Ipat.*, cols. 540–543; s.a. 1168: *Mosk.*, p. 78; s.a. 1167 and 1168: *Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshego izvodov*, ed. A.N. Nasonov, (*NPL*) (Moscow and Leningrad, 1950), 32–33, 219–220.

42 See s.a. 1171: *Ipat.*, cols. 544–546; compare Makhnovets', pp. 294–296; s.a. 1168: *Lav.*, cols. 354–355; *Mosk.*, pp. 78–79. Concerning troops from Polotsk, Murom, and Ryazan', see s.a. 1168: *NPL*, pp. 33, 220–221. Concerning troops from Beloozero, see s.a. 1169: *L'vovskaya letopis'*, [*L'vov*] *PSRL* 20 (Spb., 1910), p. 124; *Ermolinskaya letopis'*, [*Erm.*] *PSRL* 23 (Spb., 1910), p. 47.

43 On his march south, Mstislav took captive Andrey's younger brother Mikhalko, whom Mstislav Izyaslavich had sent to assist his son in Novgorod (s.a. 1170: *Ipat.*, cols. 543–544).

of contention between two families in the House of Monomakh, the Yur'evichi of Suzdalia and the Mstislavichi of Volyn'.

Although the main stated objective of the coalition was to evict Mstislav from Kiev, the two-day rampage shows that the troops from Suzdal', Smolensk, Chernigov, and Oleg's *druzhina* had a deep-seated resentment of the Kievans. Their ill will was undoubtedly motivated by their jealousy of Kiev's commercial prosperity, cultural ties, and ecclesiastical splendor. Moreover, Yury's son probably exacted compensation from the Kievans for their complicity in his death. As for Oleg and Igor', princes of the cadet branch of Svyatoslavichi, they avenged the murder of their uncle Igor'.

The victors plundered the *podol'* and the citadel including St. Sofia, the Tithe Church, and the monasteries. The pagans set fire to the Caves Monastery and desecrated the churches before putting them to the torch. Sparing no one, they led into captivity those Christians who survived the slaughter. The chronicler concludes by reporting that the catastrophe befell Kiev "because of our sins". On 8 March 1169⁴⁴, Andrey's son Mstislav appointed his uncle Gleb of Pereyaslavl' to Kiev and returned to his father in Suzdalia with great glory and honour⁴⁵. As for the Kievans, they were left to bury their dead and to lick their wounds. But they were made of sturdy stock and would recover.

* * *

The Congress held in 1223

In the spring of 1223, some 126 years after Lyubech, the Tatars arrived on the frontiers of Rus'⁴⁶. We are told that an unknown enemy, "the godless Moabites called the Tatars," attacked the Polovtsy. Unable to withstand the onslaught the nomads fled to Rus' warning the princes that if they refused to send aid the same fate would befall them. According to the Novgorod account, Khan Kotyan, the father-in-law of Mstislav Udaloy, came to Galich bearing gifts of "horses and camels and buffaloes and girls" for his son-in-law and the other princes of Rus' hoping to persuade them to help the Polovtsy against the Tatars⁴⁷. Khan Kotyan

44 According to Berezkhov, the date was March 12, 1169 (N.G. Berezkhov, *Khronologiya russkogo letopisaniya*, 181).

45 Concerning the campaign, see s.a. 1171: *Ipat.*, cols. 544–546; compare Makhnovets', 294–296; s.a. 1168: *Lav.*, cols. 354–355; *Mosk.*, pp. 78–79. See also J. Pelenski, "The Sack of Kiev in 1169: Its Significance for the Succession of Kievan Rus'," *The Contest for the Legacy of Kievan Rus'* [East European Monographs 377] (Boulder, 1998), 46–48.

46 Four extant accounts reflect the original descriptions of the invasion. *The Laurentian Chronicle* is the most removed from the event. *The Novgorod First chronicle* is more accurate and uses a Kievan source. *The Hypatian Chronicle* uses Chernigov and Volynian-Galician sources. The *Softyskiy First Chronicle* draws from all the above but also from a non-extant chronicle from Smolensk. (J. Fennell, "The Tatar Invasion of 1223: Source Problems," *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Band 27 (Berlin, 1980), 18–31, and J. Fennell, *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304* (London and New York, 1983), 64–65).

47 See s.a. 1224: *NPL.*, pp. 62, 265.

succeeded. All the princes assembled in Kiev after being summoned by Mstislav Mstislavich Udaloj and agreed that it was better to confront the Tatars on foreign soil than to wait for them to attack.

At that time Mstislav Romanovich ruled Kiev, Mstislav Svyatoslavich had Kozel'sk and Chernigov, and Mstislav Mstislavich Udaloj was in Galich. They were the main elders in Rus'. The only elder who failed to come was Yury Vsevolodovich of Suzdalia. The junior princes were as follows: Daniil Romanovich of Volyn', Mikhail the son of Vsevolod Svyatoslavich Chermnyy, Vsevolod the son of Mstislav Romanovich of Kiev, and others. In 1097 all the princes of Rus' had met in council to consolidate their defence against an earlier threat from the steppe, the Polovtsy. In 1223, an all-Rus' assembly of princes once again bespoke their unity of purpose.

The princes of Rus' set out against the Tatars in April. At the Varangian Island (that is, Zarub) on the right bank of the Dnepr, the Polovtsy met them. According to the Novgorod account, when the princes arrived at Zarub they met Tatar envoys who attempted to convince them that the Polovtsy were their common enemies. The princes refused to believe them and killed the envoys. The Tatars allegedly sent a second delegation repeating their peaceful intent. On this occasion, the princes let the envoys depart⁴⁸.

Rus' troops from Kiev, Smolensk, Galicia, Volyn' and Chernigov came. After crossing the Dnepr, Mstislav of Kiev, Mstislav of Chernigov, and the other princes encountered a band of Tatars. Their bowmen routed the enemy and, after pursuing them deeper into the prairie, cut them down and captured their herds. The princes rode further, and on the eighth day some of their men confronted a Tatar vanguard at the river Kalka⁴⁹. They engaged the enemy in battle, but the latter crossed the river to fight on the other side. Mstislav Udaloj ordered Daniil to cross the river as the vanguard and he followed to reconnoiter. On spotting the Tatars, he returned post-haste to his troops and ordered them to prepare for battle. Mstislav of Kiev and Mstislav of Chernigov, however, were unaware of his actions. Mstislav Udaloj, we are told, refused to inform them out of envy because there was a great rivalry between them. Despite individual feats of bravery and a few initial successes, the princes were overcome. "Never before had they suffered such a devastating defeat"⁵⁰. Thus we learn that the outward show of unanimity among the princes hid discord. Mstislav Udaloj refused to coordinate his attack with the other two Mstislavs and this contributed to their defeat. We are told neither the nature of the dispute nor when it arose.

48 *NPL*, pp. 62, 265–266; *Mosk.*, p. 119.

49 The river Kalka was probably a tributary of the Kalmius that flows in the Sea of Azov west of the Don (Makhnovets', 553; J. Fennell, *The Crisis of Medieval Russia*, 66).

50 See s.a. 1224: *Ipat.*, cols. 740–745; *The Hypatian Codex II: The Galician-Volynian Chronicle*, ed. G.A. Perfecky (München, 1973), 28–30.

A number of sources report that, even though Mstislav of Kiev witnessed the calamity that befell his comrades-in-arms, he held his ground. He had taken up a position on a rocky knoll overlooking the river Kalka and, having fortified himself with a stockade, continued fighting a hopeless rearguard action for three days. His son-in-law Andrew and a certain Aleksandr, an unidentified prince of Dubrovitsa, remained at his side. Unfortunately for Mstislav, a band of his allies from the steppe betrayed him. The Tatars therefore broke through the stockade and took the three princes captive. Covering them with boards, the victors feasted on top of the princes until they expired⁵¹. Six other unidentified princes fell in the battle: Svyatoslav of Kanev, Izyaslav Ingvarevich, Svyatoslav of Shumsk, and a certain Yury Nesvezhskiy. The Tatars inflicted this evil, we are told, on 31 May⁵².

The death of Mstislav Romanovich of Kiev brought about a change of leadership among the Rostislavichi. Around 16 June, Vladimir Ryurikovich of Smolensk who escaped from the battle occupied the throne of Kiev⁵³. This change in leadership affected the very summit of power in Rus'. The chronicles do not tell us that Mikhail Vsevolodovich replaced Mstislav as prince of Chernigov. Nevertheless, later evidence reveals that after his uncle's demise he sat on the throne of his father and grandfather in the St. Saviour Cathedral. Fortunately for Rus', this was one of those periods in inter-dynastic history when the princes were living at peace and the process of succession was functioning smoothly.

The losses of manpower were great. The chronicler states that the Tatars killed more fighting men than had ever before been slaughtered at one fell swoop. We have no way of establishing the number of casualties because the chronicles give only conventional estimates. One says 10,000 Kievans perished while another claims that one in ten escaped with his life⁵⁴. The Polovtsy were less fortunate. The Tatars destroyed them as a military power⁵⁵. After that they no longer posed a serious threat to Rus'. On the few occasions when the chroniclers mention them again, they are allies of the princes⁵⁶.

The congress of 1223 in Kiev was summoned by Mstislav Mstislavich Udaloy for the purpose of campaigning against the Tatars. The princes however were disunited. They failed to attack the enemy in unison and the encounter was a dismal failure. They underestimated the invincible power of the new enemy and the

51 According to Mongol tradition, the blood of a prince could be shed only in battle. Otherwise, he was to be killed without shedding blood as, for example, by suffocation, by strangulation, or by having his back broken (D. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influence on the Steppe Frontier, 1304–1589* (Cambridge, 1998), 24–25.)

52 See s.a. 1224: *NPL*, pp. 63, 267; s.a. 1223: *Mosk.*, pp. 120–121. Concerning the date, see N.G. Berezkhov, *Khronologiya russkogo letopisaniya*, 106–107, 317–318.

53 *Tverskaya letopis' [Tver.]*, *PSRL* 15 (Spb., 1863), col. 343.

54 *Lav.*, cols. 446–447; *NPL*, pp. 63, 267.

55 V.G. Tizengausen, *Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy*, vol. 1 (Saint Petersburg, 1884), 26–27.

56 For example, under the years 1225 and 1228 Khan Kotyan is mentioned (*Ipat.*, cols. 746, 753), and in 1235, the Polovtsy came to help the princes (*Ipat.*, cols. 772–774).

catastrophe that awaited them. After the defeat they returned to their old ways as if the scourge of God, having cleansed the Christians of Rus' for their offences, had vanished never to return. Even the chroniclers, after expressing their initial shock over the unprecedented massacre at the river Kalka, slowly forgot the Tatars. Life continued as before.

* * *

The Last Congress in 1231

On 25 March 1231, some 134 years after Lyubech, Vasil'ko Konstantinovich of Rostov sent his spiritual father Kirill to Kiev. On 6 April Metropolitan Kirill, Porfiry of Chernigov and other bishops consecrated Kirill as bishop. In addition to Vladimir and his son Rostislav in whose presence the consecration took place, we are told that many princes were in Kiev attending a *snem*. Evidently, Vladimir had organized the meeting to coincide with the religious ceremony. The chronicler gives the names of only the most important attendees: Mikhail of Chernigov and his son Rostislav; Rostislav Mstislavich the prince of Smolensk; Mstislav Glebovich the next in seniority after Mikhail among the Ol'govichi; Yaroslav Ingvarevich of Lutsk in Volyn'; Izyaslav Vladimirovich, who was now probably the senior prince of the cadet branch; and Rostislav Borisovich of Polotsk⁵⁷.

The fourth and last congress was held in Kiev eight years after 1223 and was summoned by the prince of Kiev, Vladimir Ryurikovich, for an unexplained reason. The list of names contains a heavy concentration of Rostislavichi and Ol'govichi. Yaroslav of Lutsk and Rostislav of Polotsk are the exceptions. The chronicler concedes, however, that he did not mention by name many of the attendees, presumably, because they were less important. Among the dynasties that sent no princes were those from distant Suzdalia and Ryazan'. Surprisingly, even though Vasil'ko Konstantinovich of Rostov sent his spiritual father Kirill to Kiev, no princes of Suzdalia are reported as accompanying him. Remarkably, however, the Romanovichi of Volyn' were also absent. Since Daniil was the head of his dynasty, the chronicler did not omit him because he was insignificant. We may conclude that his name was excluded from the list because Vladimir had not invited him or he was otherwise preoccupied.

Vladimir's reasons for convoking the council are not given. We have seen that princes were summoned by the grand prince of Kiev to meet at irregular intervals to address a crisis. Eight years earlier, for example, they had assembled to march against the Tatars. In 1231, however, there is no evidence to suggest that they debated how to confront the invaders should they return. If the Tatars had been a

57 See M. Dimnik, *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224–1246* (Toronto, 1981), 66–67. For a detailed examination of the prince who attended the *snem*, see M. Dimnik, "Russian Princes and their Identities in the First Half of the Thirteenth Century," *Mediaeval Studies*, XL (Toronto, 1978), 165–180.

concern, Daniil Romanovich would surely have come to the deliberations. Consequently the crisis must have been internal.

Daniil's absence from the *snem* is an important clue. In 1228, Vladimir and Mikhail had challenged his expansionism. In that year they had attacked Daniil's Kamenets⁵⁸. Yaroslav of Lutsk had echoed their anxiety. In 1227 Daniil had seized Yaroslav's domain and in exchange had given him Peremil' and Mezhibozh'e⁵⁹. Three years later, Daniil captured Galich⁶⁰. His growing strength was of grave concern to the Rostislavichi, the Ol'govichi, and the princes of Volyn'. Formulating a joint strategy against him, therefore, must have been high on their agenda. It would explain why Vladimir refused, if that is what it was, to invite him to the council.

Vladimir also had personal reasons for convoking the *snem*, to be sure, they may have been the real reasons. Some two months earlier, Mstislav Davidovich the prince of Smolensk had died⁶¹. Since he had been the senior prince of the Rostislavichi his mantle fell on Vladimir's shoulders. In light of his promotion, Vladimir would have insisted that all the princes form alliances with him in his new capacity as the senior prince. He may also have considered such reassurance necessary because the power of the Rostislavichi had waned significantly since 1223, when he had occupied Kiev. At the Kalka battle the Rostislavichi had suffered great losses of manpower. Four years later, they had lost their renowned commander, Mstislav Udaloy. After Kalka, the Lithuanians had also pillaged the lands of the Rostislavichi on at least four occasions⁶². Moreover, at the beginning of 1231 a famine killed over 30,000 citizens of Smolensk. Finally, a succession crisis split the dynasty asunder. After the death of Mstislav Davidovich, his son Rostislav usurped power from his cousins, the sons of Mstislav Romanovich⁶³. As the senior prince, Vladimir had to set his house in order. More importantly, as prince of Kiev he had to convince the other princes that the Rostislavichi remained a powerful force and that his control of Kiev remained secure. Accordingly, he would have asked all the princes at the *snem* to confirm their oaths of allegiance to him.

We are not told whether the princes reached a consensus of opinion concerning Daniil or renewed their pledges of loyalty to Vladimir. The chronicler reports that

58 Concerning the attack on Kamenets, see *Ipat.*, cols 753–754; Perfecky, p. 34; M. Dimnik, *Mikhail, Prince of Chernigov*, 59–63.

59 *Ipat.*, cols. 751, 753; Perfecky, pp. 33–34.

60 *Ipat.*, col. 758–761; Perfecky, pp. 36–38.

61 Most chronicles place this information as the last entry under 1230 suggesting the prince died around February of 1231 (*Mosk.*, p. 125; Suzdal'skaya letopis': *Prodolzhenie po Akademicheskomu spisku [Ak. sp.]*, *PSRL* I, second edition (L., 1928), col. 512.

62 *NPL*, s.a. 1223: pp. 61, 263; s.a. 1224: pp. 61, 264; s.a. 1225: pp. 64, 269; s.a. 1229: pp. 68, 275.

63 The chronicles do not record the dynastic rivalry, however, P.V. Golubovsky is undoubtedly correct in asserting that the conflict, which arose between the descendants of Mstislav Romanovich and Mstislav Davidovich, split the dynasty into two camps (*Istoriya Smolenskoy zemli do nachala XV st.* (Kiev, 1895), 171). Concerning the two Mstislavs, see N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides*, IX, 11, 16. Concerning Rostislav the son of Mstislav Davidovich, see N. de Baumgarten, *Genealogies des branches regnantes des Rurikides du XIIIe au XVIe siècle (Orientalia Christiana)*, vol. 35, nr. 94 (Rome, 1934), XVII, 2.

after the ceremony in St. Sophia, all the princes went to the Caves Monastery for a feast⁶⁴. He thereby implies that they parted amicably. Nevertheless, in the past, public manifestations of amity had been illusory. In 1072, at the translation of the relics of SS Boris and Gleb, Izyaslav, Svyatoslav, and Vsevolod had declared their brotherly love. The following year, however, Svyatoslav and Vsevolod evicted Izyaslav from Kiev⁶⁵. In 1231, therefore, the genuineness of the brotherly love that the princes expressed in Kiev remained to be tested⁶⁶.

Indeed, that brotherly love was short-lived. In the same year, Vladimir and Mikhail, who had lived in harmony for some seven years after the Kalka battle, came to blows for unexplained reasons. We are simply told that Vladimir sent an appeal for help to his brother Daniil because Mikhail was waging war against him. Perhaps Mikhail learnt that the other princes were wavering in their loyalties to Vladimir. Perhaps he decided that the crisis among the Rostislavichi seriously weakened Vladimir's power in Kiev. Or, perhaps, the latter antagonized Mikhail. The chronicler reports that, in asking Daniil for help, Vladimir called him brother, a term connoting ally. This suggests that Vladimir had also asked Daniil to pledge allegiance to him and that Daniil had done so probably after the *snem*. Mikhail would have treated Vladimir's reconciliation with Daniil as treachery. Whatever his reasons for waging war, Mikhail was the first to challenge his wife's uncle as prince of Kiev.

His initiative paid no dividends. We are told that Daniil came and pacified the two princes⁶⁷. Nevertheless, Mikhail had declared his hand. After the *snem*, he decided that the time for temporizing had ended. He believed that the Ol'govichi were once again powerful enough to make a bid for Kiev. By repudiating his alliance with Vladimir, he revived the struggle for supremacy between the Ol'govichi and the Rostislavichi that had lain dormant since 1212, when the latter had driven out his father Vsevolod Chermnyy from Kiev. Moreover, in waging war against Vladimir, Mikhail forced him to throw in his lot with Daniil. Mikhail's change of policy therefore made him the odd man out. The ensuing rivalry between the princes of Chernigov and Volyn' would continue unabated until the arrival of the Tatars. They would terminate it in 1246 by executing Mikhail.

64 Concerning the consecration and the *snem*, see *Lav.*, cols. 456–457. Concerning the date, see N.G. Bereztkov, *Khronologiya russkogo letopisaniya*, 108.

65 M. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov, 1054–1146*, 81.

66 See also M. Dimnik, *Mikhail, Prince of Chernigov*, 66–69.

67 *Ipat.*, col. 766. Although the chronicler does not give the exact date, Mikhail must have declared war on Vladimir in the summer or autumn of 1231, after the *snem*. We are told that, after Daniil pacified the two rivals, he was still with Vladimir in Kiev when he learnt that Prince Andrew of Hungary was attacking his lands. Daniil went out to confront Andrew and after the battle went to Torchesk, where he spent Holy Saturday in the spring of 1232 (*Ipat.*, col. 770; see also *Mikhail*, pp. 69–70). Others suggest that Mikhail attacked Vladimir in the winter of 1232 (Perfecky, p. 40; Makhnovets', pp. 388–389).

* * *

Conclusions

We have seen that all the Yaroslavichi families attended the first council in 1097 at Lyubech. Its purpose was to unite all the princes, but in particular the three warring eldest cousins Svyatopolk, Oleg, and Monomakh, against the Polovtsy who were ravaging the lands of Rus'. Although the princes departed from the congress in peace, rivalry over lands erupted on their way home. David blinded Vasil'ko and threw the land into turmoil. Vladimir Monomakh convoked a second council to pacify all the princes in 1100 at Uvetichi. There they penalized David, deprived him of his domains, and the princes were pacified. Three years later, in 1103, Svyatopolk, Monomakh and the Svyatoslavichi launched a major offensive against the Polovtsy. The important consideration was that, at long last, the three families marched as one unit albeit without Oleg, who absented himself for an unexplained reason. The outcome of this campaign was inconclusive. In May of 1107, the Polovtsy renewed their forays on the eastern bank of the Dnepr. The princes joined ranks and captured the Polovtsian camp on 12 August and returned home in glory. Nevertheless, the Polovtsy refused to desist. Finally, in 1111 all the princes of Rus' united against the nomads. The Yaroslavichi waged a joint war against the enemy and defeated them decisively. Thus the Svyatoslavichi cooperation with Svyatopolk and Monomakh after the congress of Lyubech enabled the princes of Rus' to effectively curtail the incursions of the Polovtsy for almost a decade and a half. The nomads remained at peace for the remainder of Monomakh's life until 1125 the year of his death.

In 1168 Mstislav Izyaslavichi of Kiev summoned all the families of the Yaroslavichi dynasty to march against the nomads. Mstislav's decision to lead an all-Rus' campaign against the nomads shows that their raids had intensified. He accused them of two offenses. First, despite their pacts with the princes, they had carried off Christians into captivity. Mstislav's main objective, therefore, was to stop the loss of vital human resources. Second, the tribesmen cut off trade on the southern route to Kiev, that is, the route from the Greeks along the Dnepr. Mstislav's secondary objective, therefore, was to restore the uninterrupted flow of trade to Rus'. They confronted the Polovtsy and on this occasion, the princes scored an overwhelming victory. Their success however led to dissension. Mstislav's surreptitious conduct, namely, allowing his men to plunder the camps of the vanquished at night without telling his allies, antagonized his princely relatives. They spent the rest of the year conspiring and forming alliances against him. During the prevailing unrest Andrey Bogolyubskiy organized an attack on Mstislav in Kiev. The 1169 campaign was conducted by the majority of princes with a few notable exceptions. Its purpose was to establish internal peace and to place Kiev into the hands of Andrey Bogolyubskiy. According to genealogy, he was the rightful heir to Kiev. Some 72 years after Lyubech, the razing of Kiev was the result of internal dissension against Mstislav Izyaslavich of Volyn'

by the Yur'evichi of Suzdalia, and the Rostislavichi of Smolensk. This was the first public manifestation of the family's disunity.

In the spring of 1223 the Tatars arrived on the frontiers of Rus'. All the princes of southern Rus' and the Polovtsy assembled in Kiev after being summoned by Mstislav Mstislavich Udaloy. They agreed that it was better to confront the enemy on foreign soil than to wait for them to attack Rus'. At that time Mstislav Romanovich ruled Kiev, Mstislav Svyatoslavich had Kozel'sk and Chernigov, and Mstislav Mstislavich Udaloy was in Galich. The only elder who failed to come for an unexplained reason was Yury Vsevolodovich of Suzdalia. Nevertheless, in 1223, an all-Rus' assembly of princes, albeit of southern Rus', once again bespoke their unity of purpose. But they did not fight as a united force against the enemy. Due to internal rivalries, Mstislav Udaloy refused to inform the other two Mstislavs of his impending attack on the Tatars. Consequently, the princes were defeated. Significantly, the princes of Suzdalia were absent from the foray. They were the first absentees albeit they had sent a notional force that arrived after the battle. The losses of manpower were great. The chronicler states that the Tatars killed more fighting men than had ever before been slaughtered at one fell swoop. The disunity of the princes was further testimony to the breakup of dynastic unity among the princes of Rus'.

In 1231, some 134 years after the *snem* at Lyubech, all the Yaroslavichi of Rus' were summoned to an organizational meeting in Kiev, except for Daniil. This was meant to secure promises of allegiance to Vladimir Ryurikovich of Kiev. It seemingly achieved little. He was a lame duck who was scrambling to secure his hold on Kiev because his power base, Smolensk, was in decline. As the senior prince, Vladimir had to set his house in order. More importantly, as prince of Kiev he had to convince the other princes that the Rostislavichi remained a powerful force and that his control of Kiev remained secure. Accordingly, he would have asked all the princes at the *snem* to confirm their oaths of allegiance to him. This was a necessary precaution. After the *snem* Mikhail, recognizing Vladimir's weakness, decided that the time for temporizing had ended. He believed that the Ol'govichi were once again powerful enough to make a bid for Kiev. By repudiating his alliance with Vladimir, he revived the struggle for supremacy between the Ol'govichi and the Rostislavichi. This had lain dormant since 1212, when the latter had driven out his father Vsevolod Chermnyy from Kiev. Moreover, in waging war against Vladimir, Mikhail forced him to throw in his lot with Daniil. Mikhail's change of policy therefore made him the odd man out. Later, Daniil Romanovich joined Yury Vsevolodovich of Suzdalia against Mikhail. The Monomashichi of southwest Rus' and northeast Rus' now united against the Ol'govichi. This meant that at the time of the arrival the greatest danger to Rus' in 1238, the princes were unable to present a united front against the Tatars.

The chronicles normally inform us who convoked a congress. Most often, this was the prince of Kiev, notionally the most powerful prince in the land. If, how-

ever, he had been implicated in the troubles like Svyatopolk had been, then the second most powerful prince assumed command. Thus we have seen that the prince of Kiev was in charge when the congresses were held in Lyubech and Kiev, but Vladimir Monomakh summoned the princes to Uvetichi. In 1169 Andrey Bogolyubskiy of Suzdalia called on the princes of Rus' to march against the grand prince of Kiev, Mstislav Izyaslavich.

There did not seem to be any form of punishment meted out to princes who were truant. In 1097 Volodar' was absent from Galich, in 1231 Daniil was absent from the congress in Kiev, and the absences of minor princes are merely noted in passing but not explained or punished. Similarly, in 1223, when the princes from Suzdalia came late to fight the Tatars, no excuse was offered to justify their tardiness. Their presence was voluntary necessitated by the needs of the day.

The location for the assembly was normally Kiev. In 1097 however it was Lyubech, and in 1100 it was seemingly the convenient location of Uvetichi. There the princes proposed to finish off the business with David. In 1169 the princes met in an unidentified location before attacking Kiev. That is, the princes were summoned to a campaign by Andrey Bogolyubskiy but they did not assemble in Suzdalia. They probably joined the attacking force along the way. Their objective was to evict a common enemy, the prince of Kiev, from their midst.

It appears that the princes were expected to meet only on an *ad hoc* basis in emergency situations to face a crisis. Such occasions arose in 1097 and 1168 for a campaign to fight the Polovtsy, and in 1223 to confront the Tatars. These congresses were called to face a powerful foreign enemy. Organizational gatherings were also summoned in 1097, 1169 and 1231 to acquire patrimonial domains, to confirm alliances and to secure pledges of loyalty. These were called to meet strictly internal concerns. It appears that the princes did not distinguish between an external and domestic crisis.

How effective were these congresses? In 1097 the decisions reached by the princes at Lyubech were eventually successful. Although the initial domains given to princes in Volyn' were controversial, in 1100 the princes met once again in a minor council at Uvetichi to punish David Igorevich for his transgressions. Finally, in 1111 the princes united their forces and defeated the nomads. In 1168 the military campaign against the Polovtsy was successful and so was the subsequent sack of Kiev in the following year. However, the fortunes of the princes changed during the thirteenth century. It witnessed the last two congresses. The first was a military congress and the second was organizational. The first in 1223 was a harbinger of the fate that awaited the people of Rus' at the hands of the enemy. It witnessed the first defeat of the Rus' at the hands of the Tatars. The second in 1231 was an omen for the people of Rus' of the disintegration of the land from its capital of Kiev. By that year Rus' had begun to fall apart and had no unified central government. The princely rivalries made it ripe for conquest fifteen years later.

The congresses were meant to demonstrate the power of the Yaroslavichi through the unity of the dynasty. Although the first congress against the Polovtsy in 1097 was attended by representatives of all the princely families, each succeeding congress seemingly had absentees from various families owing to their lack of unanimity. This signified a breakdown in dynastic cohesion despite the growth in the number of members in each family. Thus, by the time of the Tatar onslaught the princes were in disarray. The east side of the Dnepr had been devastated by the enemy so that there was no point in organizing another congress. Nevertheless, the notion of holding a congress had remained alive throughout the history of Kievan Rus' until the arrival of the Mongols. Their conquest terminated all efforts of the princes of Rus' to form a united opposition.

Pontifical Institute of Mediaeval Studies
University of Toronto

Елизавета Архипова

Новые данные о месте расположения саркофага Ярослава Мудрого

Проблема первоначального местонахождения в Софийском соборе Киева большого монолитного мраморного саркофага, известного как саркофаг великого князя Ярослава Мудрого, обсуждается учеными с XIX в. По-разному интерпретируя сведения одних и тех же письменных источников, исследователи рассматривают два варианта ее решения: согласно одному, саркофаг всегда находился в восточной части северной наружной галереи, согласно другому — сначала он стоял в западной части храма, в Георгиевском приделе, а в северную галерею был перенесен в XVII в., после того, как обрушилась западная стена древнего собора¹. Рассмотрим их еще раз в свете новых данных изучения саркофага.

Достоверно известно, что в центр Владимирского алтаря (рис. 1) саркофаг передвинули в 1936 г. после того, как собор стал музеем, и в алтаре были проведены археологические исследования. Первоначально здесь находилась северная внутренняя галерея, а в XVII в. с востока к ней была пристроена апсида. До перестановки саркофаг стоял в восточном углу возле ниши у южной стены вимы, на 30 см ниже уровня пола XIX в. Раскопки 1935 г. показали, что саркофаг был установлен на базу-основание из кирпича XVII в. (рис. 2). Щели между ящиком и крышкой с восточной и южной сторон саркофага не были замазаны раствором². Судя по завещанию митрополита Гедедона 1690 г., похоронить его «в церкви святой Софии в каплице (приделе) Великого Князя Ярослава на левой стороне под стеной каплицы Благовещения

1 Архипова Е.И. О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы). *РА*. 2001, № 1, 37–44.

2 Молчановський Т.М., Самойловський І.М. Короткий звіт про археологічні розвідки 1935 р. на площі «Софійського» історично-культурного заповідника в Києві. *НА ІА НАН України*. ІА/К. Ф. 12. № 114 (94), 5; Самойловський І. Вскриття саркофага Ярослава Мудрого. *НА ІА НАН України*. Рукопис. 1947. Ф. 12. № 154, 2–3; Тоцька І.Ф. До вивчення саркофага Ярослава Мудрого в Софії Київській. *Наукові записки Інституту української археографії НАНУ*. Т. 9: *Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень*. К., 2002, 517.

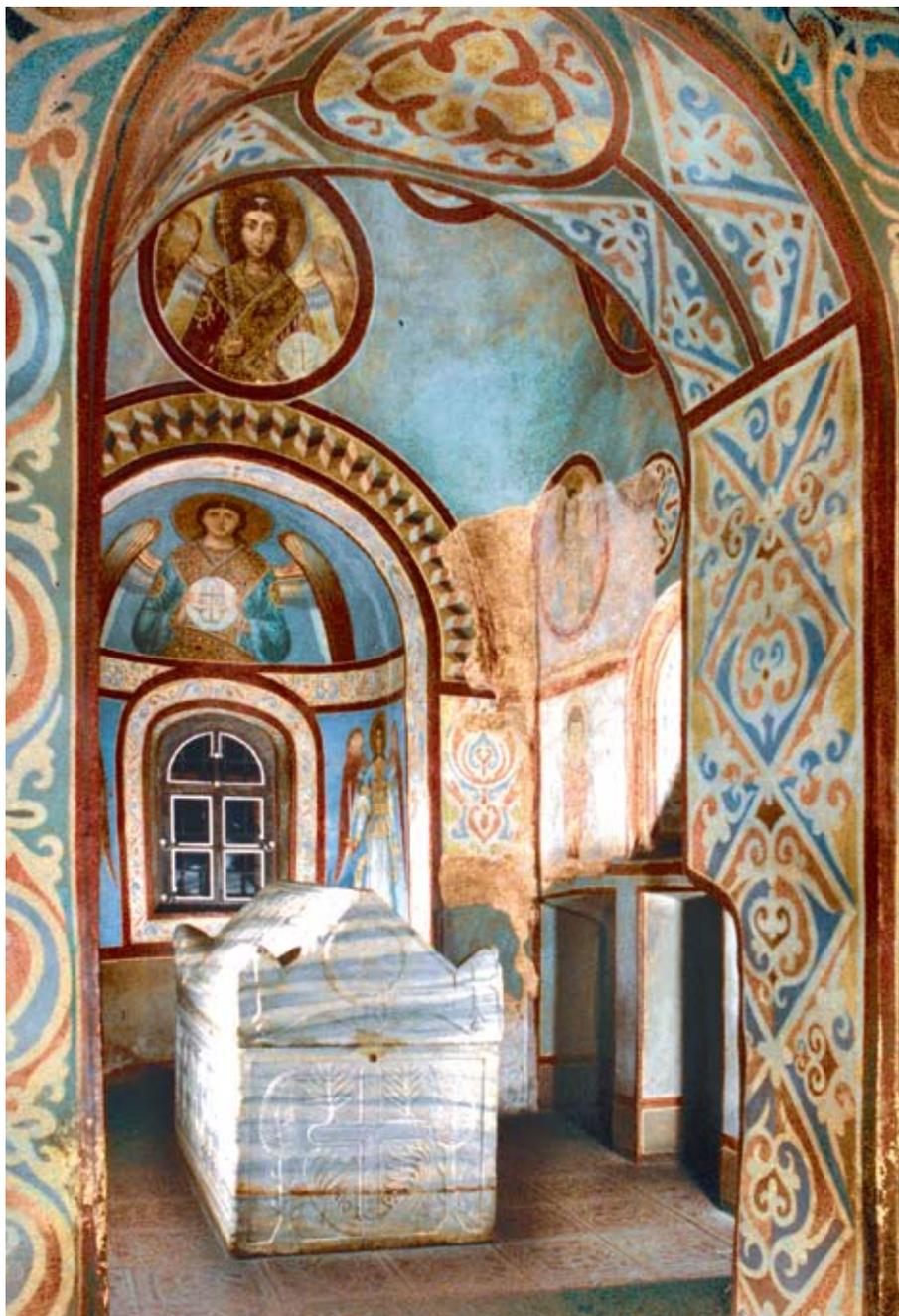


Рис. 1. Саркофаг Ярослава Мудрого в апсиде Владимирского придела Софийского собора в Киеве. Первая половина XI в. Современный вид

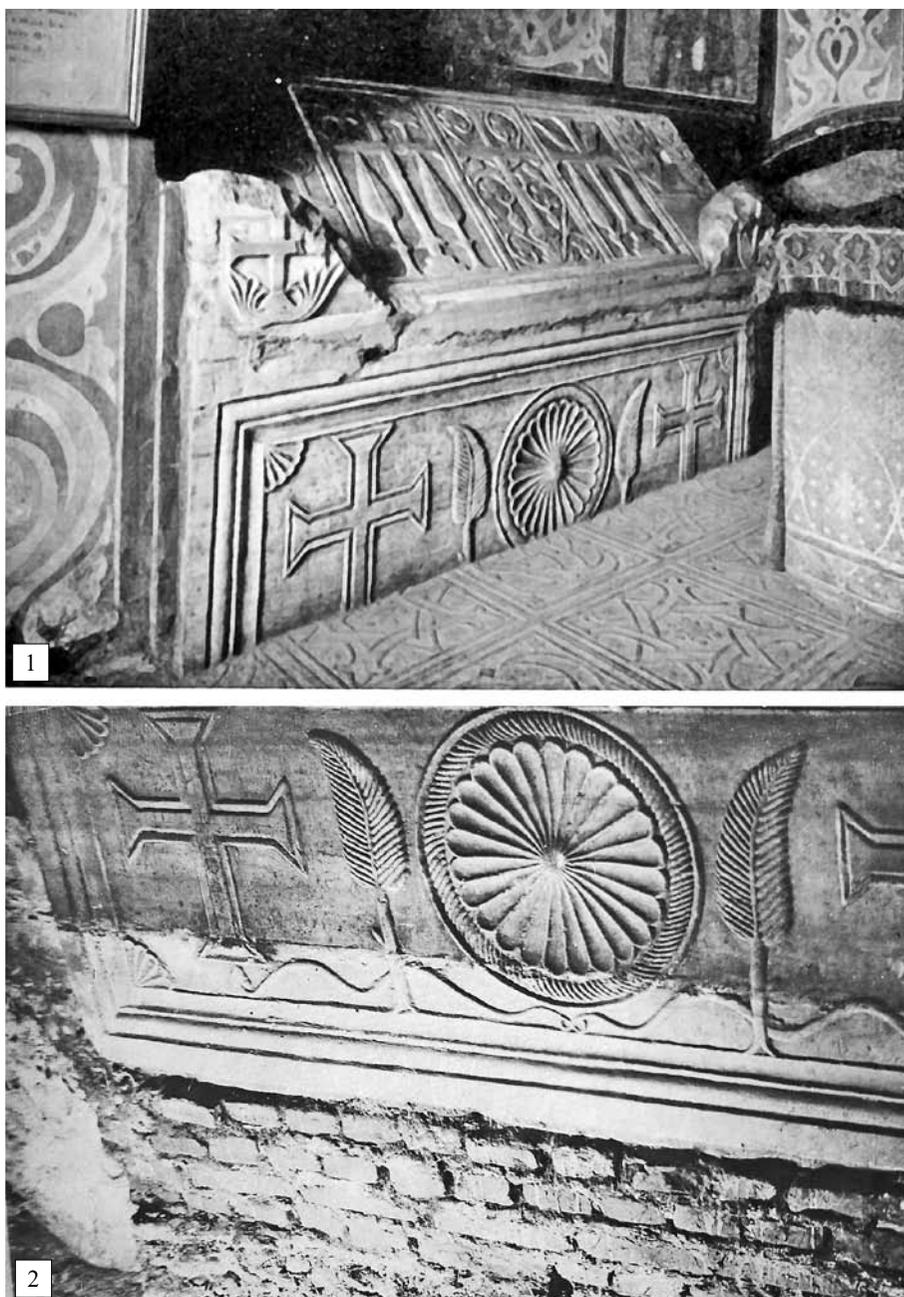


Рис. 2. Саркофаг Ярослава Мудрого

1 — расположение саркофага в XIX — начале XX вв.;
2 — вид с северной стороны во время раскопок 1935 г.

Пресвятой Богородицы»³, соседней с Владимирским алтарем, в конце XVII в. саркофаг уже стоял в восточной части северной внутренней галереи.

В *Хронике* Мацея Стрыйковского (1582 г.) и *Патериконе* Сильвестра Косова (1635 г.) местом расположения саркофага названа «каплица св. Григория» (*pochowan [...] w kaplicy S. Hrehoria*)⁴. О каплице, не уточняя ее название, говорит Эрих Лясота (1594 г.)⁵, а Захария Копыстенский в *Палинодии* (1621 г.), что «похован лежит в приделе выше дверей великой церкви святой Софии. Гроб той и по сей день алебастровый коштовний зрится»⁶.

А.М. Рогов, изучавший *Хронику* Стрыйковского, предположил, что «Григорием» в просторечии называли святого Георгия⁷, сам же Стрыйковский считал, что имя Григорий тождественно имени Игорь⁸. Однако исследователи XIX в. не сомневались, что в истории собора был период, когда Георгиевский придел именовался приделом Григория Богослова. Об этом пишет митрополит Евгений (Болховитинов), отмечая, что придел в левой северной стороне от жертвенника «во имя трех святых Митрополитов Московских» прежде был «во имя Святителя Григория Богослова»⁹. О том, что в середине XIX в. Георгиевский придел называли Трехсвятительским, говорит протоиерей И.М. Скворцов¹⁰, а по словам Д.В. Айналова и Е.К. Редина, «роспись придела, ныне посвященного Григорию Богослову, дает, например, несомненное свидетельство о том, что придел этот в древности был посвящен св. великомученику Георгию»¹¹. Н.Н. Закревский также отмечает, что какое-то время Георгиевский придел был посвящен Григорию Богослову¹², но считает, что сведения *Синописа* Иннокентия Гизеля (1672 г.) о погребении Ярослава в приделе св. Григория являются повторением ошибки Мацея Стрыйковского¹³.

Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко, ссылаясь на то, что просвещенный митрополит Сильвестр (Косов) не мог перепутать святителя Григория с великомучеником Георгием, считают, что Григорию была посвящена каплица

3 Болховитинов Е. *Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии*. К., 1825, 116.

4 Macej Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiój Rusi* (Warszawa, 1846), t. 1, 163; Silwester Kossow, *Patryków albo Żywot ss. oyców pieczarskich ... w Kijowie, w drukarni ś. Ławry Pieczarskiej, roku 1635*, 22.

5 *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*. К., 1874. Отд. 9, 17, 77, 78.

6 Копыстенский З. *Палинодия или книга обороны кафолической. Русская историческая библиотека*. Т. IV, кн. 1. СПб., 1878, 1009.

7 Рогов А.И. *Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его «Хроника»)*. М., 1966, 82.

8 Так, например, он последовательно называет Игоря Ярославича Григорием: “Ihorowi, albo Hrehorowi, Smolensko i Wołodimirz” (Macej Strykowski, *Kronika Polska*, 163).

9 Болховитинов Е. *Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии*, 40.

10 Скворцов И.М. *Описание Киево-Софийского собора по обновлению его в 1843–1853 годах*. К., 1854, 44, 52.

11 Айналов Д.В., Редина Е.К. *Киево-Софийский собор. Исследование древней мозаической и фресковой живописи*. СПб., 1889, 8.

12 Закревский Н.В. *Описание Киева: в 2 т.* М., 1868, 771.

13 Закревский Н.В. *Описание Киева*, 820.

с саркофагом Ярослава до ее переименования Петром Могилой во Владимирский алтарь¹⁴. Следуя этой логике, не менее просвещенный митрополит Евгений путал этих святых. Еще Н.Е. Макаренко, однако, обратил внимание, что термин *Capellen* (каплица), использованный Эрихом Лясотой (1594 г.), относится к приделу. О приделе, называя место нахождения саркофага, говорит и Захария Копыстенский (1621 г.)¹⁵. Путаницы здесь нет, так как приделы в православных храмах, так же, как капеллы-каплицы у католиков, были обычным местом для совершения захоронений. Ошибся ли Мацей Стрыйковский, или Георгиевский придел действительно в конце XVI в. уже был посвящен святому Григорию — тема специального исследования; несомненно только, что речь идет об одном и том же приделе, в котором находился саркофаг Ярослава Мудрого.

По сведениям Павла Алеппского, посетившего собор в середине XVII в., саркофаг стоял в одном из алтарей: «Другие два алтаря близ северных дверей, направо от выходящего из церкви, в низких нишах»¹⁶. Павел Алеппский также отмечает, что с северной стороны собора было «две двери, из коих одна служит в настоящее время для прохода всем»¹⁷. Возле какой из этих двух дверей находился алтарь с саркофагом и кому был посвящен, он не уточняет. По словам П.Г. Лебединцева, «вход с северной и южной сторон был вблизи западной стены, а не подле восточной»¹⁸. Описывая алтари с северной стороны от главного, два из которых «с высокими куполами, в честь положения Господа во гроб и Нерукотворного Образа; четвертый — во имя св. Николая», название третьего (Владимирского. — *Е.А.*) Павел Алеппский не указывает¹⁹. Я.И. Смирнов считал, что придел, названный «в честь положения Господа во гроб», — это бывший Трех Святителей, а ныне Георгия²⁰. Георгиевским он назван и в челобитной епископа Мефодия царю Алексею Михайловичу 1666 г. о потребности золота и серебра для икон Софийского собора: «... в приделе святого великомученика Георгия, где почивает великий князь Ярослав в алебастровом гробе»²¹. По мнению Я.И. Смирнова, хотя из описания Павла Алеппского и следует, что положение саркофага соответствовало «тепереш-

14 Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Успальня Ярослава Мудрого у Софії Київській. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3: Збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Євора Кузьмича Редіна (1863–1908)*. К., 2013, 456–457.

15 Макаренко М. Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів. *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва*. К., 1930. Вип. 1, 54.

16 *Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским* [пер. с араб. Г. Муркоса]. М., 2005, 173.

17 *Путешествие антиохийского патриарха Макария*, 171.

18 Лебединцев П.Г. О св. Софии Киевской. *Труды III Археологического съезда 1874 г. в Киеве*. К., 1878. Т. 1, 68.

19 *Путешествие антиохийского патриарха Макария*, 172–173.

20 Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. 1905 г.* М., 1908. Т. 2, 468–469.

21 Скворцов И.М. *Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 годах*, 29, прим. 38; Лебединцев П.Г. О св. Софии Киевской, 73.

нему», судя по рисунку Абрагама ван Вестерфельда 1651 г. (рис. 3:1), он стоял «не там, где теперь, или, по крайней мере, не так, как стоит теперь»²².

Поддерживая мнение Н.Е. Макаренко о том, что саркофаг всегда находился во Владимирском алтаре (см. рис. 1), С.А. Высоцкий и Н.Н. Никитенко полагают, что после смерти митрополита Гедеоны, чтобы освободить место для его гробницы, саркофаг только передвинули ближе к южной стене в специально сделанную нишу²³. Н.Е. Макаренко же считал, что это было сделано еще до середины XVII в.²⁴ К первой половине XVII в. относит время перемещения саркофага во Владимирский алтарь и П.П. Толочко²⁵. Тот факт, что на рисунке Абрагама ван Вестерфельда 1651 г.²⁶ саркофаг изображен стоящим на небольшом расстоянии от стены (рис. 3:2), сторонники его постоянного нахождения в этом приделе поясняют тем, что так можно было обойти вокруг саркофага для совершения обряда²⁷. Данные о существовании такой традиции в Византии или на Руси они, однако, не приводят. Противоречит это и их же объяснению отсутствия резьбы на южной стенке саркофага тем, что «південним боком гробниця з самого початку мала прилягати до стіни»²⁸.

В действительности, южная стенка ящика саркофага первоначально также имела резьбу, но в какое-то время она была стесана, а разметка будущего рельефа только намечена: по контуру сделана и отполирована узкая (4 см) рамка, не соответствующая ширине (5,5 см) рамок на других стенках. Стесанная композиция реконструируется по едва заметным контурам трех больших процветших крестов; перекладины крайних крестов — с трапециевидными расширениями на концах и дисками-«слезками», у центрального — закругленные концы. Внизу от крестов расходились изогнутые полукругом большие пальмовые листья, а на поперечных перекладинах стояли деревца с пышными кронами. Между крестами вверху и внизу под рамкой были половинки больших розеток, в углах — четверти розеток (рис. 4). Типологически изображения крестов близки изображениям на западной стенке ящика (см. рис. 1) и южном склоне крышки саркофага. Тип композиции имеет аналогии в резьбе мраморных саркофагов средневизантийского периода, а стесанный рельеф стилистически однороден остальным изображениям саркофага.

22 Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века, 468.

23 Высоцкий С.О. Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії. *Слов'яно-Руські старожитності*. К., 1969, 145–156; Никитенко Н.Н. *Русь и Византия в мону-ментальном комплексе Софий Киевской. Историческая проблематика*. К., 1999, 233–240; *Тасмичі гробниці Ярослава Мудрого (за результатами досліджень 2009–2011 рр.)* / Н.М. Нікітенко, В.В. Корнієнко, І.Є. Марголіна, Н.М. Куковальська, Б.В. Михайличенко. К., 2013, 26–29; Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Усипальня Ярослава Мудрого у Софії Київській, 457–458.

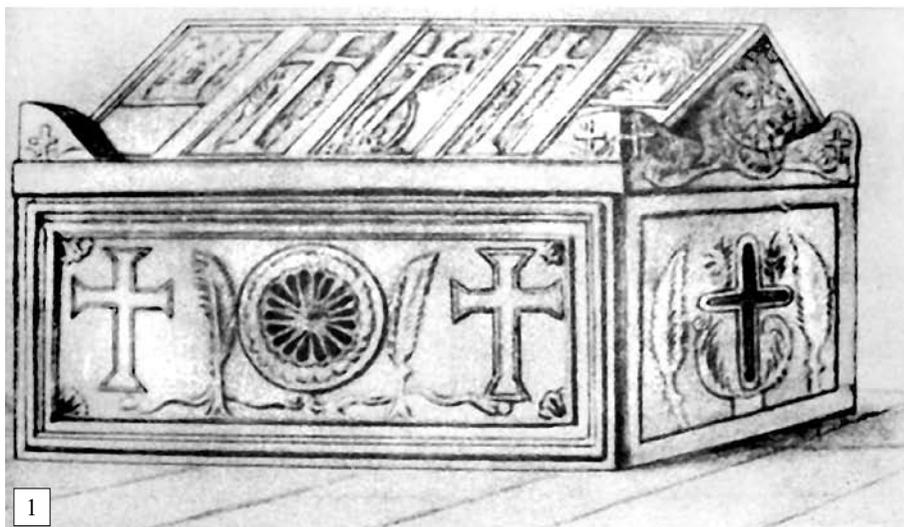
24 Макаренко М. Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів, 52, 54–55.

25 Толочко П.П. *Ярослав Мудрий*. К., 2011, 240–241.

26 Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века, 468. Табл. VI, 26.

27 Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Усипальня Ярослава Мудрого у Софії Київській, 457.

28 Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Усипальня Ярослава Мудрого у Софії Київській, 447.



1



2

Рис. 3

1 — саркофаг Ярослава Мудрого. Рисунок 1651 г. А. ван Вестерфельда. (Смирнов, 1908. — Табл. VI, 26);
 2 — саркофаг Ярослава Мудрого во Владимирском алтаре. Рисунок К. Мазера. 1851 г.

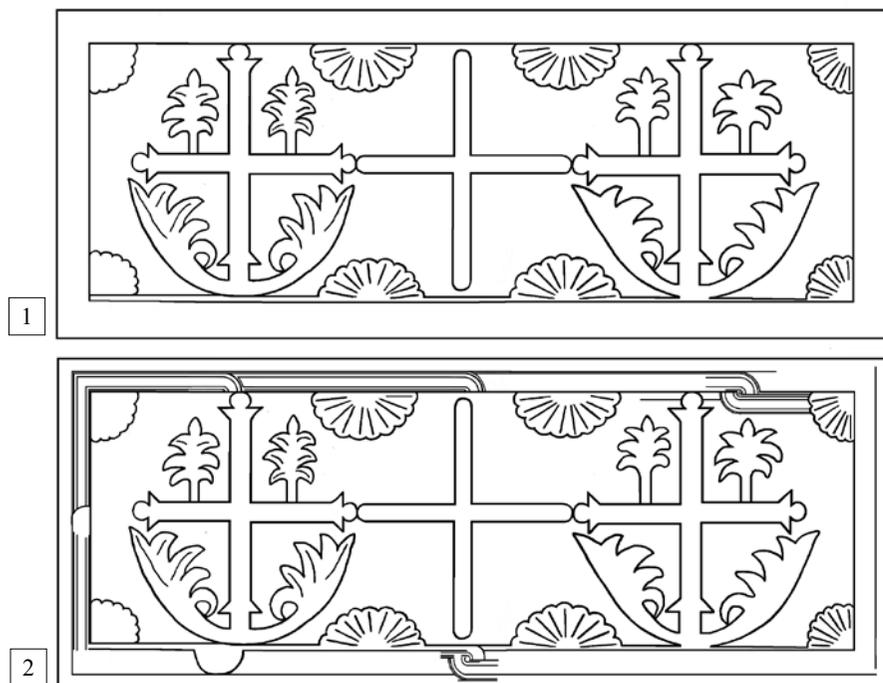


Рис. 4. Саркофаг Ярослава Мудрого. Южная сторона ящика

1 — стесанный рельеф; 2 — стесанный и начатый рельеф. Реконструкция автора

Судя по начатому резьбой новому рельефу, южную стенку хотели украсить композицией ленточного плетения. Были вырезаны: рамка, верхние и нижние узлы (полностью один), боковые только намечены. Разметка композиции внутри рамки даже не обозначена, из-за сильного прогиба (до 1,5 см ниже уровня рамки) образовавшегося при стесывании.

Когда и по какой причине был стесан первоначальный рельеф, неизвестно. Можно только предполагать, что это было связано с какими-то повреждениями южной стенки и изменением места саркофага в соборе²⁹.

О времени появления ниши у южной стены Владимирского алтаря, в которой стоял саркофаг, высказывались разные мнения. К.В. Шероцкий считал, что она существовала ранее и была аркосолием³⁰. Во время ремонта собора 1843–1853 гг., когда для того, чтобы сделать саркофаг открытым со всех сторон, хотели разобрать кирпичную закладку в арке со стороны Георгиевского

29 Архипова Е. Саркофаг Ярослава Мудрого — пам'ятка історії та мистецтва. *Студії мистецтвознавчі* (у друці).

30 Шероцкий К.В. *Київ. Путівник*. К., 1995 (Репринтне відтвор. вид. 1917 року), 69.

алтаря, зондаж стены показал, что «в месте, ныне занимаемом означенной гробницею, не могло никогда существовать прохода вокруг оной, и что для открытия такового потребуеться разобрать прилегающую к ней стену, через что могут впоследствии повреждения в своде»³¹. В результате, по словам Н.В. Закревского, «при последнем возобновлении вынуты из стены несколько кирпичей, отчего образовалось пространство в роде ниши, и теперь можно ощупью увериться, что и на закрытой стороне надгробия находятся изсеченныя фигуры»³².

Хронология граффити на саркофаге — от 1580-х до 1650-х гг. — и их локализация на северной и западной сторонах (на восточной обнаружено одно древнее граффито), также свидетельствуют, что и до устройства усыпальницы митрополита Гедеона саркофаг стоял придвинутым южной и восточной сторонами к стене³³, хотя и не проясняют где именно.

Монолитные саркофаги могли стоять автономно, но в православных храмах их, как и собранные из плит, размещали возле стен приделов и нартекса, в аркосолиях в нартексе или в западной части наоса³⁴, в отличие от западной традиции, где саркофаги могли ставить и посреди церкви³⁵. В византийских храмах средневизантийского периода принятым местом погребений был нартекс или пристроенные к нему приделы; в древнерусских также хоронили в галереях, притворах или выделенных приделах и каплицах, вход в которые иногда делали снаружи. Со временем погребальные приделы, связанные с культурами святых и поминовением усопших, устраивают в восточной части храмов³⁶.

Расположение саркофага Ярослава придвинутым к стене подтверждают сохранившиеся *in situ* саркофаги (рис. 5). Саркофаг императора Романа Аргира († 1034), установили «с левой стороны в конце церкви» мужского монастыря Богородицы Перивлепты³⁷, в храме Апостолов — мавзолее византийских императоров — саркофаги стояли «около самих преддверий снаружи»³⁸. В церкви Успения Богородицы монастыря Студеница мощи святого Стефана-Симеона (короля Стефана Немани) положены в саркофаг у

31 Лебединцев П.Г. *Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 гг.* К., 1879, 41, 52.

32 Закревский Н.В. *Описание Киева*, 819–820.

33 *Тасмници гробници Ярослава Мудрого*, 45.

34 Παζαράς Θ. *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα* (Αθήνα, 1988), 168; Седов Вл.В. Погребения «святых князей» и архитектура княжеских усыпальниц Древней Руси. *Восточнохристианские реликвии*. М., 2003, 458–461.

35 В апсидах хоронили только представителей духовенства. J. Dresken-Weiland, “Sarkophagbestatungen des 4.–6. Jhs.,” *Westen des Römischen Reiches*. 55. Supplementheft der Römischen Quartalschrift (Freiburg, 2003).

36 Мальцева С.В. Приделы в сербских храмах XII — первой половины XIV в. *ВВ*. 2012. Т. 71 (96), 177–179.

37 Клавихо, Руи Гонсалес де. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406)*. М., 1990, 34.

38 Высоцкий А.М., Осминская Н.А., Шелов-Коведяев Ф.В. К вопросу об истории и реконструкции первой церкви Апостолов в Константинополе по описаниям современников. *ВВ*. 2000. Т. 59 (84), 206, 214.

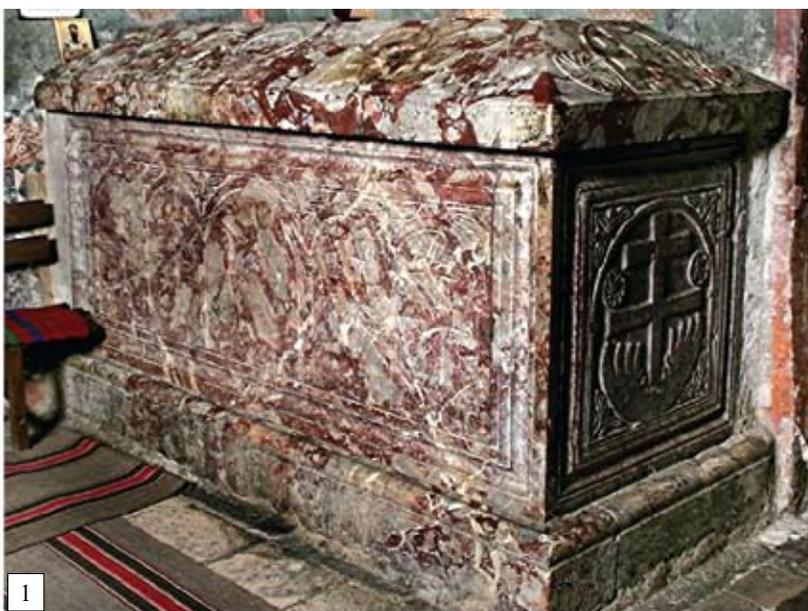


Рис. 5

1 — церковь Богородицы Одигитрии. Печка Патриаршая. Косово. Саркофаг патриарха Даниила II в северо-западном углу. XIV в.; 2 — саркофаг архиепископа Саввы III (1309–1316) у южной стены западного придела

южной стены внутреннего нартекса³⁹. Попытка Владимира Мономаха в 1115 г. поместить мощи святых Бориса и Глеба не в аркосолии, как было принято на Руси, а посреди храма, под специально изготовленным серебряным киворием (что было характерно для западной традиции⁴⁰), не увенчалась успехом⁴¹.

По мнению П.Г. Лебединцева, саркофаг Ярослава первоначально должен был стоять в западной части храма⁴². Перемещение его в восточную связывают с обрушением 6 сентября 1625 г. западной стены собора. Поскольку его восстановление, начатое митрополитом Петром Могилой, закончено не было⁴³, считают, что в восточную часть внутренней галереи саркофаг перенесли при митрополите Гедеоне, устроившего здесь свою усыпальницу⁴⁴.

Н.Н. Никитенко, ссылаясь на рисунок А. ван Вестерфельда (рис. 7:1) и намерение Петра Могила перенести в собор якобы «обретенные» мощи святого Владимира, считает, что восточная часть внутренней галереи была перестроена уже им⁴⁵. Однако ни сам Петр Могила, ни Павел Алеппский «Владимирским» придел не называют⁴⁶. В описях XVII в. престол с таким посвящением в соборе не упоминается⁴⁷. Данных, подтверждающих посвящение алтаря внутренней северной галереи святому Владимиру, в середине XVII в. тоже нет. Даже митрополит Гедеон, завещавший похоронить себя рядом с Ярославом Мудрым, говорит не о Владимирском приделе, а о капелле Ярослава⁴⁸.

Наименование алтарей в разные периоды собора — тема малоизученная, те же сведения, которыми мы располагаем, и архитектура собора дают осно-

39 Мальцева С.В. Приделы в сербских храмах XII — первой половины XIV в., 182. Перенесение останков в центр могло быть связано с канонизацией или приготовлением к ней (Andrzej Poppe, “The Sainthood of Vladimir the Great: Veneration in-the-Making,” *Christian Russia in the Making. Variorum Collected Studies Series*. VIII (Burlington, 2007), 9–10).

40 J. Deer, “The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily,” *Dumbarton Oaks Studies*, vol. V (Cambridge, Mass., 1959).

41 *ПСРЛ* 2: 281; Беляев Л.А. Романо-готический след в архитектуре западных городов Руси (середина XII — первая треть XIII вв.). *История: дар и долг. Юбилейный сборник в честь Александра Васильевича Назаренко*. М.-СПб., 2010, 12–24.

42 Лебединцев П.Г. О св. Софии Киевской, 91–92; Лебединцев П.Г. *Описание Киево-Софийского кафедрального собора*. К., 1882, 47–49.

43 Лебединцев П.Г. О св. Софии Киевской, 70–71.

44 Орловский П. *Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор*. К., 1898, 15–16; Шероцкий К.В. *Київ. Путівник*, 69; Прахов Н.А. *Открытие купольных мозаик и фресок Софийского собора в Киеве (по воспоминаниям профессора Адриана Викторовича Прахова*. К., 1944 / Фондовый отдел НЗ «СК». НАДР 415/20. С. 12; Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві. *Анали Української Вільної Академії наук у США* (New York, 1954). Т. III–IV, 173, 215; Кресальний М.І. *Софійський заповідник у Києві. Архітектурно-історичний нарис*. К., 1960, 56–57.

45 Нікітенко Н. Володимирський меморіал у Софії Київській часів Петра Могили. *II. Могила: богослов, церковний і культурний діяч*. К., 1997, 161.

46 Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века, 459, 469.

47 Люта Т.Ю. Софійський собор у могилянському контексті Мазепинської доби. *Наукові записки НаУКМА. Т. 130: Історичні науки*. 2012, 15.

48 Болховитинов Е. *Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии*, 116.

вания считать, что, следуя традиции размещения саркофагов ктиторов ближе к наосу, саркофаг Ярослава мог стоять в помещении под хорами, примыкающем к Георгиевскому приделу. С XIX в. помещения под хорами собора рассматривают как продолжение алтарных приделов, однако содержание росписей крайних приделов свидетельствует, что в их сакральное пространство входили только алтари и те ячейки рукавов подкупольного креста, на сводах которых расположены сюжеты из цикла деяний св. Георгия и архангелов. Обособленные же помещения с купольными сводами под хорами, судя по архитектуре и составу росписей, «являлись приделами, в которых совершались редкие поминальные службы, скорее всего, связанные с днями памяти тех святых, чьи мощи были здесь захоронены»⁴⁹. Это, с одной стороны, объясняет огромное количество алтарей (70) внизу и вверху собора, называемое Павлом Алеппским, а с другой, поясняет разночтения наименования придела с саркофагом Ярослава Мудрого.

На особый статус объема, примыкающего к Георгиевскому приделу, указывают растесанные и украшенные (точное время неизвестно, считают, что при Петре Могиле) ионическими волютами лопатки восточной пары крещатых столбов (рис. 6:2). Особо выделенным, следуя описанию Павла Алеппского, был и придел с саркофагом (приведем оба варианта перевода: «Арки там широкие, а вместо *symbolon* туда делают теперь высокую железную решетку, изукрашенную разными изображениями. . .»⁵⁰ и «Взамен тябл сделана железная высокая клетка, которая украшена всевозможными фигурами и расписана»⁵¹). Так же, согласно Павлу Алеппскому, была выделена гробница св. Варвары в Михайловском соборе: «Позади левого (клироса. — *Е.А.*) находится прекрасная сень . . . она имеет железную створчатую дверь . . . на тот же манер, что и св. Софии»⁵².

В росписи этого объема преобладают ветхозаветные персонажи. На северной стене под просветной аркой (древнее окно), где первоначально мог стоять саркофаг, изображены три юных пророка: две фигуры в рост, центральная под окном — по пояс (рис. 6:1). Судя по «персидским» облачениям, это иудейские мученики-отроки Азария, Анания и Мисаил, а на стесанном северном откосе восточной арки, следуя логике данной программы, пророк Даниил⁵³. Символика этих образов связана с темой Воскресения, а в тандеме

49 Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Западное пространство основного объема под хорами. *Искусство Христианского Мира*. Вып. XI. М., 2009, 208–210, 247; Сарабьянов В.Д. Образ священства в росписях Софии Киевской. Часть I: Программа Софийского собора и византийская традиция послеконоборческого периода. *Искусствознание* 3-4/11. М., 2011, 29; Сарабьянов В.Д. Реликвии и образы святых в сакральном пространстве Софии Киевской. *Пространственные иконы*. М., 2011, 371, 374–380.

50 *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*, 81.

51 *Путешествие антиохийского патриарха Макария*, 171.

52 *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*, 83.

53 Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской, 225–226, ил. 25.

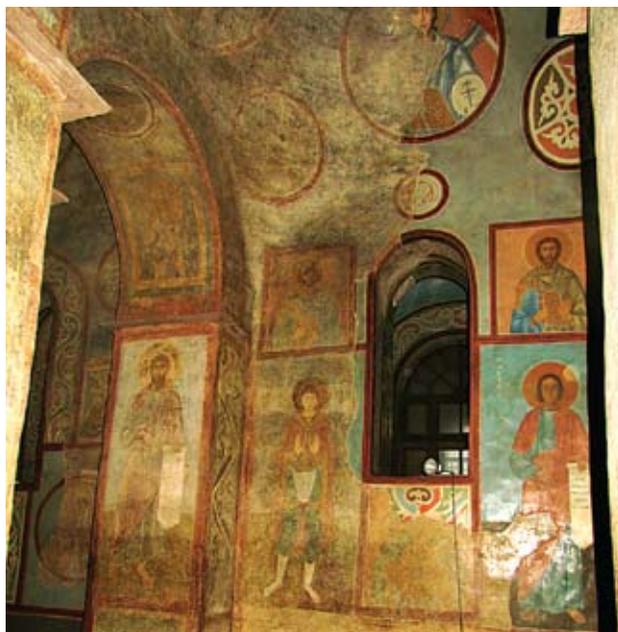


Рис. 6. Софийский собор в Киеве. Помещение под хорами, западнее Георгиевского придела: вид с юга и с востока

с парящими на купольном своде полуфигурами архангелов — несет также идею спасения. Первые изображения трех отроков иудейских появляются на саркофагах в середине III в., а все известные произведения раннехристианского времени с этими святыми являются погребальными по своему назначению⁵⁴.

В пользу версии о расположении саркофага у северной стены этого объема говорит также отсутствие граффити. Несмотря на хорошую сохранность древней штукатурки, здесь обнаружен только один рисунок с изображением птицы. В целом в объеме зафиксировано еще только одно изображение, напоминающее крест, напротив, на южной грани восточной лопатки крещатого столба⁵⁵. Отсутствие граффити древнерусского времени на стенах и саркофаге дают основания считать, что помещение было изолировано, возможно, металлической решеткой. Гробница Ярослава могла быть устроена подобно гробнице Исаака Комнина. Согласно типикону монастыря Космосотера, составленному в конце его жизни, в 1152 г., Исаак потребовал, чтобы монахи «устроили эту гробницу по левую сторону нартекса, там, где я сделал расширение (*παρεκβολή*) здания для того, чтобы устроить здесь погребение», повелев, чтобы «гробница была отделена от всего нартекса бронзовой оградой»⁵⁶.

Таким образом, сведения письменных источников, указывающих на придел, посвященный небесному патрону Ярослава Мудрого — св. Георгию, характерная для средневизантийского периода традиция размещения саркофагов ктиторов в западной части храма, ближе к наосу, хронология граффити на саркофаге (от 1580-х до 1650-х гг.), отсутствие граффити древнерусского времени на северной стене восточного объема, непосредственно примыкающего к Георгиевскому приделу, тематика его росписей дают основания считать, что здесь и стоял саркофаг Ярослава Мудрого до его перемещения в северную внутреннюю галерею, вероятно, из-за повреждений в северо-западной части собора.

Некоторые исследователи решение вопроса о первоначальном месте саркофага Ярослава связывают с расположением княжеской усыпальницы (летописи сообщают о захоронении в соборе в древнерусское время пяти князей). Принято считать, что она была устроена в восточной части наружной северной галереи уже после завершения строительства собора. Для этого тройные аркады галерей были заложены, к восточному делению добавлено еще одно западное деление, а под полом устроены склепы⁵⁷. По одной версии, усыпальница была создана наследниками Ярослава в 1090-х гг., когда в соборе в 1093 г. были

54 Ошарина О.В. Сюжет «Три отрока в печи огненной» в коптском искусстве. *Античная древность и средние века*. 2006. Вып. 37, 22–31.

55 Корнієнко В.В. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII)*. Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. К., 2010, 81, 93, № 996, 1031. Табл. II, СXXX,1; CLVI.

56 Оустерхаут Р. *Византийские строители*. К.; М., 2005, 135–136.

57 Каргер М.К. *Древний Киев. Т. 2: Памятники киевского зодчества X–XIII вв.* М.; Л., 1961, 164–165, рис. 38, 2; Кресальний М.Й. *Софійський заповідник у Києві. Архітектурно-історичний нарис*. К., 1960, 224.

похоронены сын Ярослава Всеволод и сын Всеволода Ростислав, в 1125 г. — Владимир Всеволодович Мономах, а в 1154 г. — его сын Вячеслав. М.К. Каргер считал, что собор служил усыпальницей только для князей рода Всеволода⁵⁸. Н.И. Кресальний размещал здесь усыпальницу Владимира Мономаха⁵⁹.

Поскольку захоронение Ярослава Мудрого в митрополичьем соборе было совершено в нарушение византийской традиции (по статусу в нем не могло быть усыпальницы, как и в главном храме Константинополя Св. Софии, «в которой никогда не было крипт»⁶⁰), вопрос о создании усыпальницы самим Ярославом долгое время не рассматривался и получил развитие только с последней четверти XX в. в работах И.Ф. Тоцкой⁶¹ и Н.Н. Никитенко⁶². Архитектурно-археологические исследования восточной части северной внешней галереи в 1969–1973 гг. дали основания И.Ф. Тоцкой считать, что усыпальница Ярослава была закрытым помещением с апсидой с восточной стороны и, возможно, купольным завершением (рис. 7:3). Стены были украшены фресками, а пол покрывали большие поливные керамические плиты⁶³. Во Владимирский алтарь, по мнению исследовальницы, саркофаг перенесли в конце XVII в., разобрав стену заложеной арки между восточными частями приделов⁶⁴. П.П. Толочко также считает, что захоронение Ярослава в северной галерее положило начало княжеской усыпальнице⁶⁵. В.В. Седов не исключает размещение усыпальницы «в восточной части одной из галерей собора: внутренней или внешней»⁶⁶.

58 Каргер М.К. Отчет об археологических исследованиях в Киевском Софийском соборе в 1952 г. / Фондовый отдел НЗ «СК». НАДР–918, 9–10; Каргер М.К. *Древний Киев*, 164–165.

59 Кресальний М.И. *Софійський заповідник у Києві*, 224.

60 Кондаков Н.П. *Византийские церкви и памятники Константинополя*. М., 2006, 118.

61 Тоцька І.Ф., Єрко О.Ф. До історії північної галереї Софії Київської. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. К., 1976, 119–130; Тоцька І.Ф. До вивчення некрополю Софії Київської. *Київський Болховітинівський збірник: збірник тез, доповідей і наукових повідомлень на Міжнародних українсько-російських Болховітинівських читаннях, присвячених 225-річчю від дня народження Євфимія Олексійовича Болховітина (1767–1837) 8 січня 1993 р.* К., 1993, 122–125; Тоцька І.Ф. До вивчення саркофага Ярослава Мудрого в Софії Київській. *Наукові записки Інституту української археографії НАНУ. Т. 9: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень*. К., 2002, 517–521.

62 Нікітенко Н.М. Усыпальня Ярослава Мудрого в Київській Софії: деякі аспекти проблеми. *Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції «Історичне краєзнавство в Україні: традиції, сучасність»*. К., 1995, 379–380; Никитенко Н.Н., Никитенко М.М. Княжеская усыпальница в Софии Киевской. *Памятники культуры. Новые открытия*. М., 1998, 454–472.

63 Наклон отмоксти и заложеной арка, как справедливо отметили Н.Н. Никитенко и М.М. Никитенко, указывают, что в древнерусское время апсиды здесь не было, а керамические полы не могли быть предназначены для установки тяжелых саркофагов. Никитенко Н.Н., Никитенко М.М. Княжеская усыпальница в Софии Киевской, 461, 465; Нікітенко Н. *Свята Софія Київська: історія в мистецтві*. К., 2003, 155; Архипова Е.И. О месте погребения Ярослава Мудрого, 39.

64 Тоцька І.Ф., Єрко О.Ф. До історії північної галереї Софії Київської, 119–130; Тоцька І.Ф. До вивчення некрополю Софії Київської, 122–125; Раппопорт П.А. *Русская архитектура X–XIII вв. Каталог. Свод археологических источников* (ЕІ–47). Л., 1982.

65 Толочко П.П. *Ярослав Мудрый*. К., 2002, 235; Толочко П.П. *Ярослав Мудрый*. К., 2011, 240.

66 Седов В.В. Погребения «святых князей» и архитектура княжеских усыпальниц Древней Руси. *Восточнохристианские реликвии*, 457.

Н.Н. и М.М. Никитенко размещают личную усыпальницу Ярослава в восточной части обеих северных галерей⁶⁷ (рис. 7:2). По их мнению, хотя ее устройство не входило в первоначальный замысел строительства, Ярослав еще при жизни устроил свою усыпальницу, следуя уставу своего современника патриарха Алексея Студита, делавшему исключения для ктиторов, и даже получил его санкцию на это. Усыпальница Ярослава якобы занимала оба восточных помещения северных галерей и представляла роскошный ритуально-погребальный комплекс. Саркофаг Ярослава стоял в небольшой часовне внутренней галереи с изображением св. Пантелеймона. В соединенном с ней смежном помещении наружной галереи (параклисе), в восточной части совершали заупокойные службы, а в западной собиралась духовная и светская знать (см. рис. 7:2). Родовая же усыпальница Всеволодовичей находилась в кирпичном склепе к западу от гробницы Ярослава. Между 1635 и 1640 гг. северо-восточная часть собора была перестроена Петром Могиллой якобы для устройства мемориала св. Владимиру, что якобы подтверждает рисунок А. ван Вестерфельда 1651 г.

В действительности данных, подтверждающих устройство Ярославом такой роскошной усыпальницы, нет. Предположение об обращении Ярослава к патриарху Алексею ни на чем не основано⁶⁸. Планируемое Петром Могиллой перенесение мощей Владимира в собор не состоялось, а изображение восточного фасада на рисунке Вестерфельда (см. рис. 7:1), по мнению исследователей архитектуры собора, нельзя считать достоверным. Храм был полностью восстановлен только в начале XVIII в., а Петр Могила отремонтировал лишь центральную часть⁶⁹. Не выясненным остается время росписи Владимирского алтаря, данных о посвящении придела св. Пантелеймону⁷⁰ нет; считают, что фреску переписывали в древнерусское время⁷¹. Не установлено и время закладки окна между Владимирским и Георгиевским приделами. Первоначально, как и окно в Михайловском приделе, замурованное в

67 Никитенко Н.М. Усыпальня Ярослава Мудрого в Київській Софії: деякі аспекти проблеми, 379–380; Никитенко Н. Володимирський меморіал у Софії Київській часів Петра Могили, 159–161; Никитенко Н.Н., Никитенко М.М. Княжеская усыпальница в Софии Киевской, 459–466, 470–471; Никитенко Н. *Свята Софія Київська: історія в мистецтві*, 157; Никитенко Н.М., Корнієнко В.В. Усыпальня Ярослава Мудрого у Софії Київській, 458–461 и др.

68 *Типикон патриарха Алексея* был создан для основанного им общежительного монастыря Успения Богородицы в Константинополе и регулировал (в ктиторовской части) устройство внутренней монастырской жизни (см.: Пентковский А.М. Студийский устав и уставы студийской традиции. *Журнал Московской Патриархии*. 2001, №5, 69–80). Было бы трудно понять логику Ярослава при обращении именно к монастырскому уставу для установлений в кафедральном соборе. Да у него, вероятно, и не было такой возможности. Студийский устав появился на Руси только усилиями св. Феодосия Печерского не ранее второй пол. 1060-х гг. или даже начала 1070-х гг. (Пентковский А.М. *Типикон патриарха Алексея Студита в Византии и на Руси*. М., 2001, 155–158). Благодарю А.П. Толочко, обратившего мое внимание на этот факт.

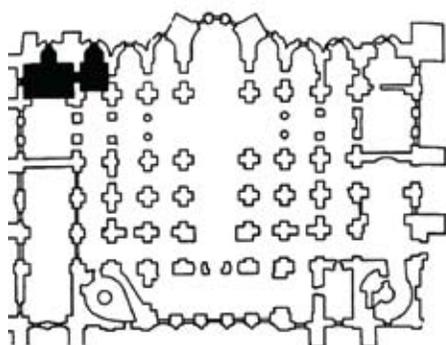
69 Кресальний М.І. *Софійський заповідник у Києві*, 212–214; Каргер М.К. *Древний Киев*, 110–113.

70 Никитенко Н.Н., Никитенко М.М. Княжеская усыпальница в Софии Киевской, 462.

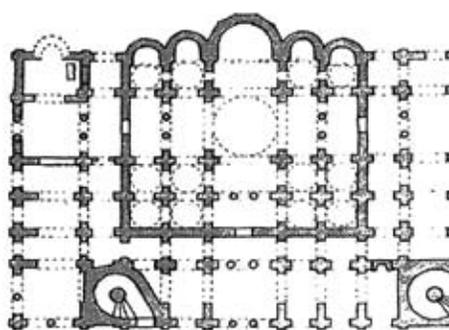
71 См.: Никитенко Н.М., Корнієнко В.В. Усыпальня Ярослава Мудрого у Софії Київській, 458



1



2



3

Рис. 7. Софийский собор в Киеве

1 — восточный фасад (рисунок А. ван Вестерфельда. 1651 г.); 2 — расположение усыпальницы Ярослава Мудрого (по Н.Н. Никитенко); 3 — реконструкция П.А. Раппопорта, 1982, 118 (по И.Ф. Тоцкой)

начале XII в.⁷², это было фасадное окно, выходившее в тогда еще открытую внутреннюю галерею.

Евгений Болховитинов считал, что «князья положены в погребке под упомянутым древним пристенком Ярославова храма, где ныне Благовещенский придел, или под алтарем Трехсвятительского (бывшего Георгиевского. — Е.А.) нынешнего придела»⁷³. Погребения под полом, значительное число которых было обнаружено практически по всему собору, остались в основном не атрибутированными. Из-за многократных ремонтов, прокладки траншей для устройства калориферного отопления и замены полов, а также отсутствия каких-либо данных о месте расположения княжеских погребений в соборе, теперь решить вопрос о существовании княжеской усыпальницы и месте ее расположения вряд ли возможно. Да и была ли в XI–XII вв. княжеская усыпальница? Более вероятно, что, как в других древнерусских храмах, князей хоронили в разных местах собора⁷⁴. Например, раскопки Десятинной церкви в XIX — первой половине XX вв. показали, что усыпальница церкви находилась в помещениях, расположенных к югу и северу от центрального компартимента экзонартекса, и зона погребений не ограничивалась только этими помещениями: на плане Н.Е. Ефимова они показаны и во второй (к востоку) линии, южнее центрального нефа, в южной галерее и даже снаружи, у стены церкви⁷⁵. Недавние археологические исследования Спасо-Преображенского собора в Чернигове также показали, что княжеские погребения находились в разных местах, как внутри храма, так и в пристроенных к нему капеллах-параκληсиях⁷⁶.

Музей истории Десятинной церкви

72 Коренюк Ю.О., Остапчук А.М. Нові дослідження віконниці у Софії Київській. *Храм і люди: збірка наукових праць до 90-річчя з дня народження Сергія Олександровича Висоцького*. К., 2013, 106–119.

73 Болховитинов Е. *Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии*, 55.

74 Архипова Е.И. О месте погребения Ярослава Мудрого, 43.

75 Реутов А. До проблеми реконструкції Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. К., 1996, 33; Ёлшин Д.Д. Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви в Киеве как источник для архитектурной реконструкции храма. *Seminarium Vuklinitatum. III: К 75-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина*. СПб., 2012, 86.

76 Черненко О. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі. *Opus Mixtum*. № 3. 2015.

Вадим Арістов

Походження історичних повідомлень *Пам'яті та похвали князю Володимиру Якова Мніха*

Уявлення й контексти

Конкурент літопису. Основним джерелом до історії Русі IX — початку XII ст. є *Повість временних літ*. Майже всі інші історичні оповіді про цей період, створені на Русі, прямо чи опосередковано засновані на викладі цього, «Початкового», літопису. У науці відомо тільки два «конкурентних» твори, які подають альтернативні версії подій: *Новгородський перший літопис* молодшої редакції й *Пам'ять та похвала князю Володимиру Якова Мніха* (далі — *ПП*). *Новгородський літопис* є конкурентом *ПВЛ* в оповіді за другу половину IX — середину X ст., тоді як *ПП* пропонує альтернативну історію княжіння Володимира Святославича (кінець X — початок XI ст.). Більше ста років переважна увага приділялася співвідношенню *ПВЛ* і *Новгородського літопису*. Хоча консенсусу все ще не досягнуто, зібрано достатній матеріал, який свідчить про відносно пізнє походження наративу *Новгородського літопису* і його залежність від *ПВЛ*¹.

Натомість походження історичної інформації *ПП* все ще залишається ледь не найбільшою загадкою для істориків. Твір Якова Мніха суміщає панегіричні та житійні елементи, містить три компактних блоки історичної інформації, що стосується хрещення Володимира та його діяльності до й після цього акту. У тексті ці блоки розташовано досить хаотично. У першому йдеться про походи Володимира на сусідні народи ще як язичника та про виправу на Корсунь. Два інших блоки містяться наприкінці твору. У другому викладено відносну хронологію деяких діянь Володимира впродовж дев'яти років після хрещення. У третьому — автор оповідає про прихід Володимира до влади в

1 Укажу тільки деякі з останніх праць: Вилкул Т.Л. Новгородская первая летопись и Начальный свод. *Palaeoslavica* (XI, 2003), 5–35; Вилкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф. *Palaeoslavica* (XV, 2007), 56–116; Donald Ostrowski, “The Nachalnyj Svod Theory and the Povest’ vremennykh let,” *Russian linguistics* (31, 2007), 269–308; Фоллин Станислав. Об одном возможном источнике предисловия к Начальному своду. *Ruthenica* VII (2008), 140–153; Вилкул Т.Л. Древнеславянский перевод Хроники Георгия Амартола в Повести временных лет и Новгородской Первой летописи младшего извода. *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. 3. М., 2013, 11–20; Вилкул Т.Л. *Літопис і Хронограф. Студії з текстології домонгольського кийського літописання*. К., 2015.

Києві й вираховує відносну та абсолютну хронологію цих подій, прив'язуючи їх до дати хрещення.

У чому ж полягає альтернативність історії *ППП*? По-перше, автор викладає версію хрещення Володимира, суттєво відмінну від літописної. Якщо згідно з *ПВЛ* Володимир хреститься в Корсуні й власне для цього здійснює цей похід, то у *ППП* виправа на Корсунь відбувається через два роки після особистого хрещення Володимира. Зв'язок між походом, одруженням з Анною і хрещенням розривається. Корсунь потрібен Володимирові для того, щоб привести звідти попів і вчителів, а шлюб з Анною — щоб міцніше утвердитися у вірі. По-друге, *ППП* оповідає про невідомі з інших джерел діяння князя: похід на хозар та незрозумілу експедицію «до порогів» («къ порогомъ») за рік до корсунського походу і на наступний рік після хрещення. По-третє, окремої уваги заслуговує хронологія подій життя Володимира: як абсолютна, так і відносна. *ППП* подає точну дату входження Володимира до Києва — 11 червня 978 р. Крім того, зазначено, що це сталося на восьмий рік після смерті Святослава, отже він загинув у 970 р. (а не у 972, як у *ПВЛ*). Між хрещенням і походом на Корсунь (абсолютні дати яких не вказано), згідно з *ППП*, проходить два роки, тоді як у *ПВЛ* це події одного року. Відповідно всю хронологію від смерті Святослава до побудови Десятинної церкви розраховано доволі дивним чином. Спроби зрозуміти її приводили істориків до висновку, ніби Яків Мніх датував хрещення князя 987 р. (а не 988 р., як у *ПВЛ*).

Традиція вивчення й авторитет джерела. Після відкриття К.Ф. Калайдовичем і перших публікацій та досліджень Макарія (Булгакова), М.П. Погодіна, І.І. Срезневського *ППП* швидко посіла місце серед найдавніших пам'яток руської писемності XI ст. Твір було сприйнято за першу спробу прославити хрестителя Русі, а історичні повідомлення *ППП* — за незалежні від літопису. Автора *ППП* — такого собі Якова Мніха — вважали за творця переказу (*Сказання*) про перших руських мучеників, святих князів Бориса і Гліба².

Єдиний серйозний голос «проти» такого бачення у середині XIX ст. подав П.Г. Бутков, який відсував *ППП* у XII ст. і проголошував її залежність від «временника Нестора» (*ПВЛ*). Проте його судження базувалися не стільки на аналізі *ППП* як такої, скільки на датуванні *Сказання про Бориса і Гліба*, автором якого вчений уважав того ж таки Якова Мніха³.

Кінець XIX ст. приніс зміни у вивчення *ППП*. О.І. Соболевський на підставі згадок Володимира як святого зробив висновок про появу твору (принаймні

2 Див. огляд С.О. Бугославського: Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру. *ИОРЯС*. Т. 29. Пг., 1925, 105–110.

3 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 110–112.

у сучасному вигляді) не раніше кінця XII або у першій половині XIII ст.⁴ М.К. Нікольський поділяв ідею про виникнення тексту *III* не раніше кінця XII ст., водночас приймаючи іншу думку Соболевського — про використання у цьому творі давніх та оригінальних історичних записів⁵. У статті 1914 р.⁶ погляди своїх попередників ретельно розібрав і підсумував С.О. Бугославський. Сам дослідник висловився на користь того, що *III* є новгородською компіляцією середини XIII ст., яка виникла під час канонізації Володимира за княжіння Олександра Невського⁷. Слідуючи за Соболевським і Нікольським, він приймав поділ *III* на три частини: власне «Пам'ять і похвала Володимиру», «Похвала Ользі» і т. зв. «Давнє житіє» — останню частину, де й зосереджено унікальні історичні повідомлення. Залишаючи питання відкритим, Бугославський, тим не менш, давав зелене світло пошукам основи «Давнього житія», яка мала бути старішою за усю компіляцію *III*.

Дослідження О.О. Шахматова ще більше ускладнили цю, і без того складну, картину історії формування *III*. Вчений повернув твір у коло пам'яток XI ст., але, за Соболевським, вважаючи його компілятивним. Відповідно третя, «житійна», частина *III* могла походити ще з першої половини XI ст. і відображати ранні уявлення про хрещення Володимира (не «зіпсуті» легендою про хрещення у Корсуні)⁸.

Свої ідеї щодо *III* Шахматов найповніше розвинув у праці «Жития и сказания, касающиеся князя Владимира», яка не була завершена й опублікована⁹. Найважливіше джерело і складова *III*, «Давнє житіє», на його думку, не дійшло в первісному вигляді й у складі *III* було розбито на дві частини (до та після т. зв. «молитви князя Володимира»). Його композиція нібито втратила початкову логічність і хронологічну послідовність викладу та була ускладнена деякими вставками. Зокрема Шахматов вважав, що мотив Корсунського походу в «Давньому житії» є вставкою — наслідком узгодження первісного тексту з популярною «корсунською легендою». В оригіналі нібито йшлося про хрещення Володимира у Києві. Оригінал «Давнього житія», за Шахматовим, був заснований на давньому літописі, старшому не тільки за

4 Соболевский А.И. «Память и похвала» св. Владимиру и «Сказание» о свв. Борисе и Глебе (по поводу статьи г. Левитского). *Христианское чтение*. 1890, № 5/6, 794.

5 Никольский Н.К. *Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.)*. СПб., 1906, 229–238.

6 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 105–159.

7 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 136–137. Див. також: Francis Butler, *Enlightener of Rus'. The Image of Vladimir Sviatoslavich Across the Centuries* (Bloomington, 2002), 77–79.

8 Шахматов А. А. Корсунская легенда о крещении Владимира. *Оттиск из Сборника статей в честь В.И. Ламанского*. СПб. 1906, 16–17; Шахматов А. А. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. СПб., 1908, 28.

9 Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук. Ф. 134 Алексей Александрович Шахматов. Оп. 1. Д. 112 «Жития и сказания, касающиеся князя Владимира» [1905]. Л. 32 об. — 35 (С. 44–49).

ПВЛ, а й за гіпотетичний «Початковий звід» кінця XI ст. Один з аргументів полягав у тому, що події у «Давньому житті» не мають дат, а структуровані за відносною хронологію («на другое лѣто», «по сѣмь» тощо).

У своїй специфічній манері Шахматов перегрупував фрагменти тексту в уяві та створював «правильну» композицію — таку, якою вона нібито була в оригінальному творі. До того ж він легко усував незручні місця, оголошуючи їх пізнішими нашаруваннями і вставками. Так, розповідь про походи Володимира (підозріло близьку до літописної) він визнавав пізньою інтерполяцією.

Під впливом Шахматова ортодоксальний погляд на *ПП* та її історичні повідомлення отримав друге дихання в історіографії XX ст. Уже М.І. Серебрянський працював у рамках шахматівських поглядів. Він датував *ПП* (без «Життя Ольги» і деяких гаданих редакційних поправок) останньою чвертю XI ст. Історичні повідомлення наприкінці твору Серебрянський уважав залишком чернеток — виписок із найдавнішого літопису (на кшталт шахматовського «Найдавнішого зводу»), зроблених, імовірно, самим Яковом Мніхом¹⁰.

М.М. Тихомиров та А.М. Насонов уважали гіпотетичне джерело *ПП* дуже давнім історичним текстом, ледь не першим таким твором на Русі¹¹. Підстави для цього були, здавалося б, очевидні: *ПП* оповідає про події, яких не знає *ПВЛ* (та *Новгородський перший літопис*, тобто, за Шахматовим, «Початковий звід» 1090-х рр.) і містить іншу, нібито правильнішу, хронологію подій. Крім того, тут є точна дата початку княжіння Володимира в Києві, невідома літописам.

Ці ж підстави дозволили О.В. Назаренку вважати *ПП* відображенням найдавніших проб руського історієписання, зокрема прижиттєвої похвали Володимиру¹². Цю гіпотезу використала Н.І. Мілютенко. На думку дослідниці, джерелом історичної інформації *ПП* був твір про Володимира, укладений із нагоди освячення Десятинної церкви¹³. За Мілютенко, *ПП* була цілісним твором¹⁴, написаним не пізніше третьої чверті XI ст.

Навіть приймаючи пізні датування та компілятивний характер *ПП*, дослідники визнають можливість того, що в історичних повідомленнях

10 Серебрянський Н. *Древнерусские княжеские жития (обзор редакций и тексты)*. М., 1915, 43–51.

11 Тихомиров М.Н. Начало русской историографии. *Вопросы истории*. 1960, № 5, 53–54; Насонов А.Н. *История русского летописания. XI — начало XVIII века*. М., 1969, 27–32. Уважаючи «літописні» замітки *ПП* залишком найдавніших записів, що велися при Десятинній церкві в Києві, вчений писав: «...перед нами редчайший пример древнейших летописных записей» (31).

12 Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки, культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков*. М., 2001, 376–379, 405–406.

13 Мілютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники*. СПб., 2008, 51–80, 93–103, 151.

14 Щоправда, при цьому Мілютенко рішуче доводила вставний характер «Похвали Ользі».

пам'ятки використано найдавніші церковні й «світські» записки рубежу X–XI ст.¹⁵ Переважання «оптимістичного» підходу до *ПП* упродовж останнього століття, слід гадати, пов'язане із впливом ідей Шахматова¹⁶.

ПП стабільно користується авторитетом як історичне джерело. Перші дослідники, такі, як Макарій (Булгаков) та Є. Голубинський, сприймали її за незалежний від літопису твір і брали за основу для реконструкції хронології й подій життя Володимира¹⁷. Те саме спостерігається і в дослідженнях останніх десятиліть¹⁸. Уважається, що *ПП* дає більш реалістичну картину подій, аніж *ПВЛ*. Із легкої руки Шахматова в історіографії встановилася презумпція вторинності «корсунської легенди» хрещення Володимира, викладеної у *ПВЛ*. За дивною логікою, у старших за *ПВЛ* руських історичних текстах (а вони нібито безсумнівно існували) повинна була міститися інша версія хрещення князя, яка не пов'язувала б похід на Корсунь із прийняттям християнства¹⁹. Під такий «профіль» давнього — і чомусь вочевидь правдивого — історичного твору якнайкраще підходить *ПП*. На жаль, при цьому часто не беруть до уваги ту обставину, що більш логічний наратив — не обов'язково старший і первинний. Сучасні наукові реконструкції, логічні та стрункі, є найпізнішими версіями хрещення Володимира.

Можна помітити, що питання про походження всієї *ПП* та її історичних повідомлень існують автономно. Попри суперечки з приводу деталей, уже більше ста років у науці існує консенсус щодо статусу цих повідомлень. Вони традиційно вважаються в основі давніми й оригінальними, незалежно від датування всієї пам'ятки. Головною підставою такої оцінки було і є доволі однобічне враження дослідників від тексту. Суто теоретично унікальність повідомлень і хронології можна було б пояснити і як первинністю по відношенню до літопису, і як вторинністю. В обох випадках передбачалася б доля творчості: або літописця, або Якова (кожен з яких міг переробити своє джерело). Між тим, більшість учених завжди обирали саме перший варіант.

15 З останнього див.: Роменський О.О. «Пам'ять і Похвала князеві Володимирі» Іакова Мніха: питання походження та хронології. *Вісник Черкаського університету*. № 22. Черкаси, 2012, 126–133; Роменський О.О. До питання про «Пам'ять і Похвалу князеві Володимирі» Іакова Мніха. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених на аспірантів*. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 25. К., 2012, 39–50.

16 Див., щоправда, скептичні зауваження О.П. Толочка щодо древності *ПП* (Толочко А.П. *Очерки начальной руси*. К., СПб., 2015, 38–39).

17 Макарій (Булгаков). *История русской Церкви*. Т. 2. СПб., 1857, 108–111; Голубинский Е.Е. *История русской церкви*. Том 1. Первая половина тома. М., 1901, 106, 121.

18 Рапов О.М. *Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие христианства*. М., 1988, 185, 223–225; Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях*, 376–379, 405–406; Милютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси*, 51–80.

19 При цьому часто звертаються до згаданих літописцем «невігласів», які називали місцем хрещення Володимира чи то Київ, чи то Василів. Примітно, що, не довіряючи авторів *ПВЛ*, у «корсунській легенді», учені довіряють «невігласам». Більше того, часто вважають, що за цими «невігласами» ховаються поважні писемні пам'ятки — літописні зводи, попередники *ПВЛ*.

Чому так сталося? Здається, причиною тому — історіографічна традиція вважати *ПП* твором XI ст., а точніше — вплив суджень перших дослідників пам'ятки, зокрема К.Ф. Калайдовича і М.П. Погодіна. Примітно, що вони — автори концепції «*ПП* — твір XI ст.» — будували свої висновки не на порівняльному аналізі всього тексту, а на тлумаченні перших рядків²⁰. Саме там автор називає себе Яковом і неясно згадує про Бориса і Гліба. Це дало можливість припустити тотожність автора Якову Печерському, відомому зі статті *ПВЛ* 1074 р., та приписати йому *Сказання про Бориса і Гліба* — безсумнівно ранній (до початку XII ст.) твір. Власне, тільки з цього й розгорнулася традиція. Із часом зміст початкової аргументації вивітрювався, але стереотипи сприйняття залишалися. Як в експериментах Павлова: зник подразник, проте залишився умовний рефлекс.

Задачі та матеріал. Завдання цієї статті — розібратися, чи може *ПП* відображати давні оригінальні записи і звідки походять її історичні повідомлення. Передусім потрібно з'ясувати, чи є підстави розглядати автономно два питання: про створення *ПП* та про походження її історичних повідомлень. Іншими словами, чи могли ці повідомлення бути старшими за *ПП* у нинішньому вигляді. Водночас варто проаналізувати їх зміст сам по собі на предмет того, чи існують безсумнівні докази оригінальності або навпаки — вторинності повідомлень. Перший та очевидний крок на шляху вирішення цих задач — встановлення текстуальних зв'язків *ПП* з давньоруськими творами, які могли б свідчити про залежність між ними.

ПП відома у тринадцяти списках²¹, частина з яких подає повний текст, а частина — скорочений. Повні списки містять т. зв. «Похвалу Ользі», що розділяє весь текст *ПП* на три частини. Перша і третя стосуються Володимира, а між ними розташована друга частина — «Похвала Ользі». У скорочених списках або бракує другої частини, або представлено тільки дещо урізану третю. За останні два століття *ПП* видавалася декілька разів за різними списками²². Найдавніший із відомих списків, датований 1414 р., належав до Мусін-Пушкінського зібрання і згорів у 1812 р. Його копію видав 1893 р. В.І. Срезневський. Невдовзі він видав інший список 1494 р. із Соловецького зібрання. Пізніше, у 1963 р., найдавніший збережений в оригіналі список 1470-х рр. опублікував О.О. Зимін²³. Отже, усі давні списки походять з XV ст. При цьому, судячи з лінгвістичних особливостей, батьківщиною архетипу відомих списків, найі-

20 Див. огляд Бугославського: Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 105–107.

21 *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 1. Л., 1987, 288.

22 Огляд давніх списків див.: Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 131–136; також: Милютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси*, 153–162.

23 Зимин А.А. *Память и Похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку. Краткие сообщения Института славяноведения*. Вып. 37. М., 1963, 66–72.

мовірніше, був Новгород²⁴. Таким чином, якщо «північноруський» період історії тексту є фактом, то «південноруський» (за умови прийняття думки про давнє київське походження *ПП*) — цілковито гіпотетичний.

Картина текстуальних зв'язків. Нижче пропоную зіставлення *ПП* з фрагментами інших творів. Паралелі між *ПП* та *Сказанням про Бориса і Гліба*, *ПВЛ* і *Словом про закон і благодать* Іларіона неодноразово відзначалися в літературі, а зв'язки між цими пам'ятками ставали предметом жвавих дискусій. Не ухиляючись в історіографічний екскурс²⁵, зосередимось на створенні наочної і цілісної картини текстуальних зв'язків пам'ятки. Текст *ПП* (разом з «Похвалою Ользі») подано за виданням С.О. Бугославського²⁶ зі скороченнями, обмежуючись фрагментами, де віднаходяться паралелі з іншими пам'ятками. Правопис спрощено, титла розкрито. Жирним виділено прямі текстуальні або сюжетні паралелі; підкреслення фіксує мотиви, що повторюються в рамках *ПП*.

[...] Тако же и азъ, худый мнихъ Иаковъ, слышавъ от многыхъ о благовърнемъ князи **Володимери всея Руския земля, и сыну Святославлѣ, и мало събравъ от многия, добродѣтели его написахъ, и о сыну его, реку же святою славную мученика Бориса и Глѣба, како просвѣти благодать Божиа сердце князю рускому Володимеру, сыну Святославлю, внуку Игореву, и возлюбивый и человеколюбивый Богъ, хотая спасти всякого человекъ и в разумъ истинный прити, и вжада святого крещения. [...]**

(Сказання про Бориса і Гліба)
Самодръжьцю **всьей Русьскѣи земли Володимеру сыну Святославлю внуку же Игореву**
[...]
Прочая же его добродѣтели инде скажемъ

Взиска спасения и прия о бабѣ своей Олзѣ, како шедши къ Ц(ес)арюгороду, и приала бяше святое крещение, и пожи добръ пре[дѣ] Богомъ, всими добрыми дѣлы украсившися, и почи с миромъ о Христѣ Исусъ и въ блазѣ вѣрѣ. То все слышавъ князь Володимеръ о бабѣ своей Олзѣ, нареченѣй въ святомъ крещении Елена, тоя и жизни подража, святыя царица Елены, [матере великаго царя Костянтина житию ревнуя всѣмъ и] блаженныя княгини Олги то слышавъ князь Володимеръ разгарашется Святымъ Духомъ сердце его, хотя святого крещения

(Іларіон)
приде на нь постыцие Вышняаго, призръ на нь всемилостивое око благааго Бога, и вьсиа разумъ въ сердци его, яко разумѣти суету идольскыи лъсти и **възыскати единого Бога, сътворишааго всю тварь видимую и невидимую**
(ПВЛ 955, Іпат)
бѣ же има си **наречѣно въ крѣщении СЕлена . яко же и древная цѣрца . мѣи вслѣкого Костянтина**
(Іларіон)
И си слышавъ, въждеда сердцемъ, **възгорѣ духомъ**

24 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 136–137; Зимин А.А. Память и Похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку, 66; Francis Butler, *Enlightener of Rus'*, 77–79.

25 Наприклад, див.: Серебрянский Н. *Древнерусские княжеские жития*, 46–48. Остання стаття, де проаналізовано зв'язок *ПП* зі *Словом* Іларіона: Кириллин В.М. Образ князя Владимира Святославича в ранних древнерусских гомилиях. *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. № 2 (56). М., 2014, 37–43 (тут же література питання). Також див.: Роменський О.О. До питання про «Пам'ять і Похвалу князеві Володимиру» Іакова Мніха, 42–43; Роменський О.О. «Пам'ять і Похвала князеві Володимиру» Іакова Мніха: питання походження та хронології, 128.

26 Учений використав текст списку 1494 р. Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 141–151.

Видя же Богъ хотѣние сердца его, провидя доброту его, и призри съ небесъ милостью своею и щедротами и въ Троици славимый Богъ Отець, и Сынъ, и Святой Духъ на князя Володимера, испытая сердца и утробы, Богъ праведенъ, вся преже вѣдый, и просвѣти сердце князю Рускыя земля Володимеру прияти святое крещеніе.

Крести же ся самъ князь Володимеръ, и чада своя, и весь домъ свой святымъ крещеніемъ просвѣти, и свободи всяку душу, мужескъ полъ и женескъ, святого ради крещенія. И възрадовася, и възвеселися о Бозѣ Давыдъскы князь же Володимеръ, и акы святой пророкъ дивный Амбакумъ о Господѣ веселяся и радуяся о Бозѣ Спасъ своемъ. О, блаженное время и днь добрый, исполненъ всего блага, в он же крестися Володимеръ князь! И нареченъ бытъ въ святомъ крещеніи Василей, и даръ Божий осяни его, благодать Святого Духа освѣти сердце его, и навѣче по заповѣди Божии ходити и жити добръ о Бозѣ, и вѣру тверду удержа и неподвижиму

Крести же и всю землю Рускую от конца до конца, и поганьскыя бogy, паче же и бѣсы, Перуна и Хъроса, и ины многы попра, и **скруши идолы**, и отверже всю безбожную дестъ и церковь созда каменну во имя пресвятыя Богородица, прибѣжище и спасение душамъ вѣрнымъ, и десятину ей вда, тѣмъ попы набдѣти и сироты и вдовича и нищія. И потомъ всю землю Рускую и грады вся украси святыми церквами, и отвержеся вся диаволя лъсти, и приде от тмы диаволя на свѣтъ съ чады своими, приде къ Богу, крещеніе приимъ, и всю землю Рускую исторже изъ устъ диаволь и къ Богу привиде, и къ свѣту истинному

(Ларіон)

Капица разрушаахуся, и церкви поставляахуся, **идолни съкрушаахуся**, и иконы святыхъ являахуся, бѣси пробѣгааху, крестъ грады свящаше.

Рече бо Господь пророкамъ: изводяи от нечесиваго, акы уста моа еси; и бы князь Володимеръ, акы уста Божиа и человекы от лести диаволя къ Богу приведе. **О колика радость и веселие бытъ на земли! Ангели възвеселишася и архангели, и святыхъ души възграшася: самъ рече Господь: колика радость бываетъ на небесѣхъ о единемъ грѣшници кающимся. Толико бесчисла душъ по всеи земли Рускои приведены къ Богу святымъ крещеніемъ. Похвалы всякыя дѣло то достоино створи и радости духовныя полно. [...]**

(ПВЛ 988, Іпат)

колика ти радость . не единъ ни два спѣасться речъ бо Гсѣ яко радѣтъ бывають на нбси в сдиньмъ грѣшницѣ кающемся се же не единъ ни два . но бесчисленое множество к Бу приступаша стѣмъ крѣщениемъ

Блаженный князь Володимеръ, уклонився от службы диаволя, и приде къ Христу Богу; самъ бо Господь рече: иже створить и научи, се великъ начерется въ ц(ес)арствии небеснѣмъ.

А ты, о блаженный княже Володимере, бытъ **апостоль къ князѣхъ**, всю землю Рускую приведе къ Богу святымъ крещеніемъ, и научи люди своя кланятися Богу, славити и пѣти Отца и Сына и Святаго Духа. И вси людие Рускыя земля познаша Бога тобою божественный княже Володимере. [...]

(Ларіон, про Володимира)

Радуйся, **въ владыкахъ апостоле**, не мертвыа тѣлеса възкрѣшива, нъ душею ны мертвы, умерышаа недугомъ идолослужения възкрѣсивъ!

И ты, блаженный княже Володимеру, подобно Костянтину великому створи, яко онъ вѣрою великою и любовію Божіею подвижся. Утверди всю вселеную любовію и вѣрою, и святымъ крещениемъ просвѣти весь миръ, и законъ Божій по всей вселенъй заповѣда. И раздруши храмы идольскыя съ лжеименными боги, и святыя же церкви по всей вселенъй постави на хвалу Богъ, в Троици славимому Отцу, и Сыну, и Святому Духу, и крестъ обрѣте, всего мира спасение, съ божественною и богомудрою матерію своею святою Оленою и съ чады многы приведе къ Богу святымъ крещениемъ беищисленое множество, и требища бѣсовская потреби, и храмы идольскыя раздруши, и церквами украси всю вселеную и грады, и заповѣда въ церквахъ памяти святыхъ творити пѣнии и молитвами, и празники празновати на славу и на хвалу Богу. Тако же и блаженный князь Володимиръ створи съ бабон своен Олгон

(ПВЛ 1015, Inam)

се есть новы Костантинъ . великаго Рима

(Ларіон)

Онъ съ матерію своею Еленою крестъ от Иерусалима принесша и по всему миру своему раславша, вѣру утвердиста, ты же съ бабою твоею Ольгою принесша крестъ от новааго Иерусалима, Константина града, и сего по всеи земли своен поставивши, утвердиста вѣру

Похвала княгинѣ Ольги, како крестися и добръ поживе по заповѣди Господни.

Та бо блаженая княгинѣ Руская Ольга, по смерти мужа своего Игоря, князя Рускаго, освѣщена бывши Божіею благодатию и въ сердци приимиши Божію благодать. О, како похвалю блаженую княгиню Ольгу, братіе. Не видѣ. Тѣломъ жена суци, мужеску мудрость имѣючи, просвѣщена Святымъ Духомъ, разумѣвши Бога истиннаго, творца небу и земли, вставши иде в землю грѣчскую, въ Ц(ес)арьградъ, иде же цари крестианин и крестъанство утвердися, и пришедши проси крещенія, и приимиши святое крещеніе възвратися в землю Рускую, в домъ свой и к людемъ своимъ, с радостию великою, освѣщена духомъ и тѣломъ, несущи знаменіе честнаго креста

(Ларіон)

Тебе же како похвалимъ, о честныи и славныи въ земельныхъ владыкахъ, прѣмужественныи Василіе? Како добротъ твоей почюдимся, крѣпости же и силъ? Каково ти благодарие въздадимъ (Особливе проложне житіе Ольги) и въземши елениноу моудрость и мужьскую крѣпость [...] никто доволенъ извѣщати ю и словеса же къ похвалению

И потомъ требища бѣсовская съкруши, и нача жити о Христѣ Исусѣ, възлюбивши Бога всим сердцемъ и всею душею, и поиде въ слѣдъ Господа Бога, всими добрыми дѣлы освѣтившися, и милостынею украшшися, нагыя одѣвающи, жадныя напаяющи, и странныя покоивающи, и нищаа и вдовица и сироты вся милующи, и потребу дающи всяку с тихостию и любовію сердца, и моляци Бога день и ночь о спасении своемъ. И тако поживши, и добръ славяци Бога въ Троици, Отца и Сына и Святаго духа, почи въ блази вѣрѣ, сконча житие свое с миромъ о Христѣ Исусѣ Господѣ нашемъ. И Богъ прослави тѣло своа си Олены, еи же имя въ крещении наречено блаженая княгини Ольги, и есть въ гробѣ тѣло еа честное, и неразрушимое пребывае[тъ] и до сихъ дни. Богъ бо своя рабы славить рече бо пророкомъ: славящая мя прослави и укоряи бещести будетъ. Блаженная бо княгини Ольга прослави Бога всими дѣлы своими добрыми, и Богъ прослави ю

(Звичайне, поширене, проложне житіе Ольги)

И посемъ святая нача требища и кумиры сокрушати

(ПВЛ 996, Inam.)

повель нищю всаку и оубоугоу приходити на дворъ на княжъ . и взимати всаку потребу . питъе и яденъе .

(Ларіон)

просяцимъ подаваа, нагыя одѣвая, жадныя и алчныя насыщая, боляцимъ всяко утѣшение посыллаа, должныа искупая, работнымъ свободу даа

Ино чюдо слышите о неи: въ гробѣ, идѣж лежитъ блаженое и честное тѣло блаженныа княгинѣ Ольги; гробѣ камень малъ въ церкви святыа Богородица, ту церковь създа блаженныа князь Володимѣрь каменюу въ честь святѣи Богородици, и естъ гробѣ блаженныа Ольги и на верху гроба оконце сътворено и ту да видѣти тѣло блаженныа Ольги, лежаше цѣло, да иже с вѣроу придетъ, отворится оконце и видѣтъ честное тѣло лежаше цѣло, и дивяся чюдо такому, толико лѣтъ въ гробѣ лежашо тѣло нераздушимуса. И человекѣ же вѣрнѣи видѣвши чюдо толико славятъ Бога, дивящееся милости Божии, юже имать на Святыхъ своихъ. О, дивное и страшное чюдо, брате, и преславно! Достоино и похвалы всякая тѣло то честное: въ гробѣ цѣло, акы спя, почиваетъ!

(Звичайне, поширене, проложне житіє Ольги)

взѣмше моци и положишиа въ церкви святыа Богородица въ гробѣ каменѣ мале

и на верху гроба того честнаго оконцѣ сътворишиа и тудѣ видятъ блаженна тѣло лежаше цѣло

[...]

А иже кто приидѣ с вѣроу ко гробу святыа, и оконцѣ оно, иже на гробѣ святыа, само о себе отверзется, и видятъ честное тѣло

Поистинѣ, дивенъ Богъ во святыхъ своихъ, Богъ Израилевъ. То вѣдя, вѣрнѣи человекѣ прославятъ Бога, прославляющаго рабы своя. А другымъ, иже не с вѣроу прих[од]ятъ, не отворится оконце гробное, и не видятъ тѣла того честнаго, но токмо гробѣ. Тако Богъ прослави рабу свою Олгу, Рускую княгиню, нареченую въ святомъ крещении Елена По святомъ крещении си блаженая княгини Ольга живе дѣтъ 15, и угодивъ Богу добрыми дѣлы своими, и успе мѣсяца июля въ 11 день въ лѣто 6477-е, душу свою честную предавши в руцѣ Владычѣ Христу Богу

[...] а другим, иже не с вѣроу приходящимъ къ честному ковчегу святыа не отворится оконцѣ гробное и не видятъ святаго и честнаго ея тѣла, но токмо гробѣ видяку святая

[...]

По крещении поживе лет 15 и угоди Богу и с миромъ предавъ святуу свою и честную душу в руцѣ Христу Богу в лѣто 6477, мѣсяца июля в 11 день

Послушайте, вѣзлюблении.

Блаженный же князь Володимѣрь, внукъ Олжинъ, крестився самъ и чада своя и всю землю Рускую крести от конца до конца, храмы идольскыа и требища всюду раскопа и постѣче, и идолы съкруши, и всю землю Рускую и грады и честныи иконами церкви украси, и памяти святыхъ въ церквахъ творяще пѣниемъ и молитвами, и празноваше свѣтло празднигы Господьскыа, три трапезы поставляше: первую митрополиту съ епископы, и съ черноризцѣ, и с попы, вторую нищимъ и убогы[мъ], третью собѣ, и бояромъ своимъ, и всимъ мужемъ своимъ, подобя ся царемъ святымъ блаженный князь Володимѣрь, пророку Давыду, царю Иезекъю, и преблаженому Иосѣю, и великому Костянтину, иже избраша и изволиша Божий законъ боле всего и послужившиа Богу всимъ сердцемъ и получившиа милость Божию, и наслѣдившиа рай и приаша царство небесное, и почиша съ вѣсми святыми, угожьшими Богу. Тако же блаженный князь Володимѣрь, послуживъ Богу всимъ сердцемъ и всею душею. [...]

Блаженный же князь Володимиръ всимъ сердцемъ и всею душою Бога възлюби и заповѣди его възсыка и схрани. И вся страны боахуся его и дары приношаху ему

(Ларіон)
покоривъ подъ ся округняа страны
(Слово про погизель Руської землі)
то все покороно было Богомъ крестияньскому языку, поганьскыя страны [...] Мануилъ цесарегородскый опасъ имѣя, поне и великыя дары посылаша к нему, абы под нимъ великый князь Володимиръ Цесарягорода не взял
(ПВЛ 987, Іпат) ...и призвавши я цсѣра Васильи и Костянтинъ . и рѣста имъ . идете в землю ваию и ѿпусту и я с дары великы и с чстѣю . вни же придоша в землю свою . и созва князь бояры своя и старца . рче Володимиръ . се придоша послании нами моужи...

И възвеселися и възрадовася о Бозѣ и о святѣмъ крещении, и хваляше и славяше Бога о всемъ томъ князь Володимиръ и сице в радости смиреніемъ сердца глаголаше: Господи Владыко бламый, помянул мя еси и привел мя еси на свѣтъ, и познахъ тя, всея твари творца. Слава ти, Боже всѣхъ, Отче Господа Бога нашего Исуса Христа! Слава ти съ Сыномъ и Святымъ Духомъ, сице мя помиловавъ. Въ тмѣ бяхъ, ѡнаводу служаи и бѣсомъ, но ты мя святымъ крещениемъ просвѣти. Акы звѣрь бяхъ, многа зла творяхъ въ поганьствѣ и живяхъ, акы скотина, но ты мя укроти и наказа своею благодатью. Слава ти, Боже в Троици славимый, Отче, и Сыне, и Святый Душе! Троице Святая, помилуй мя, настави мя на путь твой и научи мя творити волю твою яко ты еси Богъ мой. Князь же Володимиръ поревнова святыхъ мужъ дѣлу и житию ихъ, и възлюби Аврамово житие и подража странолобие его, Иаковлю истину, Моисѣюву кротость, Давыѡдово безлобие, Костянтина царя великого, перваго царя крестияньскаго, того подражая правовѣрие

Боле же всего бяхе милостынно творя князь Володимиръ; иже немощныи и старыи не можаху доити княжа двора и потребу взяти, то въ дворѣ имъ посылаше, немощнымъ и старымъ всяку потребу блаженный князь Володимиръ даяше; и не могу сказати многыя его милостыня: не токмо въ дому своемъ милостынно творяше, но и по всему граду, не въ Києви единомъ, но и по всей земли Руской и въ градѣхъ и въ селѣхъ, вездѣ милостынно творяше, нагыя одѣвая, алчныя кормя и жадныя напая, странныя покоя милостыю церковники чтя и любя и милуя, подавая имъ требованіе, нищія, и сироты, и вдовица, и слѣпыя, и хромыя, и трудоватыя, вся милуя, и одѣвая, и накормя, и напая

(ПВЛ 996, Іпат)
повель нищю всяку и оубогу приходити на дворѣ на княжь . и взимати всяку потребу . питѣс и яденѣс . и ѿ скотыничъ кунами . оустрои же се речъ яко немощнии болнии не могутъ доити двора моего . повеле оустроити кола . и въскладываше хлѣбы маца рыбы . и ввоць разноличныи . и медъ въ чѣкахъ . а въ другыхъ квасы возити . по градомъ . въпрашающе кде болнии . нищии не могу ходити и тѣмъ раздаваху на потребу
(Ларіон)
просяцимъ подаваа, нагыя одѣвая, жадныя и алчныя насыщаа, боляцимъ всяко утѣшение посылаа, должныя искупая, работнымъ свободу дая

Тако же перебуваюцю князю Володимеру в добрыхъ делехъ, благодать Божиа просвѣщаше сердце его и рука Господня помогаше ему; и побѣждаше вся врагы своя, и бояхутся его вси. Идѣже идяше, одолъваше:

радимицъ побѣди и дань на нихъ положи, вятичи побѣди и дань на нихъ положи на обоихъ, и ятвягы възь, и сребрени болгары побѣди, и на козары шедъ, побѣди а и дань на нихъ положи

(Ларіон)

покоривъ подь ся округняа страны

(ПВЛ 981–985)

Умысли же и на грѣческый крадъ Корсунъ и сице моляшеся князь Володимеръ Богу: Господи Боже Владыко всѣхъ, сего у тебе прошю: даси ми градъ, да приму и да приведу люди кристианы и попы на всю землю, и да научать люди закону кристианскому. И послуша Богъ молитвы его; и прия градъ Корсунъ, и вся съсуды церковныа, и иконы, и мощи священомученика Климента и нныхъ святыхъ. И в ты дни бѣаста царя два въ Цариградѣ: Костянтинъ и Василей. И посла к нимъ Володимеръ, прося у нихъ сестры оженитися, да ся бы болма на кристианскый законъ направиль. И даста ему сестру свою и дары многы присласта к нему и мощи святыхъ даста ему, и положъ и

(Проложне житіє Володимира)

пойду в землю ихъ плѣню грады ихъ и обрящу ту учителя да иже умысли то и створи и шедъ възь Корсунъ

(ПВЛ 988, Inat)

Володимеръ же поимъ цѣрцю и Настаса . и попы Корсуньскыа мощи стѣо Климента . и Фива оучѣнка сго . и поима съсуды црѣвныа . иконы

(ПВЛ 987, Inat.) **...и призваша я цѣрл Василенъ и Костянтинъ . и рѣста имъ . идете в землю ваию и ѿпусту и я с дары великы и с чстѣю . вни же придоша в землю свою . и созва князь бояры своя и старца . рче Володимеръ . се придоша послании нами моужи...**

(ПВЛ 988, Inat)

...и вниде Володимеръ въ градъ . и дружина его и посла Володимеръ . къ цѣрви Василю и Костянтину . глѣ сице . се градъ ваю славныи възѣхъ . слыши же се . яко сестроу имасте дѣвою . да аще кѣ не влаете за ма...

Тако добръ поживе благовѣрный князь Володимеръ и сконча свое житие въ правовѣрный вѣрѣ о Христвъ Исусъ Господъ нашимъ и съ благовѣрною Олгою; и та бо шедши къ Царюграду, приала бяше святое крещение и много створи въ добра в житии семъ предъ Богомъ, и сконча житие свое въ добрый вѣрѣ, и почи съ миромъ, в руцѣ Божию душу предавши. И еще живу суцю Володимеру князю, рать бяше от печенѣгъ; Володимеръ же бяше болѣстью одержимъ, в той же болѣзни предасть душу свою въ руцѣ Божию.

(ПВЛ 955)

(ПВЛ 1015, Inat)

Володимеру же разболѣвшюся . в се же время баше оу него Борисъ . а Печенѣгомъ идущимъ на Русь . и посла противу имъ Бориса . а самъ болаше велми в неже болести и скончаша

Молитва князя Володимера.

Володимеръ князь, отходя свѣта сего, сице моляшеся, глаголя: Господи Боже мой, не позналъ тебе бѣхъ, но помиловал мя еси и святымъ крещениемъ просвѣтилъ мя еси, и познахъ тя, Боже всѣхъ, святой творче всея твари, Отче Господа нашего Исуса Христа. Слава ти [съ] Сыномъ и Святымъ Духомъ! Владыко Боже, не помяни моеї злобы, не зналъ есмь тебе въ поганьствѣ, нынѣ же тя знаю и видѣть, Господи Боже мой, помилуй мя. Аще мя хочещи казнити и мучити за грѣхы моя, казни самъ мя, Господи, бѣсомъ не предай же мене. [...]

(Ларіон)

възъскати единого Бога, створишааго всю тварь видимую и невидимую

По святомъ же крещении поживе блаженный князь (ПВЛ 988–1015)

Володимиръ 28 лѣтъ.

На другое лѣтѣ по крещени къ порогомъ ходи,
на третье Корсунъ городъ взя,
на четвертое лѣто церковь камену святыа
Богородица заложил,
а на пятое лѣто Переяславль заложил,
въ девятое лѣто десятину блаженный христоролюбивый
князь Володимиръ вѣда церкви святѣи Богородици
и от имѣния своеи.

Ипат. — 991. (4-й рік після 988 включно)

Лавр. — 992. (5-й рік після 988 включно)

Ипат. — 996. (9-й рік після 988 включно)

[...]

И Богъ поможетъ ему и съде въ Киевѣ, на мѣсть
отца своего Святослава и дѣда своего Игоря. А
Святослава князя печенѣзи убиша; а Ярополкъ
сѣдѣше в Киевѣ на мѣсть отца своего Святослава,
и Олегъ идѣи съ вои, у Вруча града мостъ ся обломил
с вои, и удавиша Олга въ гребли, а Ярополка убиша
въ Киевѣ мужи Володимировѣ. И съде в Киевѣ князь (ПВЛ 972–980)

Володимиръ въ осмое лѣто по смерти отца своего
Святослава, мѣсяца юня в 11, в лѣто 6486. Крести
же ся князь Володимиръ въ 10-е лѣто по убѣненіи
брата своего Ярополка. Каашется и плакашется
блаженный князь Володимиръ всего того, елико
створи въ поганьствѣ, не зная Бога. Познавъ же
Бога истиннаго, творца небесъ и земли, покаевся
всего, и отвержеся дѣвола и бѣсовъ и всея службы
его, и послужилъ Богу добрыми дѣлы своими и
милостынею. Успе с миромъ мѣсяца юля въ 15
дѣнь, в лѣто 6523 о Христвѣ Исусѣ Господѣ
на[шимъ]

(ПВЛ 1015)

Характер і датування Пам'яті та похвали

Проведене зіставлення дозволяє зробити деякі спостереження щодо структури й історії *ПП*.

Компіляція чи цілісний твір? До початку ХХ ст., коли визначилися основні позиції дослідників щодо *ПП*, ядро суперечки становили питання про авторство, належність Якову Мніху *Сказання про Бориса і Гліба* та датування *ПП* (власне, чи це пам'ятка ХІ ст.). Водночас питання структури і джерел твору залишалися на другому плані. На студії *ПП* вплинула загальна джерелознавча тенденція другої половини ХІХ ст. — уважати збережені пам'ятки за компіляції давніх оригінальних творів, а відповідно — досліджувати реальні тексти шляхом розкладання на елементи різного походження. У результаті питання про датування *ПП* непомітно перетворилося на питання про час написання окремих її частин. Уперше чітко це виразилося у працях Соболевського: обґрунтовуючи датування початкової частини *ПП* (нібито власне *Пам'яті та похвали*) ХІІ–ХІІІ ст., він уважав, що остання частина, власне її унікальні історичні повідомлення, використала давні

записи, незалежні від *ПВЛР*²⁷. Бугославський також дивився на *ПП* як на механічну компіляцію трьох різних творів. Три частини *ПП*, отже, були старшими за XIII ст. (особливо перша частина, яку дослідник і вважав власне *Пам'яттю та похвалою*)²⁸.

Це базове припущення — про компілятивний характер пам'ятки — відкривало шлях до пошуку в *ПП* залишків найдавніших історичних творів, як літописного, так й інших жанрів. У пошуках давніх історичних творів учені зазвичай зосереджуються на останній частині, яку О. Соболевський назвав «Давнім житієм». Саме тут сконцентровано історичні повідомлення. На шляху до з'ясування їх походження треба зрозуміти, чи є підстави розрізняти час їх появи й укладання всієї *ПП*? Іншими словами, чи є *ПП* компіляцією окремих творів, у тому числі т. зв. «Давнього житія»?

«Давньому житію» притаманні ті ж характерні стилістичні особливості, що й усьому твору. Видимих ознак чужорідності в ньому немає. В усіх частинах тексту *ПП*, як це підкреслено в таблиці вище, присутні однакові звороти й фрази, повторюється низка ключових ідей та мотивів. У даному випадку численні повтори навряд чи свідчать про вставки або компілятивний характер твору. Вони не випадкові, в них помітна системність, специфічна манера автора. За словами Н.І. Мільотенко, «текст развивается как серия повторов, где одна тема переплетается с другой и с третьей, при этом они объединены однокоренными существительными и глаголами и перемежаются обильными цитатами из Ветхого и Нового Заветов»²⁹.

Бугославський писав, що назва твору, «пам'ять і похвала», стосується лише першої частини, яка, своєю чергою, містить два блоки: власне пам'ять, а далі похвалу³⁰. Утім серйозних підстав так гадати немає. Панегіричні та історичні елементи пронизують весь твір. Звісно, перша частина *ПП* більш панегірична, тоді як третя виглядає більш історичною (між ними розміщена «Похвала Ользі»). Але вони не суперечать, а доповнюють одна одну. Жодного формального поділу на історичну й панегіричну частини у *ПП* не знайдемо. Подвійна назва могла сигналізувати не про її двоскладовість, а про подвійність задач: це водночас і історія («пам'ять»), і панегірик («похвала»).

Разом з тим, жанрова природа твору і його композиція, справді, не цілком зрозумілі. Серебрянський відносив його до пам'яток мішаного типу: «Ее (*ПП*. — *В.А.*) нельзя назвать в строгом смысле Похвальным словом, нельзя отнести и к сочинениям биографическим»³¹. На думку вченого, «Иаков руко-

27 Соболевский А. Год крещения Владимира Св(ятого). *ЦИОНЛ*. Кн. 2. Отдел III. К., 1888, 1–2; Соболевский А.И. «Память и Похвала» св. Владимиру и «Сказание» о свв. Борисе и Глебе, 794–795.

28 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 137–138.

29 Мильотенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси*, 82.

30 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 138–139.

31 Серебрянский Н. *Древнерусские княжеские жития*, 45 (перша пагінація).

водилася очень простым методом при своей работе: брал отдельные факты из жизни Владимира и сейчас же присоединял к ним разного рода риторические рассуждения»³². При тому Серебрянський уважав, що взірцем для Якова стало *Слово* Іларіона, власне його друга, найбільш «історична», частина, де виголошується похвала «кагану нашої землі» Володимирі³³.

Яків Мніх намагався зібрати й упорядкувати різномірний матеріал про Володимира, Ольгу і хрещення Русі загалом. Він надавав своєму тексту риси творів різної природи: панегіриків, літопису, житій. Отримати на виході філігранний літературний продукт — вимагало неабиякої майстерності, а її Якову Мніху подекуди бракувало. Труднощів додавала й тематична широта *ІІІ*. Автор помістив у середину свого твору екскурс про Ольгу й фактично розбив текст, присвячений Володимирові. Не цілком вдала побудова *ІІІ*, на думку Бугославського, призвела до того, що деякі переписувачі сприйняли її за три окремих твори³⁴.

Сучасний дослідник не повинен повторювати помилкові судження давніх книжників, звертаючи увагу тільки на композицію твору. *ІІІ* має дві структури: явну і приховану. Явна, або змістова, структура показує три частини твору, які, своєю чергою, діляться на дрібніші блоки³⁵. Прихована, або джерельна, структура — це те, як текст пам'ятки корелює з текстами інших пам'яток (зокрема її джерелами). Цю структуру можна викрити лише через зіставлення на зразок здійсненого вище в таблиці. Якщо змістова структура *ІІІ* створює враження про недбалу компіляцію, то джерельна структура дає картину значно більшої однорідності. На всій протяжності текст *ІІІ* періодично зближується з *ІВЛ*, а також зі *Словом* Іларіона, в окремих епізодах — з іншими творами. Регулярність звернення до одних і тих самих джерел найлегше пояснити тим, що над усім текстом працював єдиний автор, а отже частини твору виникли одночасно.

Таким чином, не існує суттєвих підстав вважати *ІІІ* компіляцією, зокрема приписувати окрему історію її третій частині або якимсь дрібнішим фрагментам.

Похвала Ользі у структурі *ІІІ*. Датуючи *ІІІ* як компіляцію XIII ст., Бугославський керувався, серед іншого, тим, що до неї ввійшла «Похвала Ользі», залежна від *Прологу*, що виник не раніше другої половини XII ст. Навіть ті вчені, які вважають *ІІІ* цілісним твором, визнають «Похвалу Ользі» пізнішою вставкою³⁶. Це дає змогу датувати решту тексту *ІІІ* досить раннім часом.

32 Серебрянский Н. *Древнерусские княжеские жития*, 45–46 (перша пагінація).

33 Серебрянский Н. *Древнерусские княжеские жития*, 46 (перша пагінація).

34 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 137–138.

35 Так, у «Похвалі Ользі» виділяли два блоки (див. нижче). Остання частина *ІІІ*, т. зв. «Давнє Житіє» теж може бути поділена на два розділи. У першому з них історичні повідомлення мають більш оповідний характер, тоді як у другому, прикінцевому, записи виконано в більш «телеграфному» стилі.

36 Милютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси*, 82–87.

Два додаткових аргументи на користь вставного характеру «Похвали» навела нещодавно Мілютенко³⁷. По-перше, вона вказала на те, що тільки в «Похвалі», на відміну від решти тексту *ПП*, Ольга іменується «блаженною». Проте це можна пояснити тим, що автор *ПП*, працюючи над «Похвалою», орієнтувався на життя Ольги, де вона виступає як «блаженна». У решті фрагментів *ПП* він брав за зразок інші тексти, зокрема *Слово* Іларіона, де Ольга згадується без цього епітета.

По-друге, дослідниця вказала на те, що в більшості списків заголовок «Похвали Ользі» виділено так само, як і заголовок усієї *ПП*. Це нібито свідчить про початкову окремішність «Похвали». До слова, аналогічно виділений заголовок має і «молитва Володимира» у третій частині *ПП* — цю «молитву» Мілютенко теж вважає вставкою³⁸. Проте це аж ніяк не свідчить про особну історію «Похвали». Сам Яків міг таким чином показати справді окрему частину свого твору. Загальний заголовок уже передбачає дві теми: головну — про Володимира і додаткову — про Ольгу. Утім, не виключено, що заголовок міг бути виділений при пізнішому переписуванні.

Формальні ознаки, такі як окремий заголовок, безпосередньо свідчить тільки про те, що «Похвала Ользі» є автономною частиною твору, але не про те, що вона мала окрему історію. Натомість є підстави вважати «Похвалу» інтегральною складовою *ПП*.

Як було зазначено, уже назва твору заявляє про готовність розповісти і про Володимира, і про Ольгу: «память и похвала князю Рускому Володимиру како крестися Володимир и дѣти своя крести и всю землю Рускую от конца и до конца и како крестися баба Володимерова Ольга преже Володимера». Прихильники компліятивності *ПП* запитують, для чого потрібно було вводити у твір розділ про Ольгу? Проте питання слід повернути навпаки: чи можна було не згадати про Ольгу в розповіді про хрещення Володимира? У давньоруських джерелах, які спеціально торкаються цієї теми (*Слово* Іларіона, *ПВЛ*), зв'язок між Ольгою й Володимиром очевидний і підкреслений. Усюди присутня прозора аллюзія на Константина і Єлену. Ольга присутня в історії Володимира подібно до того, як Володимир обов'язково присутній у розповіді про князів-мучеників Бориса та Гліба.

У тексті *ПП* зв'язок Володимира з Ольгою яскраво проявляється й на текстуальному рівні. На початку твору про Ольгу згадано майже в тих самих словах, що й у тілі «Похвали Ользі»: «почи с миромъ о Христь Исусъ и въ вѣръ блазъ» / «почи въ блазиу вѣръ скончавъ житие съ миромъ». Так само перелік благодіянь Ольги майже копіює аналогічний перелік благодіянь Володимира, і обидва мають джерелом твір Іларіона. Як було сказано, перегуки

37 Мілютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси*, 85–86.

38 Мілютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси*, 94.

і прями запозичення з Іларіона та *ПВЛ* пронизують весь твір включно з «Похвалою Ользі».

Кінець життя Ольги й Володимира описано однаково. Більше того, загальне завершення *ПП* має таку ж структуру, що й завершення «Похвали Ользі»: вказано а) скільки років особа прожила у хрещенні та б) коли померла (вгодивши Богу добрими справами).

По святомъ крещени си блаженая княгини
Олга живе лѣтъ 15,

и угодивъ Богу добрыми дѣлы своими, и успе
мѣсяца июля въ 11 день въ лѣто 6477е, душу
свою честную предавши в руцѣ Владыцѣ
Христу Богу

По святомъ же крещени поживе блаженный
князь Володимиръ 28 лѣтъ

[...]

и послужи Богу добрыми дѣлы своими и
милостынею. Успе с миромъ мѣсяца июля въ 15
день, в лѣто 6523 о Христвъ Исусѣ Господѣ
нашимъ]

Різниця полягає в тому, що між елементами а) і б) у третій частині *ПП* вміщено чимало фактів з життя Володимира. Через це епілог виявився роздутим і відійшов від стрункості, що її мало завершення «Похвали Ользі».

Бугославський виділяв у «Похвалі Ользі» два пласти, або дві частини. Перша — ядро «Похвали», до якого пізніше інший редактор додав другу частину, де йдеться про кам'яний гріб Ольги³⁹. Свою думку вчений обґрунтував також тим, що кожна частина завершується словами про смерть Ольги, а у другій частині є повтори окремих місць з інших фрагментів *ПП*. Проте, як було зазначено, повтори характерні для всього тексту *ПП*, а про смерть Володимира сказано теж неодноразово.

Імовірніше пояснення структури «Похвали» полягає в тому, що вона була складена під впливом різних джерел. «Похвала» містить мотиви, що об'єднують її з двома житіями Ольги: звичайним проложним житієм поширеної редакції й особливим, т. зв. «південнослов'янським» житієм, яке читається під 11 червня (звичайне житіє, як поширеної, так і короткої редакції, розташовується під 11 липня)⁴⁰. Зі звичайним житієм поширеної редакції «Похвалу» поєднує мотив кам'яного гробу. У короткій, вірогідно давнішій, редакції йшлося про дерев'яну раку.

З особливим житієм («Житієм 11 червня») вона має спільний мотив «мужності» Ольги: «и вземши елениноу мудрость и мужьскую крѣпость»

39 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 139–140.

40 Павлова Р. *Восточнославянские святые в южнославянской письменности XIII–XIV вв.* (Halle (Saale), 2008), 240–250. Дослідниця наполягає на його болгарському походженні, зважаючи на відсутність цього *Житія* у східнослов'янських списках та мовні особливості. Проте автор *Житія* використовував винятково руські джерела, зокрема літопис. Про існування у Болгарії списків *ПВЛ* нічого не відомо. Імовірніше, що *Житіє* було створене все таки на Русі. Див.: Лосева О.В. *Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII — первой трети XV веков.* М., 2009, 148.

(*Жуміє*)⁴¹ / «тѣломъ жена соущи **моужескою мудрость** имѣючи» («Похвала»)»⁴². Співвідношення текстів таке, що легше передбачати запозичення «Похвалою» з *Жумія*, оскільки «Похвала» наче комбінує два епітети. Іншу паралель можна вбачати в мотиві неможливості адекватно прославити Ольгу: «о како похвалю блаженую княгиню Олгу братие? Не видѣ» («Похвала») / «никто доволенъ извѣщати ю и словеса же къ похвалению» (*Жуміє*).

Таким чином, «Похвала Ользі» є особливою частиною *ПП*, але навряд чи була створена окремо від усього твору. Найбільш економним рішенням є те, що «Похвала» створювалася разом із рештою тексту *ПП*.

Текстуальна залежність і хронологія *Пам'яті та похвали*. Залежність «Похвали Ользі» від поширеної редакції звичайного проложного житія давно виступає показником пізнього укладання *ПП* у нинішньому вигляді. Проте цей факт набуває особливого значення, коли відкинути ідею компілятивної природи *ПП*. Якщо джерела «Похвали Ользі» залежать від руських житій *Прологу*, то з'явилася «Похвала», а відповідно й уся *ПП*, не раніше появи руської редакції *Прологу* — не раніше другої половини XII ст. Саме про це, хоч і не розгорнуто, писав свого часу М.К. Нікольський, відмовляючи *ПП* у древності⁴³.

Але станьмо на мить знову на традиційну позицію і приймемо «Похвалу Ользі» за пізню вставку. Чи можна вказати на чітку залежність інших частин *ПП* від літопису та решти джерел, що недвозначно свідчила б про датування твору й походження його змісту?

Якщо Яків Мніх використав проложне житіє Ольги, то мав читати *Пролог* і знати текст проложного житія Володимира. Зв'язок із ним справді простежується, і що важливо, поза «Похвалою Ользі» — у тому місці, де Яків розкриває мотив походу князя на Корсунь. Проложне житіє цілковито запозичає з *ПВЛ* т. зв. корсунську легенду хрещення Володимира. Але якщо в літопису метою походу прямо назване хрещення, то у житії Володимир хоче «полонити гради», щоб знайти там «учителів». Хрещення тут напряму пов'язане з одруженням з Анною й виступає наче як самостійний сюжет⁴⁴. Унаслідок скорочення та переробки літописної оповіді, у тексті проложного житія втрачається пряма логічна зв'язка її елементів. Яків Мніх відновлює логічність коштом цілковитої перебудови сюжету. Але він запозичує й активно розвиває мотив віднайдення вчителів — це єдине, для чого вже хрещений Володимир вирушає на Корсунь. Найдавніше проложне житіє Володимира (у поширеній

41 Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития, 7 (перша пагінація).

42 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 146.

43 Нікольський Н. *Ближайшие задачи изучения древнерусской книжности. Памятники древней письменности и искусства*. СXLVII. СПб., 1902, 30. «Похвала св. Владимиру списана Иаковом мнихом, но, очевидно, не в XI веке, так как биограф пользовался вторичною, а не первичною, редакцією проложного житія св. Ольги».

44 Лосева О.В. *Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII — первой трети XV веков*, 426–427.

редакції *Прологу*), за О.В. Лосевою, датується серединою — другою половиною XII ст.⁴⁵ Отже, якщо *ПП* розвиває мотив, запозичений із проложного житія, то вона не може бути старшою за кінець XII ст.

Із часів Калайдовича й Погодіна точиться дискусія про тотожність Якова Мніха та автора *Сказання про Бориса і Гліба*. Незважаючи на те, що вже наприкінці XIX ст. ідею причетності Якова Мніха до написання якогось бори-соглібського твору було відкинуто (Соболевський, Бугославський, Нікольський), досі в літературі відтворюється її «м'який» варіант. Наприклад, Мілютенко припускає, що авторові *ПП* міг належати якийсь втрачений твір про князів-мучеників або рання редакція *Сказання*⁴⁶. Зрозуміло, що це (і подібні) припущення йдуть «у пакеті» з визнанням *ПП* пам'яткою XI ст. Виною всьому одна злочасна фраза на початку *ПП*, неясність якої досі спонукає вчених.

Утім згадка Бориса та Гліба безпосередньо свідчить тільки про знайомство зі *Сказанням*. Це підтверджують відзначені в таблиці текстуальні паралелі між ним і *ПП*. Слова «и о сыну его, реку же святою славную мученику Бориса и Глѣба» слід пов'язувати не з дієсловом «написахъ», а з дієсловом «слышавъ». У нинішньому вигляді (а може й від самого початку) порядок речення був порушений⁴⁷. Правильне читання фрази, здається, було б іншим.

Нинішній текст — дефектна побудова фрази

Правильна побудова фрази

слышавъ от многихъ о благовѣрнемъ князѣ Володимери всея Руския земля, о сыну Святославѣ, [и мало събравъ от многыя, добродѣтели его написахъ], и о сыну его, реку же святою славную мученику Бориса и Глѣба, како просвѣти благодать Божия сердце князю рускому Володимеру, сыну Святославу, внуку Игореву.

слышавъ от многихъ о благовѣрнемъ князѣ Володимери всея Руския земля, о сыну Святославѣ, [—] и о сыну его, реку же святою славную мученику Бориса и Глѣба, [и мало събравъ от многыя, добродѣтели его написахъ,] како просвѣти благодать Божия сердце князю рускому Володимеру, сыну Святославу, внуку Игореву.

Згідно з запропонованим тлумаченням, Яків не збирався писати про Бориса та Гліба, але про них він «слышавъ». Водночас не варто розглядати можливість безпосереднього спілкування Якова з тими, хто пам'ятав часи Володимира. Як доводять численні текстуальні паралелі, усю фактичну інформацію він не «чув», а насправді читав.

45 Лосева О.В. *Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII — первой трети XV веков*, 76, 132–136, 207.

46 Мілютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники*, 52.

47 Шахматов убачав тут вставку, за допомогою якої анонімний редактор *ПП* ототожнив автора цього твору з автором *Сказання про Бориса і Гліба* (Шахматов А. А. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*, 28 (у примітці)). Проте не виключено, що вже в оригіналі містився дефект.

Одним із джерел *ПП* могло бути *Слово о погибели Рускыя земли*. Фрагмент *ПП* «и вся страны боахуся его и дары ему приношаху» має паралель у *Слові*: «то все покорено было Богомъ крестияньскому языку, поганьскыя страны [...] Мануиль цесарегородскый **опасъ имѣя**, поне и великыя **дары посылаша к нему**, абы под нимъ великый князь Володимерь Цесарягорода не взялъ».

Ці фрагменти об'єднують мотив принесення дарів через страх. Тема остраху сусідів перед руським князем присутня в Іларіона; про дари візантійських імператорів «мужам» Володимира йдеться в *ПВЛ*. Однак мотив дарів як способу відвернути руську загрозу знаходимо лише у *Слові*⁴⁸.

Найбільше суперечок викликають зв'язки *ПП* із літописанням. Частина інформації про діяльність Володимира точно відповідає *ПВЛ*, але поряд із нею трапляються унікальні звістки. Як було вказано, це породжувало припущення про використання Яковом Мніхом не *ПВЛ*, а старшого твору. Відповідно спільні місця нібито походили з літопису чи якогось історичного тексту, який частково було включено у *ПВЛ*.

Однак у творі Якова Мніха є такі місця, що прямо свідчать про вторинність *ПП* щодо *ПВЛ*. Одне з них — повідомлення про підкорення князем в'ятичів: «вятичи побѣди и дань на нихъ положи на обоихъ». Яків інтерпретував літописне повідомлення про повторний похід на в'ятичів як виправу на якихось інших в'ятичів. Порівняймо: «Заратиша^с Ватици . и иде на на Володѣмерь . и побѣди я вѣторое» (*ПВЛ*, 982). Важливо, що значно легше було переосмислити повідомлення літопису як похід на різних в'ятичів, ніж навпаки — з виправи на двох різних в'ятичів зробити два походи на одних і тих самих.

Переказуючи майже точно за літописом воєнні кампанії Володимира 981–985 рр., Яків Мніх називає волзьких болгар (булгар) «срібними». Окрім *ПП*, уперше їх так поіменовано в *Київському літопису* під 1182 р.⁴⁹ До того булгари згадуються неодноразово, але ніколи як «срібні». Це свідчить про пізнє походження назви «срібні болгари» в руському обігу. Навіть якщо Яків і не використовував текст *Київського літопису*, його твір відбив пізню традицію — явно не XI ст., а не раніше кінця XII ст.

У переказі про походи Володимира впадає в око й те, що автор приписує князеві виправу на хозарів, але водночас із переліку переможених народів видаляє «ляхів». Навряд чи тут відбилася невідома літописцеві інформація про реальний похід на хозарів. Вірогідніше інше: автор *ПП* «забрав» цей

48 Мотив принесення дарів у *Слові* спеціально дослідив Ю.К. Бегунов. Він дійшов висновку, що його могли запозичити з *Повісті про Індійське царство*, яка з'явилася на Русі не раніше кінця XII ст. Див.: Бегунов Ю.К. Возможный источник одного из мотивов «Слова о погибели Русской земли». *ТОДРЛ*. Т. 14. М., Л., 1958, 143–146. Отже, навіть якщо *ПП* запозичала не зі *Слова*, а з *Повісті про Індійське царство*, то все одно це не могло статися раніше рубежу XII–XIII ст.

49 Добродомов И.Г. К вопросу о «серебряных булгарах». *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1993–1994 годы*. М., 1995, 149–154.

похід у Святослава і «передав» Володимирі. Цей крок міг бути зумовлений кількома обставинами. По-перше, могла вплинути літописна схема, що пов'язувала підкорення в'ятичів Святославом з перемогою над їхніми колишніми зверхниками — хозарами. Отже, якщо Володимир, як пише той же літопис, завоював в'ятичів, то мав би перемогти й хозар. По-друге, на Якова могло вплинути те, що Іларіон титулує Володимира «каганом». Якщо «каганом» звався хозарський «князь» (так у літопису), то книжник міг вирішити, що Володимир підкорив хозарів. По-третє, додаючи до переможених Володимиром народів нехристиян-хозарів, Яків ніби компенсує видалення походу на християн-поляків («ляхів»). Володимир у *ПП* — переможець поганських народів, до кола яких поляки не вписувалися⁵⁰.

Ті, хто захищає давнє походження історичного джерела *ПП* чи, власне, датують його кінцем X ст., указують на те, що історичні повідомлення охоплюють час до 995/996 р. Розлогий наратив *ПВЛ* переривається майже на тому ж рубежі (далі починається довга серія «порожніх років») — а отже, за цією логікою, літопис залежний від того давнього тексту, що став джерелом *ПП*. Однак більш очевидне і простіше пояснення цілком протилежне: *ПП* залежить від *ПВЛ* і тому нічого не знає з життя Володимира після 996 р.

Отже у самому тілі історичних повідомлень трапляються вторинні, що видають залежність від *ПВЛ*, або такі, що мають ознаки пізнього походження.

Попередні підсумки

1. *ПП* не є компіляцією, яка поєднала окремі твори, що виникли в різний час. Це цілісний твір, що характеризується єдиною манерою використання джерел та єдиними риторичними прийомами.
2. «Похвала Ользі» є органічною складовою *ПП*, яка з'явилася одночасно з усім текстом пам'ятки. Оскільки «Похвала» залежить від проложних житій Ольги, створених не раніше другої половини XII ст., то й весь текст *ПП* не міг бути написаним до цього часу.
3. Серед джерел твору були проложні житія Ольги та Володимира, *Слово Іларіона*, *ПВЛ*, анонімне *Сказання про Бориса і Гліба*, можливо *Слово про погібель Руської землі*. *ПП* не тільки вторинна щодо *ПВЛ*, а й залежить від творів, похідних від *ПВЛ*. *ПП* була написана не раніше появи руських житій *Прологу*, а можливо, і не раніше створення *Слова про погібель Руської землі*.

Наведені спостереження дозволяють погодитися зі старим висновком Бугославського про датування пам'ятки серединою XIII ст.⁵¹ Однак до цього

50 Не виключено також, що редактура зумовлена звісткою *ПВЛ* під 996 р. про те, що Володимир жив із польським князем у мирі, а також тим, що пізніше Червенські гради були відібрані Болеславом і знов повернуті Ярославом і Метиславом.

51 Це наближає появу *ПП* до часу канонізації Володимира і внесення його імені до місяцесловів (середина XIII — перша половина XIV ст.) (див.: Затилук Я.В. Хрещення Русі князем

висновку слід додати одну суттєву поправку. Оскільки *ПП* — не компіляція, то її частини не можуть бути давніші, ніж весь твір. Отже історичні повідомлення *ПП* слід уважати результатом творчих зусиль автора XIII ст., а не відображенням втрачених текстів XI ст.

Конструювання історичних повідомлень

Висновок про пізнє укладання всього тексту *ПП* змушує переглянути походження унікальних історичних повідомлень і хронології подій кінця X ст., яка здавна привертає увагу істориків.

Принципові положення. Головним джерелом, що оповідало про діяння Володимира, була *ПВЛ*. Яків Мніх не тільки вибрав із неї певні факти з життя князя, а й, помітивши неузгодженості літописної хронології та фактографії, вирішив виправити їх. Деякі принципові положення літопису його вочевидь узагалі не влаштовували.

Найважливішою темою для автора *ПП* було хрещення Володимира. У *ПВЛ* питання навернення князя на християнство було ледь не предметом торгу й раціонального «вибору віри». Власне його хрещення відбувається внаслідок воєнних дій (облога і взяття Корсуня). Безпосереднім контекстом хрещення є одруження з Анною, яке, своєю чергою, досягається ультиматумом князя візантійським «царям».

Натомість в Іларіона й Нестора (у *Читанні про Бориса і Гліба*) можна було знайти геть інше бачення. Згідно з ним, ідея хреститися була для Володимира спонтанним, Божим, натхненням. Саме на таку точку зору пристав і автор *ПП*. Він не згадав «вибору віри» та переосмислив значення походу на Корсунь. У версії Якова Мніха Володимир вирішує прийняти християнство під дією Божого натхнення, а також за прикладом Ольги. Уже хрещеним, він здійснює похід на Корсунь, щоб привести звідти кліриків, книги і святині, і цим посприяти наверненню на християнство всієї Руської землі. Одруження з Анною автор *ПП* не пов'язує з хрещенням князя. Той хоче взяти царську сестру для того, щоб «більше утвердитися у вірі». У *ПП* порівняно з літописом видалено всі натяки на конфліктні ситуації, пов'язані з корсунською кампанією. Якщо у *ПВЛ* Корсунь здався після тривалої облоги, то у *ПП* князь його просто «прия». Якщо Анну, згідно з *ПВЛ*, Володимир здобув шляхом погроз імператорам, то у *ПП* все здійснюється полюбовно: Володимир просить, царі — радо віддають сестру.

У літописній версії життя Володимира чітко ділилося на «до» і «після» хрещення. «До» він — жорстокий язичник, «після» — чесний богобоязливий християнин. Яків Мніх цього погляду не поділяв. У своєму творі він прово-

Володимиром: конструювання історичної оповіді та її доповнення православними книжниками XII–XVI ст. *УЖ*. 2014, № 1, 48–50).

див ідею наперед установленого призначення князя. Бог допомагав Володимирові впродовж усього життя, вів його до влади, передбачаючи його велику місію. Хрещення було закономірним актом, зумовленим усією попередньою історією князя. Поганське життя Володимира, звісно, було гріховним за визначенням, за нього він кається. Але воно не могло бути надто гріховним, адже проходило під знаком Божої допомоги й уваги.

Така перспектива зумовила тон більшості історичних повідомлень *ІІІ*, а також відбір фактів і їхню подачу. Наприкінці твору, де Яків Мніх коротко розповідає історію приходу Володимира до влади в Києві, він усіляко згладжує трагічну картину братської усобиці. З його тексту складається враження, що Олег Святославич загинув не внаслідок війни з Ярополком, а просто через те, що під ним зламався міст (коли він «йшов з воями» — незрозуміло куди). Своєю чергою Володимир прямо не звинувачений у смерті Ярополка. Сказано, що його в Києві вбили «мужі Володимира». У даному випадку Яків не заперечував літописні факти повністю, а затушовував неприємні моменти, підбирав нейтральні формулювання⁵².

Хронологія княжіння Володимира у джерелах *Пам'яті та похвали*. Для прихильників древності *ІІІ* особливе значення має хронологія подій кінця X ст., нібито правильніша, ніж у літопису, а отже первинна й давня за походженням. На відміну від літописної, хронологія *ІІІ* значною мірою відносна, тільки частково — абсолютна. Звичайно вважають, що вона — нібито більш архаїчне явище в історієписанні, ніж абсолютна хронологія. Утім, це тільки в уяві. Як зауважив О.П. Толочко, визначити, «на який рік після» (або «на який рік до») сталася певна подія, можна лише за умови користування хронологізованим текстом, власне літописом/анналами. Учений наводить приклад перетворення чистих анналів у текст зі змішаною хронологією — це *Хроніка Етельварда* (кінець X ст.), автор якої переробляв *Англосаксонську хроніку*⁵³.

Одним із головних аргументів «за» хронологію *ІІІ* є те, що вона правильніша, ніж у *ІІІІ*, а отже первинна. Інакше кажучи, передбачається, що хронологія *ІІІІ* повинна виявляти залежність від *ІІІ*. Або принаймні «з-під» неї має проглядати якась інша система впорядкування подій. Чи це справді так? І на якому принципі засновано літописну хронологію за другу половину X ст.?

Літопис навряд чи міг вестися до кінця X ст. Тільки у повідомленнях *ІІІІ* за XI ст. можна розгледіти залишки коротких анналістичних повідомлень⁵⁴. Так само цілком неймовірним є збереження з язичницьких часів якихось нотаток

52 Можна підозрювати, що відзначене вище «забуття» походу Володимира на ляхів вписувалося саме у цю концепцію, за якою князь-поганин був «не настільки» поганином, як у літописі.

53 Толочко А.П. *Очерки начальной руси*, 38–39.

54 Tolochko O. “Kievan Rus around the year 1000,” *Europe around the year 1000*, ed. by Przemysław Urbańczyk (Warszawa, 2001), 132–138; Tolochko O.P. “Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus’,” *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200)*, ed. by Ildar Garipzanov (2011), 216–223.

(хай навіть і складених поодинокими християнами), які містили б усього декілька, до того ж точних, дат. Деяку інформацію про ті часи, а значить і якусь відносну хронологію подій, можна було дістати зі спогадів таких людей, як чернець Єремія (який, згідно з *ПВЛ*, пам'ятав хрещення Руської землі), або отримати через другі, треті руки. Однак якщо пам'ять могла тримати тільки відносну хронологію подій, то звідки конкретні дати років за останню чверть X ст.?

Упадає в око штучність датувань на цьому проміжку. Чи не єдина документальну дату автор *ПВЛ* знав із договору Святослава з греками — 971 р. Наступного року — 972 — князь мав загинути (це випливало, очевидно, з переказу про зимівлю на Білобережжі, отже смерть сталася вже навесні 972 р.). На всі діяння Святослава було відведено 8 років (964–972). Події рівномірно розподілено по роках.

Літописна дата хрещення Ольги, за Л. Мюллером⁵⁵, могла бути також вирахована штучно. 955 рік — розділяє рівно навпіл низку «порожніх років» 947–964. Крім того, між хрещенням Ольги і Володимира рівно 33 роки (988–955)⁵⁶. Тут важливо те, що кожна половина вказаного проміжку складає також 8 років: 947–955 і 956–964. Це дозволяє бачити всюди руку одного літописця, який узяв 8-річний період за основу «хронологічної розмітки» другої половини X ст.⁵⁷

Через 8 років по смерті Святослава Володимир приходить до влади у Києві — 980 р. 8 років відведено під поганську частину його князіння, і в них вписано більшість усіх відомих діянь Володимира (походи на ляхів, ятвягів, радимичів, болгар, два походи на в'ятичів, події «вибору віри»). Після цього князь хреститься в 988 р.⁵⁸ Нарешті, через 8 років після хрещення Во-

55 Ludolf Müller, “Die Erzählung der ‘Nestorchronik’ über die Taufe Olgas im Jahre 954/55,” *Zeitschrift für Slavistik* (33, 6, 1988), 796.

56 Лушин В.Г. Некоторые особенности хронологической сегментации ранних известий Повести временных лет. *Историко-археологические записки*. Кн. 1. Зимовники, 2009, 27.

57 Лушин В.Г. О некоторых особенностях датировки событий IX — начала XI вв. в Повести временных лет. *Штрихи к портретам минувших эпох. Археология, история, этнография*. Зимовники, 2014, 66–67.

Щодо т. зв. «хронологічної симетрії» літописних дат див.: Лушин В.Г. Некоторые особенности хронологической сегментации ранних известий Повести временных лет. *Историко-археологические записки*. 2010. Кн. 1. 2009, 22–32; Лушин В.Г. Симметричность летописных дат IX — начала XI вв. *Историко-археологические записки*. 2010. Кн. 1. 2009, 33–38; Лушин В.Г. 882–862–852. *Историко-археологические записки*. 2010. Кн. 1. 2009, 39–44; Толочко О.П. [Рецензія на:] *Историко-археологические записки*, отв. ред. Е.П. Токарева. Кн. 1. Зимовники: Зимовнический краеведческий музей, 2010, 176 с., илл. *Ruthenica* (10, 2011), 261–269; Арістов В.Ю. До питання про «хронологічну симетрію» Повісті временных лет. *Ruthenica* (11, 2012), 162–166; Лушин В.Г. О некоторых особенностях датировки событий IX — начала XI вв. в Повести временных лет, 57–75.

58 Варто тут же відкинути повідомлення Нестора у *Читанні про Бориса і Гліба*, що нібито вказує на 987 р., як рік хрещення Володимира. Як відзначив Є. Голубинський, уже у списку *Успенського збірника* XII ст. Несторів твір має дату 6490, тобто 982 р. Немає позитивних даних, які заважали б вважати, що так було і в оригіналі *Читання*. Крім того, за спостереженням того ж Є. Голубинського, одне з життів Володимира сповіщає про 33 роки, які князь прожив у хрещенні. Це число могло походити саме від Нестора, адже 33 роки — це проміжок між 982 і 1015 рр. Див.: Голубинский Е.Е. *История русской церкви*. Том 1. Первая половина тома, 138.

лодимира — у 996 р. — завершується будівництво Десятинної церкви в Києві. Примітно, що дата хрещення Володимира відстоїть від дати хрещення Ольги на 33 роки (988–955)⁵⁹. Крім того, смерть Ольги і загибель Святослава розділяє 3 роки⁶⁰. Розрахунки, засновані на використанні трійки, були характерними саме для автора *ПВЛ*⁶¹.

Віддавна існує думка, що слід давнього літопису, який мав відмінну від *ПВЛ* хронологію, зберігся в розпису років правління руських князів під 852 р. у тій же *ПВЛ*. Згідно з ним, Володимир княжив 37 років. Це нібито вказує на 978 р., яким у *ПП* датовано входження Володимира до Києва. Насправді все не так просто. По-перше, якщо літописець використовував «включний» рахунок, початок 37-річного княжіння припадав би на 979 р., що вже не дає бажаного 978⁶². По-друге, 37 років могли з'явитися й у випадку, якщо літописець уважав початком княжіння Володимира 980 р. Він міг окремо порахувати християнські й поганські роки княжіння Володимира. Причому 988 рік міг бути порахований двічі (внесений до обох серій). Так вийшло 28 християнських і 9 поганських років, теж включно з 988 р. У сумі — 37⁶³. Зрештою, розрахунок княжінь під 852 р. настільки міцно вмонтовано в усю хронологічну конструкцію *ПВЛ* (як технічно, так і ідеологічно⁶⁴), що припускати його альтернативне походження вельми ризиковано.

Таким чином, хронологічна сітка за другу половину X ст. встановлена досить механічно і майже з нуля. «З-під» неї не проступає альтернативна хронологія — така, як у *ПП*. Вона й не була потрібна, щоб розрахувати ключові події княжіння Володимира. Уся хронологія за другу половину X ст. найімовірніше була створена «з чистого аркуша» на підставі двох–трьох дат, відомих, зокрема, із договорів з Візантією, і на основі «історичного смаку» книжника⁶⁵.

Приблизно так само штучно з'явилися й найдавніші руські точні дати. Усі вони (якщо не брати до уваги дату вступу Володимира до Києва у *ПП*) церковні й, так би мовити, проложні. Вірогідно, вони з'явилися під час укладання руських житій *Прологу*, коли необхідно було знайти руським угодникам

59 Лушин В.Г. Некоторые особенности хронологической сегментации ранних известий Повести временных лет, 27.

60 Навряд чи перекази зберігали пам'ять про те, що Ольга прожила у хрещені 15 років. Це число було введено пізніше з *ПВЛ* і зазначене, зокрема, у *Пролозі*.

61 Арістов В.Ю. До питання про «хронологічну симетрію» Повісті временных лет, 163–165.

62 Узагалі розрахунок років під 852 р. дефектний у багатьох місцях. Див.: Вілкул Т.Л. *Літопис і хронограф. Студії з домонгольського кийівського літописання*, 181–192.

63 Звісно, це не єдина можливість. Не виключено, що впродовж створення *ПВЛ* її автор міняв план хронології, і у фінальному тексті залишилися деякі суперечності — сліди цих змін. Важливо інше: Яків Мніх не обов'язково черпав інформацію з гаданого джерела *ПВЛ*. Його хронологія могла не стояти за суперечностями *ПВЛ*, а бути результатом їхнього осмислення.

64 Лушин В.Г. О некоторых особенностях датировки событий IX — начала XI вв. в Повести временных лет, 71–72.

65 Див.: Толочко А.П. *Очерки начальной руси*, 49–68.

місце в календарі. Принаймні є ознаки, що видають їхнє свідоме створення. Дата смерті Ольги (11 липня) і дата мучеництва варягів-християн (12 липня) напрочуд близько розташовані й дуже «красиво» припасовані до дати смерті Володимира (15 липня). Цікаво, що збережена хронологічна послідовність: Ольга–варяги–Володимир.

Щоправда, існувала ще одна дата смерті Ольги, під якою читалося «Житіє 11 червня». Вона могла існувати до встановлення дати 11 липня, але так само могла з'явитись внаслідок помилки або й свідомої заміни «июня» замість «июля». Як би там не було, 11 червня — теж не проста дата. По-перше, 11 червня вшановувався один із дванадцяти апостолів — Варфоломій, по-друге, це рівно місяць після дня пам'яті Кирила та Мефодія (11 травня) і майже місяць від дня «оновлення Константинополя» (12 травня), а також рівно за тиждень після дня вшанування Константина і Єлени, з якою порівнювалася Ольга (3 червня). Навряд чи десь могла бути збережена справжня точна дата смерті княгині. Імовіріше, маємо справу з раннім конструктом.

Таким чином, відомі дати ключових подій кінця X ст. з'явилися, судячи з усього, без допомоги *ПП* або її гіпотетичного джерела. Відповідно можна передбачати два сценарії. Згідно з одним, *ПП* та/або її джерело справді були давніми творами. Вони відображали оригінальну хронологію подій, проте не вплинули ані на *ПВЛ*, ані на *Пролог*, розійшлися з ними як паралельні прямі, не перетинаючись. Утім цей сценарій виглядає неправдоподібно, хоча б у силу близької спорідненості тексту *ПП*, *ПВЛ* і проложних житій Ольги й Володимира. У такому разі залишається другий сценарій: Яків Мніх знав *ПВЛ* і *Пролог* та використав їхні дані, але в рамках власних хронологічних побудов. Це виглядає особливо вірогідним у світлі викладених вище тез про відносно пізнє написання *ПП* та її залежність від *ПВЛ* і *Прологу*. Далі, у рамках цього сценарію, спробую простежити походження датувань *ПП*.

Хронологія Якова Мніха. Для початку зберемо разом усі хронологічні дані, наведені в *ПП*. При цьому для зручності переведемо їх в абсолютні дати, адже частина їх — відносні. Слід тут же зауважити, що, за влучним спостереженням Соболевського⁶⁶, в основу розрахунків покладено «включний» рахунок років⁶⁷. За Соболевським, немає жодних підстав уважати, нібито Яків Мніх датував хрещення Володимира 987-м роком. Якщо князь жив 28 років у хрещенні, а помер 1015 р., то за «включним» рахунком хреститися він мав саме в «літописному» 988 р.⁶⁸

Отож, узагальнення всіх хронологічних даних, наведених у *ПП*, дає такий список.

66 Соболевский А. Год крещения Владимира Св(ятого), 1–6.

67 На відміну від звичайних арифметичних розрахунків, коли від однієї дати віднімають іншу (а отже один із крайніх років випадає), тут ураховуються обидва крайніх роки.

68 Саме таке число християнських літ Володимира прямо подає *Сказання про Бориса і Гліба*, з яким автор *ПП* був знайомий.

- 955 р. (15 рік перед смертю княгині) — хрещення Ольги;
 969 р. 11 липня — смерть Ольги;
 971 р. (восьме літо перед 978 р.) — смерть Святослава;
 978 р. 11 червня — початок княжіння Володимира в Києві;
 979 р. (десятий рік перед хрещенням 988 р.) — убивство Ярополка;
 988 р. (28 рік до смерті князя) — хрещення Володимира;
 989 р. (друге літо по хрещенні) — похід до порогів;
 990 р. (третє літо по хрещенні) — взяття Корсуня;
 991 р. (четверте літо по хрещенні) — заснування церкви Богородиці (Десятинної)⁶⁹;
 992 р. (п'яте літо по хрещенні) — заснування Переяславля;
 996 р. (дев'яте літо по хрещенні) — надання десятини церкви Богородиці;
 1015 р. 15 липня — смерть Володимира.

У списку дванадцять дат. З них сім — точно відповідають *ПВЛ* і (для дня й місяця смерті Ольги) *Прологу* (позначені курсивом). Тільки 5 дат відхиляються від літопису. Характерно, що 4 з цих дат стосуються хрещення Володимира і його боротьби за Київ. Висвітлення саме цих тем у *ПВЛ*, як було зазначено, не влаштувало Якова Мніха — він подав їх по-своєму. Ця кореляція промовляє на користь того, що унікальні дати — не витяг із давнього джерела, а свідомо маніпуляція книжника задля узгодження його бачення подій із літописною хронологією. Важливо, що автор *ПП* не пропонує цілковито іншу хронологію. Він переглядав літописну хронологію життя Володимира, але водночас спирався на неї.

У своєму творі Яків Мніх, звичайно, не пояснює мотиви своїх датувань, але слід гадати, що за ними стояло специфічне розуміння історії княжіння Володимира. Воно, з одного боку, залежне від *ПВЛ*, з іншого — далеко не тотожне літописній схемі. Традиційно вчені, що захищають древність *ПП*, підкреслюють, що твір не має тих хронологічних і фактографічних суперечностей, що містить *ПВЛ*. А отже, *ПП* нібито більш достовірно відображає події та їхню хронологію й тому є старшим за *ПВЛ*. Проте висновок напрошується прямо протилежний: автор *ПП* також побачив суперечності в датуваннях літопису, і бажання виправити їх підштовхнуло його до конструювання іншої, менш суперечливої, історії. Як же власне відбувалося це конструювання?

Почну із дати смерті Святослава. На восьме літо після цієї події Володимир сів у Києві — за Яковом Мніхом, у 978 р. Відповідно Святослав, за його розрахунками, загинув у 971 р., а не у 972 як у *ПВЛ*. Зсув на один рік назад автору *ПП*, імовірно, підказав сам текст літопису: «...и зимова Стѣславъ . веснѣ же приспѣвѣвши . поиде Стѣславъ в пороги В лѣѣ . #с . ѹ . пѣ . Приде Стѣславъ . в пороги . и нападе на на Курѣ кнѣзь Печенѣжъскыи . и оубиша Стѣслава...»⁷⁰.

69 Важливо, що цей розрахунок збігається з датами *Іпатієвського списку*. У *Лаврентієвському* дати деяких подій кінця 980–990-х рр. зміщено на рік або два.

70 *ПСРЛ* 2: 61–62.

У тексті *ПВЛ* розповідь про загибель Святослава починається під 971 р., а завершується під 972 р. Якби вона цілковито лежала в межах 972 р., рішення Якова Мніха справді було б незрозумілим. Але оскільки розповідь розбито річним заголовком, автор *ІІІ* міг вирішити «підтягнути» всю подію в 971 р.

Більш загадковим є рік вступу Володимира в Київ — 978-й. Традиційно вважається (і так учених привчила думати *ПВЛ*), що Ярополк загинув того самого року, якого Володимир посів Київ. Проте Яків Мніх мав іншу думку. Згідно з його текстом, Ярополк загинув за 10 років до хрещення Володимира, отже, за «включним» рахунком, у 979 р. Це спостереження вперше зробив Соболевський⁷¹, але, на жаль, воно не отримало в історіографії належної оцінки. Однак це прямо впливає з тексту *ІІІ*. Рік загибелі Ярополка Яків Мніх не ототожнював із роком вступу Володимира до Києва. І в цьому теж він міг знайти підстави у своєму джерелі. Справді, згідно з літописом, Володимир спочатку сів у Києві, «въшедь въ дворъ теремныи втень» (іншими словами сів «на мѣстѣ отца своего Святослава и дѣда своего Игоря» — так у *ІІІ*), потім відбувалася облога Родня (вочевидь тривала, адже викликала голод), а тільки потім у Києві від рук двох варягів (у *ІІІ* — «мужів Володимира») загинув Ярополк.

Що ж спонукало Якова Мніха віднести ці події до різних років? Рознесення у часі входу Володимира до Києва й загибелі Ярополка як таке могло бути викликане ідеологічними міркуваннями. Як відзначено вище, автор *ІІІ* намагався затушувати роль Володимира у смерті свого брата. Якщо так, то «відкладання» на рік смерті Ярополка мало створити враження відсутності прямого зв'язку між трагічною подією та захопленням влади в Києві Володимиром.

Але чим Якова Мніха не задовольнив літописний 980 р.? Чому 978 і 979, а не, скажімо, 979 і 980? Єдиним поясненням може бути те, що автор *ІІІ* у такий спосіб вирішив внутрішні суперечності *ПВЛ*. Під 852 р. у хронологічній таблиці сказано, що Володимир княжив 37 років. Порахувавши у своїй манері, Яків Мніх мав отримати 979 — як перший рік княжіння свого героя. Крім того, під 1054 р. у *ПВЛ* зазначено, що Ярослав Володимирович жив 76 років. Знову «включний» рахунок дає 979-й як рік народження Ярослава. Це стоїть у прямій суперечності з тим, що про народження Ярослава вперше літопис згадує під 980 р. (коли розказано і про «шлюб» Володимира з його матір'ю Рогнідою). Вочевидь Яків Мніх вирішив переглянути недбалу хронологічну розмітку літопису.

Тепер саме час звернутися до єдиної «світської»⁷² точної дати за кінець X ст., яку подає *ІІІ* — вступу Володимира до Києва 11 червня 978 р. Звідки

71 Соболевский А. Год крещения Владимира Св(ятого), 3–4.

72 О.В. Назаренко висловлював припущення, що ця дата має церковне походження і є насправді днем смерті Ярополка. На думку вченого, Ярополк міг бути хрещеним (*prima signatio*), а тому точна дата його загибелі була занесена у синодик «одного из древних киевских храмов (считаем излишним гадать, какого именно)». Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях*, 378–379. Не маючи змоги перевірити весь набір припущень, на яких засновано думку дослідника, щодо її вірогідності залишається тільки «гадати».

її взято? Її появу слід розглядати в контексті походження всієї «альтернативної» хронології твору.

Появу дати вступу Володимира до Києва слід пояснювати, маючи на увазі доволі вільне і критичне поводження Якова Мніха з літописними даними. У цьому контексті варто пригадати ідею, запропоновану О.О. Шахматовим⁷³. Учений припустив зв'язок цієї дати із днем загибелі варягів-мучеників, 12 липня, відомим із *Прологу*. Автор *ІІІ* знав із літопису, що між входженням Володимира до Києва і створенням капища пройшов щонайменше місяць, упродовж якого варяги чекали викупу з киян. У джерелі Якова, за Шахматовим, про вбивство варягів-мучеників було розказано одразу після повідомлення про встановлення кумирів. Отже, віднявши місяць від 12 липня, автор *ІІІ* отримав 11 червня.

Загальний висновок Шахматова (про відображення у *ІІІ* «Найдавнішого зводу», не розділеного на роки) дуже сумнівний, але здогад про логіку Якова Мніха має раціональне зерно. Якщо, на думку Шахматова, хронологію і набір подій, відображених у *ІІІ*, містило давнє джерело твору, то з моїх міркувань впливає зворотне. Яків Мніх рішуче переглядав дані свого джерела, *ІІІ*, хоча на них же спирався. Він конструював нові події й нову хронологію. Зовсім необов'язково було літописному джерелу оповідати про варягів-мучеників одразу після розповіді про кумирів, щоб книжник об'єднав у часі ці події. Це можна було зробити, просто маючи в руках *ІІІ* у нинішньому вигляді.

Справді, розташування дати вступу Володимира до Києва за місяць до дати вбивства варягів виглядає невинуватим. Повторимо: не варто дивуватись, що Яків Мніх міг виправити літописну історію, об'єднавши дві розповіді, які стосувалися поганського служіння Володимира. Якщо він змінив логічний зв'язок таких принципових подій, як особисте хрещення Володимира і похід на Корсунь, то тим більше міг зробити те саме з рештою подій.

Пов'язуючи дату 11 червня з розповіддю про жертв язичників, Шахматов міг тільки припускати, що автор *ІІІ* знав дату вбивства варягів-мучеників з якогось «нелітописного джерела» (оскільки відносив *ІІІ* до часу, коли ще не було укладено проложні житія). Тепер можна сказати впевнено: він знав її з *Прологу*, яким у XIII ст. точно міг користуватися (і власне користувався).

Іншим поштовхом визначити день вокняжіння Володимира могла бути дата особливого житія Ольги, яка підозріло з ним збігається. Авторів *ІІІ* були відомі дві дати смерті Ольги: 11 липня й 11 червня. У тексті смерть Ольги в Києві він датував 11 липня. Натомість 11 червня задіяв в інший спосіб.

Незгода Якова Мніха з «курсунською версією» хрещення Володимира спричинила зміни у викладі історії після 988 р. Утім три події, які припадають на 991, 992 і 996 рр. (заснування церкви Богородиці, заснування Переяславля й надання церкві Богородиці десятини) відповідають змісту і хроноло-

73 Шахматов А.А. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*, 26–27.

гії *ПВЛ*. Унікальні повідомлення стосуються 989 і 990 рр. (за *ПП* — другого і третього літа після хрещення, тобто після 988 р.). Це похід Володимира до порогів і похід на Корсунь. Мета Якова Мніха полягала в тому, щоб відділити хрещення князя від корсунського походу. Але чому він розніс ці події на два роки? Чому датував похід 990-м, а не, скажімо, 989-м роком?

Вірогідно, це пов'язано з тим, що в тексті *ПВЛ* заснування церкви Богородиці тісно пов'язано з наслідками корсунського походу:

помысли создати каменую цркъвь сѣбя Бѣа . и пославъ приведе мастера . ѿ Грькъ . заченшо здати . яко сконча зижа . оукраси ю иконами . и поручивъ ю Настасу Корсунанину . и попы Корсунския . престава служити въ неи . вда ту все еже бѣ възаль в Корсуну иконы и ссуды цркъвныя . и кр^{сты}⁷⁴.

На цій ділянці тексту списки *ПВЛ* типу *Inam*. датують заснування церкви 991 р. Отже між корсунським походом і цією подією є часовий розрив, а 989 і 990 рр. взагалі «порожні». Припускаю, що Яків Мніх «підтягнув» рік походу до року заснування церкви. Унаслідок цього картина набула реалістичніших рис: 990 р. Володимир привозить з Корсуня майстрів, попів, ікони, хрести тощо, а 991 р. закладає церкву, яку будуть ці майстри, в якій служать ці попи, висять ці ікони й хрести.

Яким видом *ПВЛ* — *Inatійвським* чи *Лаврентіївським* — користувався Яків Мніх, однозначно сказати важко, але можна гадати, що автору *ПП* був відомий *Inam*. вид. Цікава тенденція: Яків Мніх фактично заповнює «порожні роки» *ПВЛ*. 978 і 979 рр., якими він датує вступ Володимира до Києва і загибель Ярополка, у літопису не мають подій. Так само — і власне в тексті типу *Inam*. — «порожніми» є роки 989 і 990. Знов-таки, у *ПП* вони заповнюються подіями⁷⁵.

Найзагадковішим повідомленням із життя Володимира у творі Якова Мніха є похід до порогів на наступний рік (друге літо) після хрещення. Як правило, його наводять серед найвагоміших доказів оригінальності й первинності історичних повідомлень *ПП*. Достеменно сказати складно, звідки взялося це повідомлення. Але це не привід убачати в ньому запозичення з якогось давнього джерела. У рамках концепції пізнього походження всього тексту *ПП* і його залежності від *ПВЛ* повідомлення про похід до порогів слід уважати конструктом, так чи інакше заснованим на переосмисленні літопису.

74 *ПСРЛ* 2: 106.

75 Слід зауважити, що заснування Переяслава в *ПП* датовано за хронологією *Лавр.* виду *ПВЛ* — 992 р. (п'ятий рік по хрещенні). У тексті типу *Inam*. ця подія датована роком пізніше — 993. Утім, не варто зайвий раз припускати, що Яків Мніх користувався текстами *ПВЛ* обох видів, або що доступний йому текст у цій частині відрізнявся, як від *Лавр.*, так і від *Inam*. Не виключено, що автор *ПП* змінив 993 на 992 р., під яким в *Inam*. розказано про заснування іншого міста — Білгорода. Тобто, згадуючи про більш відомий Переяславль, він мав на увазі об'єднати під одним роком однотипні події.

У цьому випадку Яків Мніх, на мій погляд, використав літописний матеріал досить творчо. У *ПВЛ* пороги справді згадано у зв'язку з подіями хрещення. Після повалення ідола Перуна

вринуша и въ Днѣпръ . и пристави Володимеръ рекъ аще где пристанеть . вы то ѡрѣвайте его ѡ берега . **доньдеже пороги проидеть** . тогда вхабитеса его . вни же повѣленос створиша . яко пустиша и . **и проиде сквозѣ пороги** . извѣрже и вѣтръ на рѣнь . яже и до сего днѣи словесѣ Перуна рѣнь⁷⁶.

Підозрюю, що саме з наведеного літописного фрагменту народився цей загадковий похід Володимира «къ порогомъ»⁷⁷. У літопису до порогів ходили тільки Володимирові отроки, «проводжаючи» Перуна. Але Яків Мніх, як ми вже могли пересвідчитися, вільно переінакшував своє головне джерело. Тому не було б нічого дивного в тому, якби він відправив до порогів ще й Володимира.

Проблема розшифровки унікальних повідомлень і датувань *III* полягає в тому, що автор не мав на меті написання суто історичного твору (як літописець). До його тексту впліталися окремі елементи історії. Для дослідника вони є лише слідами уявлень Якова Мніха, які можна тільки здогадно реконструювати. Звісно, на відміну від сучасного історика, автор *III* не оприлюднював хід своїх думок, відкрито не пояснював логіку своїх історичних уявлень. Отже дослідник має справу з уривчастими, «вкинутими» в текст, повідомленнями, позбавленими «інтелектуального контексту». Саме тому доводиться докладати чималих зусиль, щоб зрозуміти, відображеннями якої картини минулого могли бути ці повідомлення. Власне, звістка про похід до порогів — найкращий тому приклад.

Хрещення Русі, включно з хрещенням самого князя, у хронології *III* займає 988–990 рр. Перший рік — 988 — позначений початковим актом цього процесу — особистим хрещенням Володимира. Третій рік — 990 — відведений для походу на Корсунь, під час якого Володимир здобуває кліриків, книги, святині й усе необхідне для загального хрещення людей. Оскільки 991 р. вже була закладена церква, варто вважати, що в уявленнях Якова Мніха хрещення населення відбулося одразу по поверненні князя з Корсуня (власне, так і в літопису). До 988 р. ситуація була такою: князь-язичник, у Києві стоять ідоли, населення поганське. Після 990 р. — князь-християнин, ідоли скинуті, люди охрещені. Грубо кажучи, зміна ситуації вимагала трьох актів, два з яких відбулися в 988 і 990 рр. (хрещення князя і хрещення людей). За цією, структурною, логікою, 989 р. мав статися інший значущий акт — скидання ідолів. Володимир ніби «розчищав» простір для широкого впровад-

⁷⁶ *ПСРЛ* 2: 102.

⁷⁷ Автор *III*, як було зазначено, помітно зближує «зовнішньополітичну» діяльність Володимира і Святослава. Тому не виключено, що рішення автора відправити Володимира до порогів могло бути зумовлено ще й перегуком із походом до порогів Святослава, коли князь, щоправда, загинув.

ження нової віри. Схоже на те, що «відблиском» цього акту в тексті *ПП* стало сухе повідомлення про похід до порогів. Таким чином, реконструйоване уявлення Якова Мніха про хрещення Русі включало три головних події, що утворювали послідовність: особисте хрещення Володимира — повалення ідолів — похід на Корсунь і хрещення Руської землі⁷⁸.

Сумнівні першоджерела чи пробліски критичної думки? Розібравши історичні повідомлення *ПП*, можна припустити, що за «унікальними» звістками із життя князя стояли своєрідні уявлення про його діяння. Ці уявлення, судячи з усього, були результатом критичного осмислення літописної історії. Зводячи разом зроблені у цьому дослідженні спостереження і припущення, спробую реконструювати загальний порядок подій, як його міг уявляти Яків Мніх.

У 971 р. гине Святослав. Ярополк княжить у Києві. Його брат Олег помирає, затиснутий під мостом, що провалився, унаслідок нещасного випадку. На восьме літо по смерті Святослава, 11 червня 978 р., Володимир іде походом до Києва і сідає в місті з варязьким військом (Ярополк тікає). Упродовж місяця варяги перебувають у Києві. Після від'їзду варягів Володимир споруджує капище, язичники вбивають варягів-християн 12 липня. На наступний рік (за 8 років до хрещення), після облоги Родня, у Києві «мужі Володимира» вбивають Ярополка. Володимир поступово підкорює навколишні поганські народи. У 988 р. Володимир хреститься під впливом Божого натхнення й невдовзі розпочинає викорінення поганства та впровадження християнства по всій Руській землі. На другий рік після особистого хрещення, у 989 р., він нацить капища, скидає Перуна та «проводжає» цього ідола до порогів. На третій рік, у 990 р., він іде походом на Корсунь із метою здобуття «людей християнських», священників, ікон, моців, книг та всього необхідного для утвердження нової віри в Руській землі. На прохання князя грецькі «царі» люб'язно віддають йому за дружину свою сестру Анну. 991 р. Володимир закладає церкву Богородиці, 992 р. — засновує Переяславль, а 996 р. відбувається освячення церкви Богородиці (Десятинної).

Книжники, які зверталися до руської історії кінця X ст., упродовж кількох століть копіювали текст *ПВЛ*, вносили невеликі правки, скорочували його, доповнювали, викривляли. Але не було такого, щоб хтось переглянув не

78 Раніше в тексті *ПП* можна побачити перелік усіх цих заходів із християнізації:

«Крести же ся самъ князь Володимерь, и чада своя, и весь домъ свой святымъ крещениемъ просвѣти [...] Крести же и всю землю Рускую от конца до конца, и поганьскыя боги, паче же и бѣсы, Перуна и Хъроса, и ины многы попра, и скруши идолы, и отверже всю безбожную леств и церковь созда каменну во имя пресвятыя Богородица»;

«князь Володимиръ, внукъ Олжинъ, крестився самъ и чада своя и всю землю Рускую крести от конца до конца, храмы идольскыя и требища всюду раскопа и постъже, и идолы съкруши, и всю землю Рускую и грады и честными иконами церкви украси».

тільки хронологію цього ключового відтинку історії, а й саму логіку та зв'язок подій⁷⁹. Єдиним, хто на це наважився, був Яків Мніх, автор *ПП*.

Унікальні повідомлення довгий час в історіографії сприймали за рештки найдавнішого історичного твору кінця X — середини XI ст. Увага переміщувалася на гіпотетичне втрачене джерело, а власне *ПП* найчастіше уявлялася літературно недбалою компіляцією. Найбільша заслуга її автора була, відповідно, у тому, що він використав цінне і правдиве (на відміну від *ПВЛ*) джерело. Натомість аналіз принципів побудови пам'ятки та ідеології, встановлення її джерел і способів роботи книжника з ними дають змогу стверджувати, що унікальні повідомлення *ПП* є результатом осмислення *ПВЛ* і переробки її свідчень автором XIII ст. Замість доволі примітивного компілятора сумнівних першоджерел ми одержуємо чи не першого з відомих критичних читачів *ПВЛ*.

Інститут історії України НАН України

⁷⁹ Для періоду другої половини IX — середини X ст. подібну ревізію було здійснено в *Новгородському першому літопису* молодшої редакції.

Володимир Ричка, Олексій Толочко

«Князи Болоховьскіи»¹

Несловоохотливый летописец, который не особенно, впрочем, и благоволил к болоховцам, не догадывался, что через каких-нибудь 600 лет, читая его рассказ о вероломстве болоховских князей, будут задаваться вопросом о самом происхождении их, о котором он не сказал ни слова.

Микола Дашкевич

Вступні зауваження

Під 1241 роком *Галицько-Волинський літопис* сповіщає про похід князя Ростислава Михайловича на Галицьке Пониззя. «Ростиславъ . собра князѣ Болоховьскыє . и встанокъ Галичанъ . приде ко Бакотѣ»². У Бакоті у цей час знаходився Данилів печатник Кирило, який «моудростью и крѣпостью оудержа Бакотоу», виголосивши при нагоді яскраву промову про невдячність Ростислава до його благодійників Романовичів. Зазнавши невдачі під Бакотою, Ростислав пішов «за Дніпро».

У відповідь Данило Романович здійснив каральний похід на болохівських князів:

слышавъ же Даниль приходъ Ростиславль . со князи Болоховьскими . на Бакотоу . абые оустремиса на нѣ . грады ихъ ѡгневи предасть . и гребла ихъ . раскопа . [...] Даниль же возьма плѣнь многъ вратиса . и поима грады ихъ . Деревичъ Гоубинь . и Кобоудъ . Коудинъ городѣць . Божьскыи Дадьковъ . приде же Коуриль печатникъ княза Данила . со треими тысящами пѣшець . и трьими сты коньникъ . и водасть имъ взати Дадьковъ гра³ . ѿтоуда же плѣнивъ землю Болоховьскоую . и пожегъ . встави бо ихъ Татарове . да имъ врють пшеницю и проса . Даниль же на нѣ болшоую враждоу держа . ако ѿ Тотарь надежоу имѣахоу³.

Ці події відбувалися впродовж літа-осені 1241 року, у коротку паузу, коли монгольська армія, погромивши Південну Русь, знаходилася в Угорщині й

1 Автори висловлюють вдячність за поради і пропозиції учасникам Літописного семінару Центру досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ, на якому обговорювалися попередні варіанти цієї праці.

2 *ПСРЛ* 2: 791.

3 *ПСРЛ* 2: 791–792, із врахуванням варіантів *Хлѣбн.* списку.

ще не розпочала свого зворотного руху в степ навесні 1242 р.⁴ У цей час, дізнавшись, що монголи «сошли соуть изъ земли Роуское», стали повертатися князі. Вони знайшли іншу країну, ніж та, з якої панічно тікали декілька місяців тому: міста лежали в руїнах, населення винищене або ж розбіглося, а головне, значною мірою зник той соціальний порядок, серцевиною якого був беззастережний авторитет князівської династії, що забезпечував її монопольне право на політичну владу. Полишене напризволяще, суспільство намагалось адаптуватися до життя в умовах катастрофи. Виявилось, що князівські міста мають якихось нових «держателів» (як у Дорогичині, де Данилові навіть не відкрили ворота), що галицькі бояри «тримають всю землю» Романовичів і роздають її своїм підручним. Це були неприємні, але — з огляду на історію взаємин із галицьким боярством — сподівані речі. Несподіваним відкриттям було те, що під час проходження монгольського війська руськими землями населення певних територій вступило з монголами в якісь особливі взаємини в розрахунку на повернення степовиків із походу в Угорщину.

Як свідчить наше повідомлення, одна з таких груп не просто контролювала компактну територію із численними (хоча й другорядними) містами, але мала своїх власних ватажків, яких *ГВл* послідовно іменує «болохівськими князями». Саме ця обставина — згадка про власних князів — забезпечила болохівцям історіографічну славу, що далеко перевищила репутацію інших синхронних груп залежного від монголів населення Південної Русі.

Тасмничі болохівські князі — одна із найдовше не розгаданих головоломок у нашій історіографії. Справді, вони несподівано вириваються у контексті монгольського походу на Південну Русь і Угорщину, і так само раптово згадки про них зникають після того, як монголи відійшли назад у степ. Тобто тривалість їхнього історичного «життя» — лише один рік. Ватажки болохівців названі «князями», що зазвичай означало б когось із представників князівського роду. А між тим, знайти їм місце в родині Рюриковичів не вдається. У літописних повідомленнях вони фігурують виключно у збірній формі — «князі болохівські», жодного разу жоден із них не названий на ім'я, і діють вони завжди лише як знеособлена група. Подібне важко уявити по відношенню до Рюриковичів, найбільш індивідуалізованих персонажів літописів, чий імена й патроніми надзвичайно важливі і постійно відзначаються. Отож припускали їх походження з якихось інших верств населення, що, скориставшись анархією, захопили владу і проголосили себе князями, але це — річ абсолютно неможлива в обставинах XIII ст. І тим більш неможливо, щоб князівський титул за цими парвеню визнавав князівський літопис Данила Романовича.

Демонстративна протиставленість болохівців руським князям, традиційним володарям над слов'янами Східної Європи, провокувала на здогади про

4 Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису. *ЗНТШ*. Т. 41. Львів, 1901, 30.

іноетнічний склад цього населення: у болохівцях убачали людей тюркського походження: асимільованих половців або ж торків чи чорних клобуків, очолюваних власними князьками, або «волохів», тобто населення романського походження.

Упродовж ХІХ ст. частина істориків цінувала проблему болохівців за можливість продемонструвати свої ліберальні, народницькі чи національні переконання, представляючи болохівських князів «народними» монархами, керівниками стихійно утворених «республіканських» громад, опозицією «монархічному» принципу чи «княжому режиму». Болохівці, ким би вони не були, поступово перетворилися в історіографії на унікальний феномен, що знаменував мало не альтернативний шлях розвитку соціальних та політичних інститутів домонгольського часу.

Коли так, то територія болохівців — Болохівська земля — дарма що згадана у джерелах один-єдиний раз, мала здобути самостійну історію, відповідну до значення болохівців в історичних долях Русі. Міркування про неї почали обростати різного роду домислами. Поступово до шести міст, перерахованих у нашому повідомленні, історики стали додавати нові, які з тих чи інших міркувань видавалися придатними, так що на середину ХХ ст. у землі болохівців уже нараховували до 17 міст, а на кінець століття — 27. Таке велике територіальне утворення, зрозуміло, не могло виникнути з нічого, його історія мала бути довшою за засвідчену в літопису, отже з'явилися міркування про домонгольські, а, можливо, навіть додержавні витоки «Болохівської землі». У другій пол. ХХ ст. заходилися до археологічних досліджень міст «Болохівської землі», які (дослідження) передбачувано відкрили високий рівень господарства, економіки та культури болохівців, так що тепер самостійною темою стало навіть «культурно-мистецьке життя» Болохівщини.

За двісті років, під пильною увагою істориків, болохівські князі та Болохівська земля із незначного епізоду часів монгольського завоювання перетворилися на самостійний сюжет давньоруської історії.

Хто такі болохівські князі?

До наукового обігу відомості про болохівських князів увів М.М. Карамзін, першовідкривач *Галицько-Волинського літопису*. Він акуратно занотував усі згадки про них і в коментарях відзначив, що «сии князья, вероятно, племени Ольговичей», чий уділ знаходився між володіннями мазовецьких та волинських князів, на південь від Берестя⁵. Якщо це справді були Ольговичі, пізніше зауважив С.М. Соловйов, то їх треба вважати онуками Ігоря Святосла-

5 Карамзин Н.М. *История государства Российского*. Т. 3. СПб., 1818, прим. 346; Т. 4. СПб., 1819, прим. 20, 102.

вича, рідними чи двоюрідними братами Ізяслава Володимировича, яким удалося втриматися на Галичині після страти Ігоревичів 1208 р.⁶

Невелика дискусія виникла серед дослідників генеалогії у зв'язку з ототожненням літописних болохівських князів із пізнішим родом князів Болховських та їх згадкою в *Любецькому синодику*. Князі Болховські (дальні нащадки Михайла Всеволодовича чернігівського) одержали своє прізвище від міста Болхов, заснованого у XVI ст., але П.В. Долгоруков уважав за можливе ототожнити їх із літописними однофамільцями. Цим останнім він, однак, не міг знайти місце на генеалогічному дереві Рюриковичів і стверджував, ніби болохівські князі були єдиними на Русі, що не належали до потомства св. Володимира. «От кого ведут они начало? от древних ли владетелей древлянских, или от ханов половецких, неизвестно»⁷. На початку XIV ст. Гедимін, оволодівши Поділлям, вигнав звідти болохівських князів.

Ця гіпотеза викликала рішуче заперечення з боку І. Забеліна, М. Квашніна-Самаріна, а пізніше Р.В. Зотова. Їхнє неприйняття ідеї ґрунтувалося, переважно, на неможливості в рамках генеалогічних студій уявити в XIII ст. існування князів, які не належали б до родини св. Володимира⁸. Так, М. Квашнін-Самарін уважав болохівських князів синами котрогось з Ігоревичів, що ймовірно одержали свої уділи від Всеволода Ольговича Чермного, київського князя в момент убивства їхнього батька. Дослідник також спробував ідентифікувати болохівських князів серед персонажів *ГВл*, назвавши Ізяслава та Федора (згадані в епізоді нападу на Галич під *Inam*. 1255), яких ототожнив з Ізяславом Ігоревичем та Феодором Святославичем⁹.

Загалом кажучи, для істориків великоруських болохівські князі становили не більш як генеалогічну головоломку. Зовсім іншого звучання проблема їх походження здобула серед дослідників, як тоді казали, «південноросійської школи», для яких стала пунктом фіксації на довгі десятиліття.

Висловлену кн. Долгоруковим думку про особливу природу болохівських князів підхопив М.М. Костомаров. «Загадковим і досі непоясненим болохівським князям, — писав він, — немає можливості відшукати місця в розгалуженні Рюрикова дома. Видно з усього, це були князі інших давніх родів, що залишилися непідвладними Рюриковичам»¹⁰.

6 Соловьев С.М. *История России с древнейших времен*. Вид. 2-е. Кн. 1. СПб., б.г., 811, прим. 1.

7 Долгоруков П.В. *Российская родословная книга*. Ч. 3. СПб., 1856, 1–11.

8 Забелин И. *Опыты изучения русских древностей и истории*. Исследования, описания и критические статьи. Ч. I. М., 1872, 533–544.

9 Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика. *ЧОИДР*, 1873. Кн.4, Отд. V, 217–218. Міркування Р.В. Зотова не відхиляються від аргументації Квашніна-Самаріна, див.: Зотов Р.В. *О черниговских князьях по Любецкому синодику и о черниговском княжестве в татарское время*. СПб., 1892, 156–165.

10 Костомаров Н.И. *Русская история в жизнеописаниях важнейших ее деятелей*. Т.1: *Господство дома св. Владимира X–XVI столетия*. СПб., 1907, 131.

Але вирішальними виявилися погляди незаперечного авторитету «південноросійської школи» В.Б. Антоновича, трансльовані через праці його численних учнів. Антонович розгледів у Болохівській землі (що нібито проіснувала до поч. XIV ст. і була ліквідована литовцями) оригінальний федеративно-общинний устрій, а її «князів» уважав виборними отаманами¹¹.

Незалежна від князів Болохівська земля, із федеративним політичним устроєм та заснована на органічному (общинному) принципі організації населення, очолювана демократичними, виборними ватажками — це вже була тема, багата на найрізноманітніші конотації, надавалася для сублімації розмаїтих політичних ідеологій: народницьких, федеративних, автономістських, ліберальних, антимонархічних, національних. Болохівська земля уявлялася шансом розвитку природної (читай: не скаліченої монархією) і «народної» (читай: національної й демократичної) історії, який мала (і, очевидно, може мати в майбутньому) Південна Русь¹².

Із намови Антоновича за детальну розробку теми Болохівської землі взявся М.П. Дашкевич, який підтвердив очікування свого вчителя: болохівські князі, справді, виявилися «или лица туземных княжеских родов, уцелевших от до-государственной старины [...] или же это были «лучшии мужи» местного населения, провозгласившего их князьями для того, чтобы иметь кого выставить в противовес дому Владимира святого»¹³.

Із тих пір історики, що асоціювали себе зі школою Антоновича, не пов'язували болохівців із Рюриковичами, варіюючи тему в межах визнання їхніх князів або місцевими боярами, що вокняжилися (Н.В. Молчановський¹⁴), або древнім князівським родом із додержавних часів, або ж — виборними старійшинами (М.С. Грушевський¹⁵). На початок XX ст. ці погляди, як можна судити із прихильного огляду О.Є. Преснякова, уже вважалися найвпливові-

11 Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф.І. Спр. № 8083. Антонович В. Историкотопографический очерк Южной Руси, 50–50 зв.

12 Схоже, що цю ідею підгледіли в Костомарова. Пишучи про падіння престижу князівського дому в Галичині, історик захоплюно зазначав: «Почти можно предвидеть, как бы разыгралась история удельного уклада [...] Русь возвратилась бы к порядку, существовавшему до призвания варягов, то есть у разных народов в разных землях были бы свои князья, свои веча, не связанные уже единством княжеского рода» (Костомаров Н.Н. *Исторические монографии и исследования*. СПб., 1872, 246).

13 Дашкевич Н.П. *Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях*. К., 1876, 33.

14 Молчановский Н. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.* К., 1885, 110.

15 Грушевський М. *Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*. К., 1891, 443; Сергієнко М. Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці. *Записки Товариства імені Шевченка*. Т. 1. Львів, 1892, 1–28; Грушевський М.С. *Барское староство. Исторические очерки (XIV–XVIII в.)*. К., 1894, 18; Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 3, до року 1340. Вид. 2е, розширене. Львів, 1905, 159–160. Щодо інструменталізації теми Болохівської землі в працях Грушевського див.: Толочко О.П. Михайло Грушевський та Маций Стрийковський. *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. К., 2010, 811–822.

шими¹⁶. Дещо з цього — наприклад, версія боярського походження болохівських князів — виявилося продуктивним і в радянській історіографії¹⁷.

З усіх учнів Антоновича, здається, лише І.А. Линниченко залишився осторонь подібних ідей. Дослідник соціального і правового становища селянства, він не мав сумніву, що селяни, очолювані «князями» — це колоністи на волоському праві, в якому існує інститут «князів», аналогічний до солтисів німецького та тіунів руського права¹⁸. Щоправда він не міг навести свідчень про початки волоської колонізації раніше XIV ст. і, впадаючи в *circulum vitiosum*, якраз повідомлення про болохівських князів вважав найдавнішим свідченням про неї¹⁹.

Іноетнічне походження болохівців, яке виправдовувало б існування у них власних князів, припускали Д. Зубрицький (вважаючи їх «особим народцем», сформованим із «смеси крещенных половцев и русских беглецов или пленников»)²⁰, І. Шараневич (обрусілі нащадки половців)²¹, М.С. Грушевський («стара слов'янська людність, може з деякою чорноклобуцькою домішкою»)²², О.О. Шахматов (неасимільовані древні уличі, що під впливом монгольського нашестя «стремятся к самостоятельности»)²³.

16 Пресняков А.Е. *Лекции по русской истории*. Т. 2, вып. 1: *Западная Русь и Литовско-Русское государство*. Л., 1939, 20, 38.

17 Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. М., 1950, 150–152; Котляр Н.Ф. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.* К., 1985, 129; Котляр Н.Ф. Племенная знать в процессе формирования феодального класса Южной Руси (на материалах Болоховской земли). *Элита и этнос средневековья*. М., 1995, 98–103; див. також: Котляр М.Ф. Коментар. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*. За ред. М.Ф. Котляра. К., 2002, 246. Щоправда І. Крип'якевич писав про їх таки князівське (хоча й невідоме) походження (Крип'якевич І.П. *Галицько-Волинське князівство*. К., 1984, 57), а Л. Махновець гадав, що вони могли бути синами Ярослава Інгваревича і зараховував до них Бориса «межнібіжського» (*Літопис Руський*. Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. К., 1989, 391, прим. 7).

18 Линниченко И.А. *Черты из истории сословий в Юго-Западной Галицкой (Руси) XIV–XV вв.* М., 1894, 120, 170–171. Раніше думку, що болохівці є волохами, висловлював А. Петрушевич (Петрушевич А.С. *Кто были болоховские князья?* Львов, 1871; Петрушевич А.С. *Критико-исторические рассуждения о надднестрянском городе Галиче и его достопамятностях*. Львов, 1888; Петрушевич А.С. *Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова и окрестностей его, с воззрением на предисторические времена появления славянских и румынских племен из придунайских стран в предкарпатские области*. Львов, 1893–1897. Вып. 1–3).

19 Твердження, ніби волохи почали розселюватися в Галицькій Русі з XIII ст. і тоді ж принесли інститут «князівства», із посиленням на наш випадок, закріпилося в літературі (Інкін В.Ф. К вопросу о происхождении и эволюции волошского института «князя» (кнеза) в галицкой деревне в XV–XVIII вв. *Славяно-волошские связи*. Кишинев, 1978, 117). Див., однак, критику подібних побудов і рішуче ствердження, що перші волоські поселення в Галицькій Русі з'явилися не раніше другої пол. XIV ст., а масова колонізація — лише в XV ст.: Karel Kadlec, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. S úvodem podávajícím přehled teorií o vzniku rumunského národa* (Praha, 1916), 290–291.

20 Зубрицький Д. *История древнего Галицко-Русского княжества*. Львов, 1855. Ч. 3, 138.

21 Шараневич И. *История Галицко-Володимирской Руси. От найдавніших времен до року 1453*. Львов, 1863, 104. Порівн.: Шараневич И.И. *Исследование на поли отечественной географии и истории*. Львов, 1869; Шараневич И.И. *Географическо-исторические статьи*. Львов, 1875. Цю точку зору поділяв також М.П. Барсов (Барсов Н.П. *Очерки русской исторической географии. География начальной летописи*. Варшава, 1885, 254, прим. 133).

22 Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 3. Львів, 1905, 155.

23 Шахматов А.А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей. *ЖМНП*. Ч. 323, 1899, 358.

Процес складання *Галицького літопису*, його структура та місце в ній повідомлень про болохівських князів

Ми розпочали наші спостереження з повідомлення *Галицького літопису* за 1241 р., сигналізуючи в такий спосіб переконання, що лише цей фрагмент тексту несе у собі автентичні відомості про болохівських князів і лише ним варто обмежити коло текстів, придатних до історичної інтерпретації. Однак фактом залишається, що болохівські князі згадані *Галицьким літописом* ще декілька разів, при тому в повідомленнях домонгольського часу: під 1231 та 1235 рр. (орієнтуючись на хронологію *Inam.*). Переважно на цих повідомленнях, їхніх натяках та імпліцитній інформації дослідники й намагалися будувати свої гіпотези щодо походження болохівських князів. Між тим, цілком можливо продемонструвати, що у структурі *Галицького літопису* «ранні» повідомлення під 1231 та 1235 рр. є вторинними і виникли вже після того, як було написано історію конфлікту між Романовичами й болохівськими князями в 1241 р.

Спершу, однак, повернімося до нашого головного тексту, повідомлення за 1241 р., і спробуємо його ще раз, тепер уже уважніше, прочитати.

«Пото^м же Ростиславъ . собра князѣ Болоховьскыє . и встанокъ Галичанъ . приде ко Бакотѣ». Звернімо увагу, що, нападаючи на Бакоту, Ростислав збирає «*встанокъ* Галичанъ». Це передбачає якусь іншу, попередньо розказану, історію, в якій галичани ще були в повному складі: або ж «усі галичани» брали участь в якихось подіях, після чого їх залишилися лише «останок», або ж усі підтримували Ростислава і більша частина галичан ще не покинула його. А між тим, такої оповіді в літопису немає. Ростислав виринає в епізоді з Бакотою нізвідки, як і де він здобув прихильність бодай «решти» галичан, ми не довідуємося. Це могло б статися під час перебування його в Галичі, і такий похід справді відбувся, але літопис розповідає про нього пізніше, одразу ж після завершення епізоду з болохівськими князями: Ростислав за підтримки галицьких бояр ненадовго захопив Галич, але був вибитий звідти Романовичами; із ним, дійсно, пішла частина галичан та єпископ Артемії²⁴.

Можна було б думати, що, пишучи через багато років, галицький літописець нетвердо пам'ятав послідовність подій і наскок на Бакоту, який відбувся після втечі Ростислава з Галича, помилково згадав раніше. А можна у плутаній і непослідовній оповіді вбачати наслідки редакторського втручання в текст.

Подібного роду сліди редагування знаходимо й безпосередньо в епізоді, що нас цікавить: у завершенні оповіді про похід Данила на болохівських князів. Придивімося до нього (завершення) пильніше:

24 ПСРЛ 2: 793.

Даниль же на нѣ болшоуоу враждоу держа . како ѿ Тотарь надежоу имѣахоу .

кназь же ихъ иза ѿ роукоу . Болеславлю княза Мазовьского . рекшоу Болеславоу . почто соуть вошли во землю мою . како не вда^с имѣ рекы . и не соуть вои твои . но соуть . ѿсобнии князи . и хоташе разьграбити е . вни же ѿбѣщашаса работѣ быти . шнемъ же молашимса . Даниль же и Василко . занѣ хоти с ними брань створити . Василко же ехавъ оубѣди рекше оумоли и . и дасть емоу дары многи . на избавление ихъ . шнѣм же шдинако не помнаши добродѣанья . Бѣ возмецьде имѣ дасть . како не вста ничтоже . во градѣ ихъ . еже бы^с не пленено . и приде ко братоу си мл^стью Бж^нею . шбличаа побѣдоу .

Ростислав же шдинако не престааше . ш злобѣ своєї . но вои . собравъ . и Володислава невѣрного . поиде на Галичь . и пришедь ко Печерѣ Домамири [...] ²⁵.

Виділений фрагмент, приєднаний після фіналу історії з болохівськими князями (коли вони вже покарані, а їхні міста спустошені), традиційно викликав надзвичайні труднощі для інтерпретації. Яким чином посеред Болохівської землі раптом опинився Болеслав Мазовецький? Яким чином розгромлені Данилом болохівські князі опинилися в полоні у Болеслава? Чому Болеслав — як виходило б з контексту, серед Болохівської землі — твердить, ніби болохівці, навпаки, увійшли у його, Болеслава, землю? Звідки тут раптом узявся Василько, про якого спеціально зазначено, що в поході на болохівців він не брав участі («Василько же князь . всталъ бѣ . стеречи землѣ ѿ Литвы . послалъ бѣаше вое свое со братомъ» ²⁶)? Чому визволення болохівців приписується Данилові, хоча насправді їх визволяє один Василько? І чому останній докладає стільки зусиль, щоб вимолити в Болеслава своїх і брата ворогів, при тому, що текст наголошує на більшій «вражді»?

Запропоновані в літературі відповіді на подібні запитання зводяться, головним чином, до того, що тут пригадано якісь інші події, котрі відбулися раніше, можливо, взимку 1240–1241 рр., коли Данило ще переховувався в Болеслава: або болохівські князі, як і решта населення, тікали від монголів і забігли аж до Мазовії ²⁷; або вони намагалися скористатися зам'ятнею й напали на Болеслава з метою відібрати собі частину його територій; або ж намагалися переселитися на територію Мазовії. Ці й подібні здогади свого часу зважив Дашкевич ²⁸. З його огляду виходило, що «нормалізувати» цей фраг-

²⁵ ПСРЛ 2: 792–793.

²⁶ ПСРЛ 2: 792.

²⁷ Цей здогад Соловйова продовжують необачно повторювати (див., напр.: Димник М. Борьба за Галич между Данилом Романовичем и Михаилом Всеволодовичем (1235–1245 гг.). *Rossica antiqua* (2012, 1), 88), насилуючи здоровий глузд: в єдиному аргументі сусідять твердження, що болохівські князі були одночасно і союзниками монголів, і тікали від них світ за очі.

²⁸ Див.: Дашкевич Н.П. *Болоховская земля и ее значение в русской истории*, 1–2, прим. 3. Новітня гіпотеза передбачає, що епізод стосується 1238 р., коли болохівські князі якимсь чином увійшли у спілку із Романовичами та з їхньої намови напали на мазовецькі володіння Болеслава (чим можна було б пояснити турботу про них Василька) (Dariusz Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna* (Kraków, 2012), 192, 203, 233).

мент неможливо: ані болохівські князі не могли опинитися в Мазовії, ані Болеслав не міг перебувати в Болохівській землі. Таким чином, епізод, судячи з усього, не належить до оповіді про Данилову експедицію проти болохівських князів і опинився серед неї випадково. Справді, видаливши цю частину тексту, ми здобуваємо цілком ясний і послідовний виклад подій.

Придивімося до моменту переходу між фрагментами уважніше. У нинішньому вигляді *ГВл* він оформлений як єдина фраза: «Даниль же на нѣ болшоую враждоу держа . тако ѿ Тотарь надежоу имѣахоу . князѣ же ихъ иза ѿ роукоу . Болеславлю кня́за Мазовьского». Очевидно, що дві частини фрази перебувають у рішучій смисловій суперечності (Данило такий лихий став на болохівців, що врятував їх). Із подальшого викладу однак з'ясується, що фраза граматично неузгоджена: в першій її частині суб'єктом є Данило, у другій — Василько. Отож перед нами не єдине речення, а механічно зшиті два: одне, що завершувало болохівську історію Данила²⁹, інше — про порятунок Васильком якихось неназваних князів із рук Болеслава³⁰.

Так само помічаємо текстуальний шов і у закінченні нашого фрагменту: «и приде [Василько. — *Авт.*] ко братоу си млѣтью Бжиюю . вбличаа побѣдоу». Це характерне для автора *Галицького літопису* завершення «військового епізоду»³¹, яке, крім іншого, указує, що Василько й Данило перебували в різних місцях (а значить, і в різних літописних епізодах), що узгоджується з ремаркою про те, що Василько не брав участі в поході на болохівців. Отже з обох боків наш фрагмент виразно відділяється від навколишнього тексту, що видає його вставний характер. Коли так, то цілком легітимно розглянути можливість, що фрагмент виявився переміщеним з якогось початкового місця³².

29 Пор. перегук із попереднім текстом: «Даниль же на нѣ болшоую враждоу держа»; «Данилови же видашоу и Василькови гордость его [Доброслава. — *Авт.*] . болшоую враждоу на нѣ воздвигоуста» (*ПСРЛ* 2: 790).

30 Щоправда, помітне невдале зусилля редактора якось гармонізувати текст уведенням імен Романовичів: «внемъ же молачимса . Даниль [X: дани] же и Василько . занѣ хоти с ними брань створити». Вставка імен Романовичів у називному відмінку граматично недоладна, лише заплутала фразу, що стосувалася Болеслава, пор.: «и хоташе [Болеслав] разьграбити е . уни же вбѣшашаса работѣ быти . внемъ же молачимса [Болеславу]. занѣ хоти с ними [Болеслав] брань створити».

31 Пор.: «вбличи побѣдоу . и постави на Нѣмѣцьскыхъ вратѣхъ хороуговь свою»; «авлающа побѣдоу свою» (*ПСРЛ* 2: 778, 805).

32 У нинішньому стані *ГВл* початкове місце фрагмента не відшуковується. Болеслав Конрадович мазовецький фігурує в *Галицькому літопису* ще двічі: в епізодах втечі Данила від монголів (надає Данилові притулок) і в короткому записі про його смерть (*ПСРЛ* 2: 788, 810). Жодних спільних із Романовичами воєнних дій не відзначено. Між тим, фрагмент позначений характерними для галицького автора маньєризмами, відзначеними ще О.С. Орловим: парафразуванням виразів зі слов'янського перекладу *Хроніки* Іоанна Малали. Пор.: «вбличаа побѣдоу» — «и възративса, вбличи побѣдоу»; «вбличи побѣдоу еже на Антоніа»; «вбличи в немъ свою побѣдоу»; «и тоу вбличи побѣдоу свою» (Истрин В.М. *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание материалов Истрина*. Подг. изд. М.И. Чернышевой. М., 1994, 193, 232, 233; «оубѣди рекше оумоли» — «сзданъ рекше створень»; «цѣрствовати рекше власти дѣржа»³³); «на село рекше веси»; «цѣремъ и рекше мѣстодрѣжателемъ» і под. (Истрин В.М. *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе*, 17, 24, 86, 119).

А між тим цей, як виявляється, вставний і неналежний до болохівської історії текст традиційно служив одним із ключових для суджень про ідентифікацію болохівських князів та їх статус. Болеслав, відкидаючи правомірність Василькового заступництва, зауважує, що на його територію зайшли не Василькові підручні чи союзники («не соуть вои твои»), а самостійні князі («но соуть . всобнии князи»). Щоправда тлумачили цю фразу взаємовиключно: або так, що Болеслав визнає за ними князівський статус (отже вважає їх Рюриковичами), або в тому смислі, що Болеслав натякає, що князі якісь окремі, не належні до родини Рюриковичів. Ким насправді були ці персонажі — ми вже не дізнаємося. Але одна фраза літописця, здається, виключає їх належність до Рюриковичів: «они же вбѣщашаса работѣ быти». «Работа» — це стан рабства, крайнього приниження і безчестя; немислимо, щоб руський літописець уживав подібні звороти щодо Рюриковичів. Швидше, він міг би вкласти цю репліку в уста якихось дрібних ятвязьких князків (за якими, до речі, князівський статус літописом визнається)³³.

Викладені вище зауваження мали обґрунтувати думку про необхідність читати повідомлення про болохівських князів у світлі текстологічних проблем *ГВл*. Насьогодні в літературі запропоновано чотири відмінних погляди на те, як складався текст галицької частини літопису й, відповідно, як визначається його структура. Найбільшої популярності здобула концепція, згідно з якою наявний текст виникав як серія «продовжень» (через термінологічну неохайність іменованих «редакціями»): 1211, 1238–1245 та 1256–1257 (Л.В. Черепнін); 1246 та поч. 1260-х рр. (В.Т. Пашуто); 1247 та після 1262 р. (О.М. Ужанков)³⁴. Своєрідним розвитком цієї традиції стали погляди М.Ф. Котляра про «повістевий» характер літопису: його текст складається із низки різного обсягу повістей, накопичуваних поступово і послідовно з'єднуваних у загальний текст³⁵. Інше уявлення представлено працями А.І. Генсьорського, який спробував застосувати до *ГВл* розроблені О.О. Шахматовим текстологічні принципи і представив процес складання літопису у

33 Пор.: «Коматови же приѣхавшоу ѿ Йтвазь . вбѣщеваоющимса имъ в работѣ быти»; «оувѣдав же Йтвази се . послаша послы своа . и дѣти своа . и дань даша . и вбѣщевахоуса работѣ быти емоу» (*ПСРЛ* 2: 829, 835). Крім випадку із Судиславом (*ПСРЛ* 2: 738), усі інші згадки «работи» у *ГВл* стосуються ятвязьких князів. До речі, цей вираз є одним із хронографічних запозичень *ГВл*, пор. у Малали: «Полоксени же, вбѣм'ши носѣ ѿца твоего брата ради Сктора, вбѣщаса работе быти оу него» (Истрин В.М. *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе*, 140).

34 Див.: Черепнін Л.В. *Летописец Даниила Галицкого. Исторические записки*. Т. 12. М., 1941, 228–253; Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. М., 1950; Ужанков А.Н. «Летописец Даниила Галицкого»: редакции, время создания. *Герменевтика древнерусской литературы*. Сб. I: XI–XVI века. М., 1989, 261–274; Ужанков А.Н. *Проблемы историографии и текстологии древнерусских памятников XI–XIII вв.* М., 2009, 287–389.

35 Котляр М. Ф. *Галицко-Волынский летопис XIII ст.* К., 1993; Котляр Н.Ф. *Галицко-Волынская летопись (источники, структура, жанровые особенности). Древнейшие государства Восточной Европы*. 1995. М., 1997, 80–165. Котляр Н.Ф. *Галицко-Волынский свод: летопись или собрание повестей? Средневековая Русь*. Вып. 6. К 75-летию академика Л.В. Милова. М., 2006.

вигляді декількох послідовних «зводів»: 1234, 1266, 1286, 1289 та 1292 рр.³⁶ Нарешті, ще один погляд обґрунтовано М.С. Грушевським, який уважав усю галицьку частину літопису єдиним твором («повістю»), створеним або ж у другій половині 1240-х, або ж у 1250-х рр., але допускав включення в нього декількох готових «повістей» (про Калку, про Батисеве завоювання)³⁷. Аналогічний образ єдиного в основі своїй твору впливає з дослідження розподілу в тексті хронографічних цитат та алюзій, що суцільною смугою простягаються до повідомлень другої пол. 1260-х рр. (О.С. Орлов)³⁸, а також лінгвістичного аналізу *ГВл*, згідно з яким єдина помітна цезура в тексті припадає на рубіж *Inam*. 1260–1261 гг. (А.І. Генсьорський, Дін Ворт, Даніела Христова, Ірина Юр'єва)³⁹.

Проект нового систематичного обстеження текстології *ГВл*, що здійснюється зараз Центром досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ (крім авторів цих рядків у ньому беруть участь В.І. Ставицький, В.Ю. Арістов, К.В. Кириченко, Я.В. Затилук, а епізодично ще декілька дослідників) далекий від завершення. Але попередні результати спостережень сумарно можна викласти наступним чином. Текстологічні зондування тексту на доволі обширних і віддалених між собою сегментах показують, що на всьому протязі галицької частини, від початку й до записів за 1260-ті рр., текст літопису демонструє «двошаровість». Іншими словами, значні фрагменти містять «основний» (початковий) текст, над яким надбудовано «редакторський». Детально обґрунтовувати це твердження тут немає можливості. Як приклад наведемо лише давно відзначений і погоджений у літературі приклад подібної «двошаровості» — самий зачин літопису, де в початкову фразу «По смрті же великаго княза Романа великоу матежю воставшо . в землѣ Роускои» було пізніше вставлено обширний панегірик Романові Мстиславичу.

Отож із достатньою долею вірогідності можна стверджувати, що створений у другій пол. 1260-х рр. текст *Галицького літопису* невдовзі після завершення було піддано суттєвому редагуванню (або іншою особою, або ж навіть самим автором основного тексту). Для нинішнього вигляду *ГВл* цей редакторський епізод мав декілька зримих у тексті наслідків. По-перше, значні інтервали

36 Генсьорський А.І. *Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори*. К., 1958.

37 Грушевський М.С. *Історія української літератури*. К., 1993, Т. 3, 137–143.

38 Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи. *Известия Отделения русского языка и словесности АН СССР*. Т. 31, 1928, 93–126.

39 Генсьорський А.І. *Галицько-Волинський літопис. Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості*. К., 1961; Dean S. Worth, “Linguistics and Historiography: A Problem of Dating in the Galician-Volhynian Chronicle,” Dean S. Worth, *On the Structure and History of Russian. Selected Essays* [Slavistische Beiträge, Bd. 10] (München, 1977), 232; Daniela S. Khristova, “Major Textual Boundary of Linguistic Usage in the Galician-Volhynian Chronicle,” *Russian History/Histoire Russe* 33, 2–4 (2006), 313–331; Юрьева И.С. Некоторые особенности синтаксиса, морфологии и лексики так называемой Галицко-Волынской летописи. *Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2012–2013)*. М., 2013, 135–151.

тексту здобули «зброподібний» характер, тобто шари основного («авторського») й надбудованого («редакторського») текстів перемежуються. По-друге, певні фрагменти «авторського» тексту виявилися з якихось причин переміщеними зі своїх початкових позицій і знаходяться тепер поза своїм смисловим контекстом. По-третє, унаслідок переміщення уривки «авторського» тексту втратили «пограничні» зони (або ж початки, або завершення). Нарешті «авторський» текст піддавався смислової ретуші (додавалися окремі імена, обставини тощо). Відомим у літературі, але, схоже, невірно інтерпретованим прикладом останнього прийому є вставки імені одного з Романовичів (часто без узгодження дієслівних форм) в епізодах, що початково стосувалися іншого, або ж обох братів одразу⁴⁰. Якщо розібраний вище фрагмент *Inam. 1241* належить до другого типу редакторських втручань, усі три «ранні» згадки болохівських князів належать до найпростішого, четвертого типу.

У світлі цих зауважень спробуємо прочитати їх.

У нинішньому вигляді *ГВл* болохівські князі вперше згадуються (*Inam. 1231*) в контексті походу угорського королевича Андрія на Данила («по тѣх же лѣтѣхъ . движе рать . Андрѣи королевичъ . на Данила . и иде к Белобережью»⁴¹) взимку 1232–1233 рр.⁴² Данило саме перебував на Київщині, але скоро повернувся й на річці Велі зустрів війська королевича та його союзників: «бѣ бо с королевичемъ . Ѡлександръ . и Глѣбъ Зеремиеви^ч . и инии князи Болоховьсци и Оугоръ множество»⁴³.

Цей каталог передбачає (власне у цьому його єдине призначення), що поіменовані персонажі будуть дійовими особами наступної битви. І справді, в її описі фігурують усі перераховані агенти — і Олександр Всеволодович белзький, і Гліб Зеремійович, і королевич зі своїми уграми — за одним промовистим винятком — болохівських князів, більше жодним словом не згаданих. Ніякої участі в битві останні не беруть, у результатах її не згадані. Їх узагалі немає в подальшій оповіді.

«Князи Болоховьсци» в нашому переліку виглядають явно чужорідним елементом. Адже попереду стоїть *муж* Гліб Зеремійович, і в такому випадку наступне «и *инии* князи» неможливе і позбавлене смислу. Можна було б гадати, що «инии князи» відноситься до Олександра Всеволодовича белзького (тобто: князь Олександр та інші князі), але цьому заважає позиція в переліку боярина Гліба Зеремійовича. Отож з буквального читання переліку виходить абсурд: або боярин Гліб Зеремійович є одночасно князем, з яким прийшли ще якісь інші болохівські князі⁴⁴, або водночас і князь (Олександр Всеволо-

40 Див. замітку В.І. Ставицького «Ико бѣжалъ есть Михаилъ ис Кыева» в цьому томі.

41 *ПСРЛ* 2: 766.

42 Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису, 24.

43 *ПСРЛ* 2: 767.

44 Власне, дехто так і думав: Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., 111–112.

дович), і боярин (Гліб Зеремійович) є болохівськими князями. Крім видалення зі списку болохівців, інші спроби дати раду тексту неможливі. Наприклад, читалося б добре: «Олександр и иные князи», але це означало би, що Олександр — болохівець, що неможливо.

Отже логічно допустити, що текст початково читався так: «бѣ бо с королевичемъ . Ѡлександръ . и Глѣбъ Зеремиеви⁴⁵ . и Оугоръ множество». Простим вилученням згадки болохівських князів текст здобуває нормальність.

Якщо перша із двох «ранніх» згадок болохівців фіктивна, чи не може бути, що фіктивна також і друга?

Удруге болохівські князі фігурують в описі (*Inam.* 1235) походу галичан по р. Хоморі та на Кам'янець, що відбувся в першій пол. 1236 р.⁴⁵:

Придоша Галичане на Каменецъ . и вси Болоховьсции князи с ними . и повоеваша по Хоморуу . и поидоша ко Каменцю . взявши полонъ великъ поидоша⁴⁶.

Звернімо увагу, як погано складено (відредаговано) фразу: «придоша на Каменецъ», потім «и поидоша ко Каменцю», а до того ж іще знову «поидоша» невідомо куди; з наступної фрази з'ясовується — таки на Кам'янець, звідки їм назустріч вийшли Данилові бояри. Тобто галичани три рази йшли на Кам'янець. Текст до редагування можна було б уявити так: «Приидоша Галичане . и повоеваша по Хоморуу . и поидоша ко Каменцю . взявше полонъ великъ».

Відбулася сутичка:

и побѣжени бѣша невѣрнии Галичане . и вси кнѣзи Болоховьсции . изоимани бѣша . и приведоша е Володимѣръ [X: я въ Воло^ммеръ] . ко кнѣзю Данилови . лѣтоу же наставшоу . нача посылати Михайль и Изаславъ гроздача даи нашоу братью . или придемъ на та воиноу⁴⁷.

Із часів Карамзіна цей уривок для багатьох дослідників служив прямим доказом, що болохівські князі — «братья» Михайла Всеволодовича, а отже мають бути його близькими родичами, а отже — належати до чернігівських Ольговичів. Це одне з можливих тлумачень (дарма, що таких Ольговичів відшукати так і не вдалося), але подібний висновок є прямим запереченням першої атестації болохівців (під *Inam.* 1231), де вони становлять групу, частиною якої є Олександр белзький (Мономахович) та/або Гліб Зеремійович, галицький боярин. Ці дві інформації узгодити неможливо.

Як і у фрагменті *Inam.* 1231, в обох згадках під *Inam.* 1235 болохівці фігурують лише у формульних зворотах: «и инии князи Болоховьсции», «и вси князи Болоховьсции», «и вси Болоховьсции князи», і притому винятково у

45 Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису, 25.

46 *ПСРЛ* 2: 774.

47 *ПСРЛ* 2: 775.

складі каталогів. Натомість в опису подій і вчинків персонажів їх не існує. Цим «ранні» згадки болохівців різюче контрастують із сюжетними повідомленнями про них у післямонгольській час.

У момент, коли відбувся набіг галицьких бояр на Кам'янець, Михайло Всеволодович сидить у Галичі й для нього природно вимагати від Данила відпустити «своїх» галицьких бояр, що брали участь у набігу на Кам'янець. «Братия» в цьому випадку означає «співвітчизники», «свої люди». Таке вживання відоме у *ГВл*, пор. вище, в опису облоги Каліша, де городяни промовляють до князя: «мы же моужи [...] людье твои есмы а ваша братья есмы . чемоу w насъ . не сожалитеси»⁴⁸. Так само «сродником» володимирців (у значенні співвітчизника) названо Олександра белзького «жалахоуса Володимерци [...] . аще не был бы сродникъ ихъ с ними Шлекандръ то не перешли быша ни Боуга»⁴⁹.

Якщо усунути з тексту (як це ми припустили для першої згадки) дві штучні формули у фрагменті *Inam*. 1235, він здобуває нормальний смисл: «и побѣжени быша невѣрнии Галичане . и изоимани быша . и приведоша а въ Володимеръ . ко кнзю Данилови», після чого галицький князь Михайло Всеволодович намагається визволити своїх полонених.

Причини додачі практично тотожної формули у повідомленнях за домонгольський час загалом зрозумілі. Ураховуючи пізнішу непривабливу історію колабораціонізму болохівців із монголами, їх згадка у складі будь-якого війська сама по собі компрометувала суперників Романовичів: угорців, Олександра белзького чи невірних галичан. Але, здається, можна з'ясувати, чим — з усіх можливих — саме ці два місця, *Inam*. 1231 та *Inam*. 1235, привернули увагу редактора і чому здалися придатними для вставки. Це було зроблено, гадаємо, під впливом останньої згадки (*Inam*. 1257) болохівців у *Галицькому літопису*:

По рати же Креманецькой Коуремьсинѣ . Даниль въз^авиже рать . противоу Татаро^и . сгдавъ с братомъ . и со сномъ . посла Деонисиа Павловича . вза Межибѣи . потомъ же воевахоуть . людье Данилови же и Василкови Болоховъ . а Лвови Побожье и люди Татарьския . веснѣ же бывши . посла сѣна своего Шварна на Городокъ . и на Сѣмоць . и на вси городы . и вза Городокъ . и Сѣмоць . и всѣ городы . сѣдашиа . за Татары Городескъ . и по Тетереви до Жедечева Възъвалгане же сольгаша Шварномъ . поемше тивоуна . не вдаша емоу тивоунити . Шварно же приде

48 *ПСРЛ* 2: 756–757. Пор. також: «новгородьци же кнзю рекоша мы бе-своеа бра'а бес пльсковичь не имаемъ са на ригоу» (*Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. М., Л., 1950, 67).

49 *ПСРЛ* 2: 720. На такому вжитку, треба гадати, позначився слов'янський переклад *Іудейської війни* Йосифа Флавія, одне з головних стилістичних джерел *ГВл*. Пор.: «понеже своего цра не пошадѣша, и своего сродника»; «и быша сродници поуше иноплеменникъ»; «и посла ивсифа [...] мна како да wskлабатса къ сродникъ» (*Древнерусский перевод «Истории иудейской войны» Иосифа Флавия*. Том I. Изд. подгот. А.А. Пичхадзе, И.И. Макеева, Г.С. Баранкова, А.А. Уткин. М., 2004, 420г, 423г, 444г).

поймавъ города вса . и по немь придоша Бѣлобережцѣ . и Чарнатинци и вси Болоховци . к Данилоу⁵⁰.

Болохівців згадано тут уже без власних князів і власних міст, але в контексті інших груп населення, підпорядкованих монголам: «людей татарських» та міст «сѣдащих . за Татары» (хоча літопис, здається, прямо не зараховує болохівців ані до першої, ані до другої категорії). На відміну від повідомлення *Inat*. 1241, що не містило у собі жодних конкретних просторових орієнтирів, здатних указати місце болохівців на карті, тут маємо бодай якусь «географію», відому з інших місць літопису: Побужжя, р. Тетерів, Межибоже, Возвягель. Однак найближчими до болохівців текстуально (а, за простою асоціацією — географічно) виявляються дві групи, чії імена явно утворені від назв місцевостей: чернятинці та білобережці. Точно встановити місцезнаходження їхніх поселень на підставі *ГВл* неможливо. Але якщо чернятинці фігурують лише у цьому повідомленні, то Білобережжя згадано в літопису ще — і лише один раз: в оповіді про той самий похід королевича Андрія на Данила під *Inat*. 1231 р., де нібито беруть участь і болохівські князі:

по тѣх же лѣтѣхъ . движе рать . Андрѣи королевичъ . на Данила . и иде к Белобережью [...]. и стрѣте рать во Бѣлобережьи . и бившимса имь в рѣкоу . Солоучь . и гониша до рѣкы Деревное⁵¹.

Отож Білобережжя — якась територія вздовж річки Случ, з якою — за всіма ознаками — має граничити Болохово. Більше того, тут таки згадано (і також лише єдиний раз) річку Деревну, на якій — можна думати — стояв Деревич, одне з міст болохівських князів. Звернімо увагу, що й набіг галичан під *Inat*. 1235, до якого згодом пристали болохівські князі, також відбувався вздовж р. Случ на Кам'янець. Ураховуючи додатково, що Случ більше ніколи не згадується *Галицьким літописом* (а Кам'янець більше не згадується в повідомленнях за домонгольський час), у редактора, власне, і не було інших можливих місць, придатних для вставки болохівських князів. (Дуже ймовірно до того ж, що на формі, в якій болохівці з'являються під *Inat*. 1234: *и вси Болоховьсции* князи, позначилася їх згадка під *Inat*. 1257: *и вси Болоховци*).

Після всього сказаного можемо ще раз (утреге) прочитати наше головне повідомлення про болохівських князів та їхню землю:

слѣшавъ же Даниль приходъ Ростиславль . со князи Болоховьскими . на Бакотоу . абѣ оустремиса на нѣ . грады ихъ шгневи предасть . и гребла ихъ . раскопа . Василько же князь . всталъ бѣ . стеречи землѣ ѿ Литвы . послалъ бѣаше вое свое со братомъ . Даниль же возмѣ плѣнь многъ вратиса . и пойма грады ихъ . Деревичъ Губинь . и Кобоудъ . Коудинъ городѣць . Божьскыи Дадьковъ .

50 *ПСРЛ* 2: 838.

51 *ПСРЛ* 2: 766.

приде же Коуриль печатникъ княза Данила . со треими тысащами пѣшець . и трѣими сты коньникъ . и водасть имъ взати Дадьковъ градъ . ѿтоуда же плѣнивъ землю Болоховьскоую . и пожегъ . встави бо ихъ Татарове . да имъ ѡрють пшеницу и проса .

Даниль же на нѣ болшоую враждоу держа . како ѿ Тотарь надежоу имѣахоу⁵².

Нас тепер не здивує, що цей фрагмент демонструє ті самі ознаки двошаровості, тобто редагування, які характерні загалом для *Галицького літопису*. Справді, епізод розпадається на два окремих, але абсолютно тотожного змісту: два персонажі двічі знищують Болохівську землю, двічі палять їхні міста («вгневи предасть» — «пожегъ»), двічі беруть полон («возьма плѣнъ многъ» — «плѣнивъ»), двічі беруть Дядьків («поима грады ихъ [...] Дадьковъ» — «водасть имъ взати Дадьковъ градъ»). Іншими словами, один з епізодів є абсолютною тавтологією іншого. Котрий із двох початковий?

Звернімо увагу, що фрагмент за участю Данила сконструйований невдало. Князь «устремляється» на болохівські міста, руйнує їхні укріплення, бере полон і повертається. Кінець історії. Після цього він знову бере міста, уже перераховані поіменно. А у самому закінченні історії дізнаємося, що Данило — вже покінчивши із болохівськими князями та їхніми містами — продовжував ворогувати із болохівцями. Сміслові чи граматичної неадаптованості ми радше очікували б у вставному тексті, який складно долаштувати до вже збитої оповіді. Другий епізод, з Кирилом, подібних суперечностей не містить і, більше того, у ньому замічаємо мотив із попередньої оповіді про напад болохівців на Бакоту: особливим чином наголошена роль «піщців» («изииде на нь со пѣшци», що налякало Ростислава і болохівських князів). З цими ж піщцями («со треими тысащами пѣшець . и трѣими сты коньникъ») Кирило з'являється у Болохівській землі і, своєю чергою, палять її, бере полон і «вдруге» штурмує міста. Отже оповідь про дії Кирила в Болохівській землі є прямим продовженням історії нападу болохівців на Бакоту, вони безпосередньо з'єднуються, що «висвітлює» фрагмент із Данилом як вставний⁵³. Таким чином, є підстави гадати, що в початковому вигляді вся історія болохівців була пов'язана виключно з печатником Кирилом. Пізніше редактор

52 *ПСРЛ* 2: 791–792, із врахуванням варіантів *Хлебн.* списку.

53 «Піщці», крім того, зв'язують епізод із печатником Кирилом з оточуючим текстом *ГВл.* У попередньому тексті *Галицького літопису* «піщці» згадані лише один раз, на самому початку (*Inat.* 1202, *ПСРЛ* 2: 717). Після довгої перерви вони знову з'являються в нашому епізоді. А от після нього «піщці» стають частотним словом: «многи бо имѣ пѣшци» (*ПСРЛ* 2: 797), «пѣшци же встави противоу вратомъ» (*ПСРЛ* 2: 802), «вороужьшимьса пѣшцемь» (*ПСРЛ* 2: 813), «и мнозии пѣшци» (*ПСРЛ* 2: 818), «гражанѣ пѣшци» (*ПСРЛ* 2: 840). Крім того, характерне поєднання «піщців і кінноти» з'являється також лише після *Inat.* 1241: «поиде собравъ вои многи и пѣшци» (*ПСРЛ* 2: 797), «исполчивша же коньники с пѣшци» (*ПСРЛ* 2: 802), «пѣшци и сноузничи» (*ПСРЛ* 2: 811), «многы своа пѣшци . и коньники» (*ПСРЛ* 2: 819), «и поимъ коньники и пѣшци» (*ПСРЛ* 2: 822), «гонаше га пѣш . и вни же на конихъ» (*ПСРЛ* 2: 828).

вирішив посилити роль князя, Данила Романовича, у цій справі. Імовірно, це сталося в межах того самого «редакторського епізоду», унаслідок якого болохівські князі з'явилися й у передніх повідомленнях про князя Данила (*Inam.* 1231 та 1235)⁵⁴.

Підіб'ємо підсумок цієї частини наших спостережень. Початкова редакція *Галицького літопису* містила лише дві згадки болохівців: *Inam.* 1241 р. та *Inam.* 1257. Перша з них має визначальне значення для судження про природу цього феномену: в ній згадані «болохівські князі», поіменно перераховано болохівські міста, і все це утворення іменовано «Болохівською землею»⁵⁵. Крім того, дізнаємося про особливу роль монголів у його виникненні. Удруге і востаннє болохівців — уже лише як територіальну групу — згадано в контексті інших аналогічних, залежних від татар, груп в *Inam.* 1257.

Що таке Болохово?

У сучасних інтерпретаціях Болохівську землю представлено як стабільне територіальне та адміністративне утворення зі столицею в місті Болохів, де тримали резиденцію (всі?) болохівські князі, звідки і їх назва. Із граничною простотою це переконання висловив у середині ХХ ст. І.П. Крип'якевич:

Деякий час до складу Волинського князівства входила смуга над ріками Случчю і Верхнім Богом, яка належала до Київського князівства. Головним містом в області Случі вважався Полоний [...] На північ від Полоного знаходився Сімоць і Возвягль [...]; в околиці Возвягля — менші поселення Білобережжя і Чернятин на шляху до Чортового лісу. Невідомо, де були розташовані Городок і Городеськ. На південь від Полоного стояв укріплений замок Колодяжне [...] Далі йшли менші знані поселення Микулин, Деревич, Губин, Кобуд.

Над Верхнім Богом головними містами були Божський та Межибоже (Меджибіж) [...] З менш укріплених поселень згадуються Кудин, Городець, Дядьків, Болохово, Мунарів і Прилук.

54 Ми не наважуємося запропонувати реконструкцію початкового вигляду тексту: очевидно, що редакторське втручання не обмежилось простою вставкою, але заторкнуло й оригінальний текст, який було перекомпоновано. Наприклад, судячи з позиції переліку болохівських міст після «першого завершення» походу Данила (тепер у вставці про Данила), він міг належати до початкового варіанту повідомлення (про печатника Кирила).

55 Як і чимало дослідників до нас, ми надаємо значення тій обставині, що болохівські князі завжди фігурують як колективне ціле, як маса без індивідуальної фізіономії. Це правда, що в декількох випадках *ГВл* зовні схожим чином згадує «князів задніпровських», «князів пінських і туровських». Хоча ці згадки походять вже з волинської частини літопису (і за формальною ознакою ними можна було б знехтувати), відзначимо, що імена «задніпровських» князів уже ж вказано: «и Заднѣпрескыи князи всѣ да емоу в помощь . Романа Дѣбраньского . и съ сѣмь Влгомь . и Глѣба княза Смоленьского» (*ПСРЛ* 2: 872). У галицькій частині згадано «пинян» (*ПСРЛ* 2: 750, 752), князів пінських, але пізніше все ж з'ясується, що це — сини Ростислава Святополчича (*ПСРЛ* 2: 753).

Коли в 1230–1250 рр. на Побожжі виник народний, протикнязівський рух, населення майже всіх згаданих поселень включилося в нього. Від центру цього руху Болохова Побожжя одержало назву Болохівської землі⁵⁶.

Такий монументальний образ Болохівщини, що дозволяє ставити її в один ряд з іншими землями Русі, склався не одразу. Не відразу навіть знайшли придатну для неї локалізацію. Першовідкривач відомостей про болохівців М.М. Карамзін гадав, що їхня земля знаходилася на р. Західний Буг «між володінь волинських та мазовецьких, на південь від Берестя» (ми вже знаємо чому — інакше болохівські князі не могли б вдертися до Мазовії)⁵⁷. Завдяки авторитету історіографа, цей погляд затримався в літературі. Але вже Карамзіну була відома й інша локалізація, про яку йому писав Зоріан Доленга-Ходаковський: «Болохов находилась в Подольской губернии. Там, на дороге из Киева в Галич, были и города Кудин, Божский, Деревичи, Губин, Дядков, Белобережье, Чернятин, область князей болоховских, в окрестностях и на берегах Буга, впадающего в Днепровский лиман, а не того, который впадает в Вислу». Карамзін надрукував міркування Ходаковського у додатках до VIII тому, але, здається, залишився при своїй думці⁵⁸.

Ходаковський виходив зі свого незрівнянного серед сучасників знання археологічних пам'яток та географічної номенклатури України. Між тим, цілковито тотожної локалізації Болохова дійшов задовго до нього, у другій чверті XVII ст., значно скромніше оснащений анотатор *Іпатіївського літопису*, якому належать приписки на берегах, відомі з так званого списку Марка Бундура (або ж — списку Яроцького), 1651 р. Проти історії руйнування Данилом болохівських міст, цей читач зауважив: «Дани^н городы болоховетски^х кнѣз^ѣ побра^н в Подолу», а дещо вище, при згадці боярина «Бориса межибіжського» зазначив: «Бори^с межибозки^ѣ кнѣ болохове^нкий» (БАН 21.3.14, арк. 191 зв., 196 зв.).

Від середини XIX ст. запропонована Ходаковським «подільська» локалізація Болохова стала загальним місцем як у працях російських, так і австрійських істориків, що займалися локальною галицькою минувиною (Денис Зубрицький, Антон Петрушевич, Ісидор Шараневич⁵⁹). Але цілковитої впевненості досягнуто не було. М.П. Погодін, навівши обидві думки — Карамзіна та Ходаковського, — відзначив із приводу «подільської» локалізації Кудина, Божського, Деревичів, Губина, Дядькова, Білобережжя та Чернятина: «Все это, положим, так, но где же был Болохов?»⁶⁰. І справді, дивним чином саме столиця та найважливіший центр землі якось вислизав із рук дослідників.

56 Крип'якевич І.П. *Галицько-Волинське князівство*. К., 1984, 26–27.

57 Карамзін Н.М. *История государства Российского*. Т. 3. СПб., 1818, прим. 346; Т. 4, прим. 102.

58 Карамзін Н.М. *История государства Российского*. Т. 8. СПб., 1819, Приложения, 146.

59 Зубрицький Д. *История древнего Галичско-Русского княжества*. Ч. 3. Львов, 1855, 137; Шараневич І. *История Галичско-Володимирской Руси от найдавніших времен до 1453 г.* Львов, 1863, 93.

60 Погодін М.П. *Исследования, замечания и лекции по русской истории*. Т. 4: *Период удельный, 1054–1240*. СПб., 1850, 205.

Проблема все ще вважалася нез'ясованою і через двадцять років, і серед «запитань», запропонованих 1872 р. на розгляд III Археологічного з'їзду, було наступне: «Значение болоховских князей и местоположение Болоховских княжеств»⁶¹. Це було питання «з оплаченою відповіддю», адже, судячи з усього, М.П. Дашкевич — тоді ще двадцятилітній студент університету — вже готував обширне дослідження, яке й було опубліковане 1878 р. в *Трудах з'їзду*⁶². Добросовісна і скрупульозна в питанні локалізації Болохівської землі праця Дашкевича застосовувала той самий — досить дивний, коли вдуматися — прийом, що й Ходаковський. При тому, що міста Болохівської землі точно вказано під *Inam. 1241*, усі судження про її локалізацію черпалися з повідомлення під *Inam. 1257* про *инии* групи залежного від монголів населення та їхні території, тобто повідомлення, в якому Болохівська земля *не* згадується.

Учнівський труд Дашкевича, судячи з усього, не досяг мети. У виданій 1888 р. Імператорським Московським археологічним товариством брошури «Вопросы и запросы, не получившие окончательной разработки на первых семи Археологических съездах» під № 242 значиться питання про болохівців у тотожному формулюванні⁶³. Можливо, враженню недоведеності й дискусійності питання сприяла оприлюднена незадовго перед тим детальна критика Никандра Молчановського, чий висновок із приводу побудов Дашкевича звучав строго: «Г-н Дашкевич, несмотря на замечательную тщательность своих изысканий в этой области, не смог прийти к верному, неоспоримому и убедительному для всякого заключению; если же теория его и верна на самом деле, то, как мне кажется, это очень трудно доказать»⁶⁴.

Сам Молчановський — за браком достатніх свідчень — ухилився від точної локалізації Болохівської землі, зазначивши:

Решающее значение для нашего вопроса имело бы, конечно, исследование городищ, курганов и других археологических остатков в предполагаемой Болоховской территории [...] Нельзя не согласиться, что именно эти данные, быв собраны, имели бы несравненно более важное значение, нежели указания письменных памятников, указания при том же до крайней степени скудные и, в конце концов, ровно ничего не прибавляющие к немногоречивому тексту основного источника, Ипатьевской летописи. Пока изыскания эти не будут произведены, до тех пор вопрос о территории болоховских расселений будет оставаться открытым⁶⁵.

61 Третий Археологический съезд в Киеве. 2 августа 1874 года. (Правила, программа, вопросы). М., 1873, 10.

62 Дашкевич Н.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. *Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года*. К., 1878. Т. II; і окремим виданням, із присвятою В.Б. Антоновичу.

63 *Вопросы и запросы, не получившие окончательной разработки на первых семи Археологических съездах*. СПб., 1888, 18.

64 Молчановский Н. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.* К., 1885, 121–132.

65 Молчановский Н. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.*, 125, прим. 1.

Археологія була новою наукою з репутацією точного, конкретного й несуперечливого знання, вона обіцяла нові горизонти. Упродовж ХХ ст. саме археологічні дослідження будуть домінувати у проблемі «Болохівської землі». Але археологія точно слідувала рецепту, виписаному Молчановським: із праць істориків здобувалося знання про здогадну територію Болохівської землі (ще й з «прихватом») і всі археологічні пам'ятки киево-руського часу на цій території оголошувалися «пам'ятками болохівців»⁶⁶. Із накопиченням археологічних знань зростала кількість городищ, селищ, могильників, скарбів, залишених болохівцями. Отож тепер у землі болохівців нараховують 27 «фортець»: 15 городищ, не згаданих літописом, і 12 літописних міст, серед яких ніколи не згадані джерелами як болохівські Колодяжин, Ізяслав, Божський, Межибіж, Тихомль, Гнійниця, Полонне⁶⁷. Археологічно ідентифіковано й фантомну столицю Болохівської землі, власне місто Болохів, на роль якого пропонують або ж городище XI–XIII ст. поблизу м. Любар на р. Случ⁶⁸, або ж городище XI–XIII ст. на р. Гуска в околицях с. Городище неподалік Шепетівки (раніше визначене як літописний Ізяславль)⁶⁹. Можливості археології у справі ідентифікації болохівських міст виявилися доволі обмеженими⁷⁰. Але крім розширення території болохівців та насичення її укріпленими пунктами, археологічні дослідження мали ще один ефект. Оскільки практично всі досліджені городища виникають не пізніше другої половини XII, а деякі на рубежі XI–XII ст., історія болохівців, а також їхнього адміністративного утворення — «Болохівської землі» здобувала протяжність і глибину в півтора століття.

Позитивну локалізацію Болохова було здобуто все ж у рамках традиційної історії. Поштовхом до нових розшуків послужив черговий запит про болохівців, адресований І.А. Линниченком уже IX Археологічному з'їзду: «Имеют ли какое отношение к летописным болоховцам болоховцы в актах XVI в.?»⁷¹. Прямою відповіддю на нього стала стаття М.С. Грушевського, який опублікував із *Литовської метрики* лист королеви Бони до кременецького старости Петра Семашка, даний у Варшаві 1553 р. У документі йшлося про осаджен-

66 Раппопорт П.А. Города Болоховской земли. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. М., 1955, Вып. 57, 54–57; Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі. *Дослідження з слов'яно-руської археології*. К., 1976, 164–172.

67 Див.: Якубовський В. *Скарби Болохівської землі*. Кам'янець-Подільський, 2003, 31–40. Див. також: Терський С.В. *Археологія доби Галицько-Волинської держави*. К., 2014, 91 (автор указує на існування в Болохівській землі 40 поселень, з них 15 — укріплені городища).

68 Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі, 171.

69 Якубовський В. *Скарби Болохівської землі*, 33–34.

70 З перерахованих у *Inat*. 1241 болохівських міст, здається, лише Губин ідентифіковано надійно, див.: Винокур І.С. Дослідження літописного Губина. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці, 2001. Т. 1, 202–215; Винокур І.С., Якубовський В.І., Журко О.І., Мегей В.П. Речовий скарб із літописного Губина. *Археологія*. 2003, № 1, 54–65.

71 *Труды виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX Археологического съезда*. Вильна, 1893, 12.

ня людей у Кременецькому повіті «за Горинню на Болохові»⁷². Із нього випливало, що Болоховим називалася територія на вододілі Горині та Случі, в області річок Жерді та Полкви. Через декілька років Дашкевич опублікував додаткові акти XVI ст. із згадками Болохова. На його думку, Болохово в них охоплювало місцевість від правого берега Горині до Случі й Буга на півдні, що, як наполягав Дашкевич, становило лише південно-західну частину древнього, літописного, Болохова⁷³.

Отож підтверджувався давній висновок Дашкевича, що Болохово — це не місто, не фортеця і не населений пункт, а назва певного регіону. Цим і пояснюється обставина, яка так довго бентежила істориків: серед міст болохівських князів не названо власне «Болохів», їхню гадану столицю.

Зрештою, таке враження можна було здобути й з тих двох згадок Болохова за XII ст., що містяться в *Київському літопису*. Під 1150 р.:

в то же верема поиде Володимерь из Галича . сватови своему Дюргеви в помощь . Киеву на Изаслава . и приде Изаславоу вѣсть . вже Володимирь перешель Болохово . идетъ мимо Мунаревъ к Володареву⁷⁴.

Перейти можна поле, а місто — минути.

Під 1172 р.:

И поиде Мьстиславъ ѿ Киева . второе недѣли по велици дни в понедѣльникъ и бы^с вѣсть Дѣдови . вже Мьстиславъ пошель . и посла Володислава Лаха с Половци . по нѣмь . и постигоша га оу Болохова⁷⁵.

Друга згадка менш виразна, але для нашого подальшого обговорення обидві вони важливі наступним: Болохово є компактною місцевістю, яка лежить на традиційному шляху з Києва в Галич. Хто б не рухався зі сходу на захід (і у зворотному напрямку), мав проминати Болохово.

«Болохівські князі» у *Жалісній пісні* магістра Рогерія

Західний похід монголів став катастрофою нечуваних масштабів для християнських держав Східної та Центральної Європи. Попри це до наших днів дійшов лише один звіт про події, написаний очевидцем — *Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per tartaros facta*, або *Жалісна пісня* магістра Рогерія. Ця обставина сама по собі робить його текст першокласним джерелом для розуміння подій 1240–1242 рр. З якоїсь причини

72 Грушевський М.С. К вопросу о Болохове. *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*. Кн. 7. К., 1893, Отд. II, 3–11.

73 Дашкевич М.П. Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах. *Университетские известия*. К., 1899, Кн. 1, Критика и библиография, 1–63.

74 *ПСРЛ* 2: 398–399.

75 *ПСРЛ* 2: 549–550.

трактат Рогерія ніколи не залучався до вирішення проблеми «болохівських князів», хоча, як спробуємо показати нижче, саме в ньому весь цей час містилася розгадка.

Магістр Рогерій народився близько 1205 р. в Апулії, на півдні Італії. Про його ранні роки відомо мало, але припускають, що він здобув формальну юридичну, а можливо й схоластичну освіту. Від 1230-х рр. Рогерій перебував на службі римської курії. У складі почту кардинала Джакомо ді Пекорарі 1232 р. він вперше прибув до Угорського королівства й невдовзі одержав посаду капелана, а згодом і архідіякона Варадської єпископії у Трансильванії (нині Орадя в Румунії). Упродовж декількох наступних років (1236–1239 рр.) він супроводжував свого патрона в подорожах за межами Угорщини, але монгольське вторгнення 1241 р. застає його знову у Вараді. Тут Рогерій потрапив у полон до монголів і перебував у ньому до 1242 р., коли йому вдалося втекти під час виходу монгольського війська на схід. 1245 р. Рогерій, можливо як експерт із «монгольського питання», перебував на Ліонському соборі, одним із центральних питань якого було формулювання папської політики щодо монголів (а одним із наслідків — місія Платона Карпіні).

Свої переживання монгольського бранця Рогерій описав по свіжих слідах подій, принаймні на 1244 р. його трактат уже був завершений. Для нашої теми найважливішим серед досвіду Рогерія виявляється описаний у 35-ій главі епізод, що стався «через місяць чи більше» після остаточного підкорення провінції, вціліле населення якої ховалося по лісах (із подальшого контексту стає ясно — у липні-вересні 1241 р.). Монголи оголосили, що усім, хто вийде з лісів до певного терміну, буде збережене життя й дозволено повернутися до своїх домівок. Вийшло чимало люду, так що «територія на три дні довкола» була заново заселена. При цьому монголи дозволили кожному поселенню обрати собі «королів»: або ж із-поміж монголів, або ж із руки монголів (*quelibet villa elegit sibi regem de Tartaris, quem optavit*)⁷⁶. Для управління населенням, говорить далі Рогерій, монголи призначили *князів* (*constituerunt caneseos*). Слугою одного із них став Рогерій, що дало йому можливість спостерігати за діяльністю *князів* практично з середини: об'їжджати територію разом зі своїм паном, бути присутнім на щотижневих зборах *канесіїв*, особисто пізнати деякого з них тощо.

Із тексту Рогерія неясно, чи *caneseos* — це ті самі *regibus*, згадані попереду як одержані від монголів голови поселень, але таке тлумачення не виключене. Він називає *князів* також «приставами» (*ballimos*) або «панамі» (*dominos*), або «старійшинами» (*maioribus*), в іншому місці одного з них іменує «управителем» (*procurator*). Очевидно, цей термін був для Рогерія новим, і він підбирав слова, щоб точніше описати встановлений татарами

76 *Anonymus and Master Roger*, ed. by Janos M. Bak and Martyn Rady [=Central European Medieval Texts, vol. 5] (Budapest and New York, 2010), 208.

інститут. Важливо для нас, що як саму посаду, так і її назву (насправді слов'янського походження) Рогерій уважає монгольськими. Єдиний інший випадок уживання терміна у *Жалісній пісні* також стосується монголів: в одному із попередніх епізодів князем він називає якогось монгольського ватажка чи воєначальника (*ipsorum canesio, id est, maiori*)⁷⁷.

Коментуючи термін *canesio*, новітні видавці тексту припустили, що Рогерій міг знати його як іменування старійшин сільських громад волохів⁷⁸. Навряд чи це так. Систематичні згадки волохів (поодиноких осіб) у межах Угорського королівства починаються з 1230-х рр. Але про осадження волохами певних територій у Трансильванії достеменно дані походять із пізніших часів. Найранішими є грамоти короля Андрія III 1292 та 1293 рр. (щоправда в останній зроблено згадку про надане королем Ласло IV (1272–1290 рр.) право капітулу Белеграда тримати 60 волоських родин)⁷⁹. Сама ж інституція *князів* фіксується у Трансильванії лише в перших десятиліттях XIV ст., а скільки-небудь масова колонізація на волоському праві, елементом якого була посада *князів*, ще пізніше — з другої половини XIV ст.⁸⁰

Зрештою, з опису Рогерія дізнаємося, що *князями* були місцеві мадяри, як той, чийм слугою став Рогерій: суто татарин у діях (*Tartari in suis operibus effecti erant*). Та й населення, яким порядкували *князі*, було мадярським.

Функції князів Рогерій описує як судові та господарські: вони управляли населенням, а також постачали монголам необхідні припаси (*constituerunt caneseos, id est, balimos, qui iustitiam fecerent et eis equos, animalia, arma, exennia et vestimenta utilia procurarent*)⁸¹. Справді, ці події мали місце під час жнив, і татари опікувалися тим, щоб нагромадити запаси сіна, соломи та інших припасів (*quo facto cum essent tempora messium, fruges unanimiter collegerunt et eas ac stramina et fenum at alia ad horrea congregabant*). Спостерігаючи за діяльністю поставлених монголами *князів*, Рогерій дійшов

77 *Anonymus and Master Roger*, 170. Цікаво, що й у *Gesta Hungarorum* анонімного нотарія Бели IV термін (у формі *kenezu*) пов'язується із жителями степу: половцями та болгарями (*Anonymus and Master Roger*, 96).

78 *Anonymus and Master Roger*, 171, прим. 4.

79 Див.: Karel Kadlec, *Valaši a valašské právo*, 175-177.

80 J. Bogdan, "Über die rumänischen Knesen," *Archiv für Slavische Philologie* 25 (1903), 526-527; Karel Kadlec, *Valaši a valašské právo*, 200-204. Щоправда у грамоті Бели IV госпітальерам (1247) згадуються волоські утворення, кожне з яких іменовано *kenezatus*. Але мова тут йде про великі територіальні князівства (Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250* (Cambridge, 2006), 407).

81 У російському перекладі фраза тлумачена таким чином, що татари створили *канесіїв*, щоб ті дбали про свій власний, *канесіїв*, добробут: «Назначили канеснев [...], которые следили за справедливостью, заботились о своих лошадях, животных, оружии, имуществе и одежде» (*Магистр Рогерий. Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами. Латинский текст и перевод*. Пер., вступ. стаття і коментарі А.С. Досаева. СПб., 2012, 51). Така християнська доброта нічим не мотивована і прямо суперечить наступній оповіді Рогерія. Англійський переклад точно слідує оригіналу, передбачаючи єдиний суб'єкт речення: «They [монголи. — *Авт.*] set *kneses* [...] in order to render justice and supply them [монголів. — *Авт.*] with useful horses, animals, weapons, presents and clothing» (*Anonymus and Master Roger*, 209).

висновку, що все це було задумано з метою забезпечити монголам — серед спустошеної країни — ситу територію для майбутньої зимівлі. Як він дізнався пізніше, здогад був вірним: монголи залишили людей під умовою, що ті зберуть урожай і нагромадять запаси (*nam populus vivere ad tempus dimiserant ad cautelam, ut in unum segetes congregarent et vindemiarent vineas*)⁸².

Галицький літописець сказав би: «вставили бо ихъ Татарове . да имъ врють пшеницю и проса».

Отож у нашому розпорядженні — два повідомлення про організацію монголами підкореного населення для аграрного виробництва: одне коротке й дискусійне (*ГВл*), інше — докладне та несуперечливе (Рогерія). Обидві звістки абсолютно синхронні: відносяться до подій липня — вересня 1241 р. В обох повідомленнях ці зусилля стосуються доволі обширного, але компактного регіону, який лежить на шляху, що ним повертатиметься монгольське військо⁸³. В обох випадках для контролю над населенням монголи встановлюють інститут *князів*. В обох випадках новий порядок передбачався як тимчасовий чи навіть «одноразовий»: на період жнив 1241 р., але в будь-якому разі не довше тривалості західного походу; із виходом монголів у степ будь-які звістки про *князів* та їхні території з джерел зникають. На тлі убогої документованості епохи шанси випадковості такої кількості збігів нікчемні.

Зрештою, ще з одного джерела ми знаємо, що саме такою й була нормальна практика монголів. Угорський домініканець брат Юліан, який 1236 та 1238 рр. здійснив дві експедиції на схід та одним з перших доставив на Захід звістки про монголів і їхні практики, стверджував на підставі здобутих ним відомостей, що під час походу татари в усіх завойованих країнах частину підкореного населення насильно залучають у військо; частину ж нездатних до війни селян (*rusticos*) вони залишають позаду для обробки землі на потреби армії. При тому такі люди надалі мусили називатися татарами (*ut de cetero Tartari nuncupentur*)⁸⁴ (пор. угорського *князя*, що «став татариним», а також «людей татарських» галицького літопису⁸⁵).

Для нашої теми це означає, що «болохівські князі» та «Болохівська земля» були одним з «інфраструктурних проєктів» у рамках західного походу монголів 1240–1241 рр. Зі свого вже багатого досвіду вони знали, якими будуть

82 *Anonymus and Master Roger*, 210.

83 Болохівські князі порядкували шістьма або сімома містами; аналогічна територія у Трансильванії простягалася «на три дні». Кількість князів, за оцінкою Рогерія, сягала сотні, а кожен із них командував майже тисячею поселень, що видавці справедливо вважають надзвичайно завищеними цифрами (*Anonymus and Master Roger*, 209, прим. 3).

84 László Bendefy, "Fontes authentici itinera fr. Iuliani (1235–1238) illustrantes," *Archivum Europae Centro-Orientalis*, t. 3, fasc. 1–3 (1937), 38, 42.

85 Отож цілком можливо, що ці нові «люди татарські», котрі епізодично з'являються через десять років після болохівських князів, були «створені» під час походу Куремси 1252 р. Данило Романович вирушає в каральну експедицію проти них, як зазначає літопис, одразу ж «по рати Креманецької Куремсині», так що зв'язок між монгольським походом і «людьми татарськими» очевидний.

наслідки їхнього вторгнення⁸⁶. Завданням проекту, отже, було створити серед країни, що підлягала руйнуванню, спустошенню й неминучому знелюдненню, острівцень добробуту, з осадженим на землі населенням, яке під протекторатом монголів продукувало б і нагромаджувало припаси для війська в розрахунку на його зворотний шлях. Ми не знаємо, якою була доля трансильванських «болохівців» (Рогерій вирушив з армією і втратив з ними контакт). Але на Русі монголам не випало скористатися зі свого задуму: Данило Романович, або ж його печатник Кирило, зруйнували Болохівську землю ще до зворотного проходу монголів.

Інститут історії України НАН України

⁸⁶ Наприклад, Фома Сплітський стверджує, що після виходу монголів в Угорському королівстві повсюдно запанував жорстокий голод, так що від нього померло ледве чи не більше людей, ніж було вбито під час війни (Фома Сплітський. *История архиепископов Салоны и Сплита*. Вступ. ст., пер., комм. О.А. Акимовой. М., 1997, 120). Справді, під час перебування монгольського війська було порушено аграрний цикл, а значна частина продуктивного населення зазнала або винищення, або переміщення. Ще багато років по тому чимало регіонів у Трансильванії залишалися безлюдними, а землі не оброблялися; у деяких місцевостях до 1256, і навіть 1268 рр. (див.: Peter Jackson, *The Mongols and the West: 1221–1410* (London, New York et al., 2005); Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages*, 413–414). Див. також новітнє дослідження дій монголів у Центральній Європі та на Балканах: Александар Узелац. *Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*. Београд, 2015, 42–59).

Ярослав Затилюк, Катерина Кириченко

Повідомлення *Анналів Яна Длугоша* про коронацію Данила Романовича та їх походження¹

Галицько-Волинський літопис (далі — *ГВл*) є єдиним оригінальним та, як вважають, сучасним джерелом, яке згадує про коронування Данила Романовича легатом римського папи Інокентія IV в Дорогичині. Проблематичне у багатьох відношеннях, літописне повідомлення ще й надто лаконічне, що спонукає дослідників залучати іншого роду джерела для реконструкції причин, обставин та наслідків цієї події. Коло цих текстів добре відоме і визначене віддавна: документи папської канцелярії (регести папських булл) та різного роду нарративні пам'ятки (зокрема, реляції П'єтро Карпіні та францисканських місієв, *Життєпис* Інокентія IV та деякі тогочасні хроніки). На їх основі покоління істориків, починаючи зі Михайла Гарасевича (тобто з кінця XVIII ст.), намагаються з'ясувати послідовність подій та розкрити інтереси і наміри сторін.

Крім *ГВл* про коронування Данила розповідають також *Анналі Польщі Яна Длугоша*. Створені значно пізніше літопису, у 1460–1480-х рр., саме вони найдетальніше описують коронацію Данила у Дорогичині. Цю подію, утім, інтерпретовано з прямо протилежної до літопису перспективи, хоч, здавалося б, із додатковими і немаловажними деталями.

Серед дослідників давно узвичаїлись переконання, ніби Ян Длугош при створенні *Анналів Польщі* користався з небережених оригінальних джерел. В такому разі, його повідомлення про коронацію Данила Романовича могли б отримати статус незалежного джерела, рівноцінного до *Галицько-Волинського літопису*.

Подібна можливість спонукає до спеціального дослідження джерелознавчої основи повідомлень Длугоша, зокрема, необхідно з'ясувати, які тексти міг використовувати автор *Анналів* і як він працював з їх інформацією.

¹ Автори щиро дякують усім колегам — учасникам Літописного семінару Центру досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ за зацікавленість при обговоренні цього тексту та корисні поради. А також висловлюють особливу вдячність О.П. Толочку, без порад та зауважень якого, цей текст був би гіршим. Разом із тим, усі помилки та недоліки статті належать тільки авторам.

Історіографія питання

Джерелам «руських» повідомлень *Анналів* Яна Длугоша присвячено чимало розвідок².

Олександр Семкович, один з перших ретельних дослідників джерел Длугоша, дійшов висновку, що повідомлення про коронацію Данила «засноване на невідомому джерелі»³. З того часу і до сьогодні цей висновок уточнюється різного роду припущеннями про руське чи польське походження такого тексту.

Серед здогадних джерел Длугоша Семкович розпізнавав текст, близький до *ГВл*⁴. Цю думку пізніше розвинув Ю.О. Лімонов, перелічивши повідомлення *Анналів*, що могли б походити із подібного джерела⁵. Та з часом дослідники стали означувати джерела Длугоша більш розпливчасто, віддаючи перевагу припущенням про невідомі або ж загиблі пам'ятки південно-руського літописання. Так, Євген Перфецький головне руське джерело Длугоша визначив як «особливий звід Іпатіївського літописання» в особі втраченого «Перемишльського літописного кодексу 1225 р.»⁶ Подібним чином літописні джерела *Анналів* сумарно окреслено у незавершеному, на жаль, дослідженні Н.І. Щавелевої. Як вважала дослідниця, «південноруське літописання» Длугош знав завдяки літописному зводу смоленського походження першої третини XV ст., де відобразилися оригінальні повідомлення літописців *Іпатіївської* редакції⁷. У дисертації Р. Наливайка зроблено висновок про використання Длугошем якогось літопису, створеного на території Галицько-Волинської Русі у першій третині XV ст. Цей гіпотетичний літопис мав би включати повідомлення давнього літописання до 1238 р. та особливий русько-литовський літопис⁸. Натомість в останньому за часом дослідженні Д. Карнаухова відроджено ідеї Семковича та Лимонова: Длугош використав саме повідомлення *ГВл*, які переробив відповідно до власних уявлень та поглядів⁹. Отож, історіографічна думка описала повне коло, повернувшись до ідеї *ГВл* як головного чи навіть єдиного джерела руських повідомлень *Анналів*.

2 Грунтовний аналіз історіографії, присвяченої «руським» джерелам Длугоша див.: Карнаухов Д.В. Проблема русских летописных источников Яна Длугоша и Мачея Стрыйковского в отечественной и зарубежной историографии. *Вестник Томского государственного университета*, № 346. *История*. Томск, 2011, 69–73.

3 Aleksander Semkowicz, *Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do roku 1384)* (Kraków, 1887), 266.

4 Aleksander Semkowicz, *Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich*, 53–54.

5 Лимонов Ю.А. Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII вв. Л., 1978, 86–89.

6 Перфецький Е. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі Хроніки Яна Длугоша. *ЗНТШ*. Т. 149. Львів, 1928, 1–54; Evgenij Perfeckij, *Historia Polonica Jana Długosze a ruske letopisectvi* (Praga, 1932).

7 Щавелева Н.И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI). М., 2004, 47–50.

8 Наливайко Р.А. Древняя Русь и Великое княжество Литовское в «Annales Poloniae» Яна Длугоша. Автореф. дис. канд. ист. наук. СПб., 2007.

9 Карнаухов Д.В. *История русских земель в польской хронографии конца XV–XVII в.* Новосибирск, 2009.

Між тим, у недавніх публікаціях Даріуша Домбровського категорично заперечено можливість запозичення Длугошем інформації з *ГВл*, як загалом в повідомленнях про події XIII ст., так і в описі коронування Данила зокрема. Як наполягає дослідник, повідомлення про коронацію Данила Романовича у *ГВл* та в *Анналах* містять настільки різні подробиці, що зближення двох текстів неможливе (названо абсолютно різних людей довкола головних героїв; по-різному викладено умови коронації — збереження грецького віровизнання та допомогу у війні з татарами у *ГВл*, перехід до латинського обряду в *Анналах*; неспівмірною є активність ключових персонажів: у літописі коронування є ініціативою папи та його легатів, у Длугоша — настійливим проханням самого князя тощо)¹⁰. Версія *Анналів*, на переконання дослідника, заснована на якихось втрачених текстах XIII ст. польського походження, що містили відомості про коронацію. Ними мали бути або документальна реляція якоїсь особи із оточення краківського єпископа Прандоти (недарма ж Длугош називає його ім'я), або ж повідомлення у гіпотетичному рочнику, який мав би протягом XIII ст. вестись у Кракові як продовження *Хроніки* Вінцентія Кадлубка (що закінчувалася описом подій 1202 р.)¹¹.

Категоричне твердження Домбровського цілком логічно продовжує традиції досліджень *Анналів* польськими вченими у 1980-х рр. Саме тоді Герард Лябуда обґрунтовував ідею про використання Длугошем незбереженої хроніки XIII ст., створеної, на його думку, при краківському домініканському монастирі. Більше того, дослідник на основі повідомлень *Анналів* за 1205–1259 рр. навіть спробував реконструювати зміст цього здогадного тексту¹². Аналізуючи повідомлення про коронацію Данила, він зауважив: «Не варто сумніватися, що в краківському середовищі уважно стежили за коронацією Данила, тож це мало би відобразитися у якихось місцевих хроніках»¹³.

Між тим, гіпотезу «уважного стеження за коронацією Данила» «у краківському середовищі» важко підтвердити текстуально. Адже з усіх текстів, що хронологічно з'явилися від часу Кадлубка до Длугоша, лише в одному — в *Рочнику Красінських* — вміщено коротку згадку про коронування Данила у 1253 р. Показово, що ані так звана *Хроніка Дезежи*, ані *Великопольська хроніка*, ані (що особливо показово) *Рочник краківського капітулу* (доведений до

10 Dariusz Dąbrowski, “Czy Jan Długosz pisząc siódmą księgę “Annalium” korzystał z Kroniki halicko-wołyńskiej lub źródła jej pokrewnego?” *Ruthenica* 3 (2004), 150–185; Dariusz Dąbrowski, “Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza i jego szesnastowiecznych polskich kontynuatorów,” *Княжа доба: історія та культура*. Вип. 2. Львів, 2008, 109–122.

11 Dariusz Dąbrowski, “Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza,” 111.

12 Хроніка ця мала би охоплювати період 1205–1259 рр. Див.: Gerard Labuda, *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach królestwa Polskiego Jana Długosza: próba rekonstrukcji* (Poznań, 1983). Попри високий авторитет Лябуди, ця джерелознавча процедура, проте, нагадує неодноразово висміяні спроби М. Браїчевського реконструювати давній «Літопис Аскольда» IX ст. з повідомлень пізнього *Никонівського літопису* XVI ст.

13 Gerard Labuda, *Zaginiona kronika*, 151–152.

1266 р.) нічого не знають про коронацію Данила. Можливо, ця подія не була аж такою знаменною в очах польських хроністів XIII ст., як це здається сучасним дослідникам, на відміну, наприклад, від загибелі батька Данила — Романа Мстиславича під Завихвостом 1205 р., згадану чи не в усіх польських історичних пам'ятках. Тож, чи можна мати бодай якусь впевненість у гіпотезі про існування певної реляції про коронацію у Кракові, яку бачив тільки Длугош?

Одним із ключових аргументів цієї гіпотези є наявність імені краківського єпископа Прандоти в *Анналах*. Однак пояснити згадку цього імені може не лише гіпотеза про існування якогось доступного Длугошу (і більше нікому) документу з цим іменем, але й значно економніша, що не вдається до «творення» невідомого тексту. Як ми спробуємо продемонструвати нижче, присутність в тексті *Анналів* такого персонажу, як єпископ Прандота, цілком пояснима в рамках специфічного стилю історіописання та ідеологічних упереджень самого Длугоша.

Подібно до гіпотез про «невідоме руське джерело», розвиток Домбровським ідей Лябуди про «невідоме польське джерело» очевидним чином підносить і утверджує значимість *Анналів* як історичного джерела: якщо тут відображено оригінальні тексти XIII ст., то повідомлення про коронування Данила мусять вважатися рівноцінними до повідомлень *ГВл*. Іншими словами, *Анналі* — витвір ранньої польської ренесансної історіографії — здобувають статус незалежного джерела, у якому знайшла відображення паралельна і сучасна до *ГВл* версія з польського боку.

Наслідком культивованих з XIX ст. уявлень про оригінальні джерела Длугоша стала певна методологічна розкутість дослідників: текст кінця XV ст. раз по раз залучали для реконструкції «ланцюга подій» середини XIII ст. Так, вже М. Дашкевич у студії про Данила Романовича 1873 р. (зауваживши, що Длугош «спотворює справу коронації») вдавався до повідомлень *Анналів*, з'ясовуючи перебіг контактів папи і князя¹⁴. Згодом М. Чубатий спирався на Длугоша в аналізі місії папського легата на Русі 1249 р.¹⁵, і так само, апелюючи до «документального джерела» Длугоша, чинив це В.Т. Пашуто¹⁶. Залучення тексту Длугоша для реконструкції та інтерпретації подій, пов'язаних з коронацією Данила, все ще вважається нормою у дослідженнях політичної історії¹⁷. Можна очікувати, що нова спроба підвищення джерелознавчого

14 Дашкевич Н. *Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям*. К., 1873, 153–155, прим. 5.

15 Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. *ЗНТШ*. Т. 123–124. Львів, 1917, 48–50.

16 Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. М., 1950, 254. Див. також: Котляр М.Ф. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментарі*. К., 2002, 280–282; Киселёв М. Внешняя политика Даниила Галицкого на рубеже 1240–1250-х годов. *Исторический формат*. № 4. 2015, 327–343.

17 Див., наприклад: Andrzej Wawryniak, “Daniel Romanowicz w dyplomacji europejskiej XIII wieku. Zarys problematyki,” *Daniel Romanowicz i jego czasy* [=Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej 12/6] (Lublin, 2014), 86.

статусу *Анналів* у дослідженнях Домбровського додаватиме дослідникам мотивацію до залучення свідчень Длугоша для реконструкції обставин коронації Данила. Перші жертви довірливості вже є¹⁸.

Між тим, висновки Домбровського, що Длугош не використовував *ГВл* (в жодній версії чи редакції) перекреслюють і відкидають результати майже всіх попередніх джерелознавчих досліджень *Анналів*, починаючи від Семковича. Те, що в тексті Длугоша очевидний вплив *ГВл*, було зрозумілим навіть для тих з істориків, які не заглиблювалися у питання джерел польського хроніста. Так, в одній з приміток, М.С. Грушевський, із властивою йому безпомилковою джерелознавчою інтуїцією, зазначив, що повідомлення про зносини Данила з папою «Длугош викомбінував з літописної звістки» про Опізо, висланого для коронації Данила¹⁹. Очевидним був вплив *ГВл* і для А. Генсьорського²⁰. Генсьорський також підтримав точку зору Семковича (щоправда, не зазначивши джерело) про хронологічну рамку запозичень Длугошем з «галицького джерела» 1288 р.²¹

Аргументація Домбровського, як зазначалось вище, заснована на тому, що версії *ГВл* і Длугоша прямо протилежні ідеологічно, що нібито означає: хроніст не міг знати версії літопису, інакше представив би події в близькій, або й тотожній до літопису інтерпретації. Останнє, однак, не враховує того факту, що Длугош — не середньовічний компілятор, навпаки, він є представником гуманістичного історієписання, який вільно поводить ся зі своїми джерелами — відповідно до мети свого твору цитує їх, або запозичує їхню інформацію і «переплавляє» у рамках власних інтерпретативних стратегій. Не варто очікувати від ренесансного гуманіста постійного сумлінного компілювання фрагментів своїх джерел. Далі ми спробуємо продемонструвати,

18 Див.: Войтович Л. «Подвійна» коронація Данила Романовича: загадка легенди чи реальний факт? *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9. *Король Данило Романович 1264–2014*. Львів, 2015, 131–143; передрук.: Войтович Л. *Галич у політичному житті Європи XI — XIV століть*. Львів, 2015, 310–319.

19 Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3. Львів, 1905, 69–70, прим. 3.

20 Пор.: «Головним джерелом, яким користувався Длугош при описі галицько-волинських подій XIII ст. (а майже всі руські звістки з того часу в хроніці Длугоша обмежуються виключно Галицько-Волинським князівством), був, безперечно, якийсь галицько-волинський літопис, остання руська звістка якого повідомляє про пошесть на Русі після відходу Телебуги в 1287 р. (у Длугоша під 1288 р.). Дальші руські повідомлення починаються у Длугоша з другої половини XIV ст. (період литовсько-руської держави) і були, очевидно, взяті з іншого джерела» (див.: Генсьорський А. *Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори)*. К., 1958, 58–59). Дослідник навіть зближував деякі фразеологізми *ГВл* із текстом Длугоша: «Галицько-волинські вістки у Длугоша, з яких деякі, навіть у скороченому латинському перекладі, за фразеологією дуже близькі до відповідних вісток нашого літопису, закінчуються вісткою про епідемію на Русі і в Польщі після походу Телебуги. Цю саму вістку знаходимо і в Галицько-Волинському літописі (Іпатіївський список, 1284 р.)» (Генсьорський А. *Галицько-Волинський літопис (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості)*. К., 1961, 5).

21 Так, Семкович зауважив, що «руські» повідомлення Длугоша закінчуються 1288 р., а далі йде велика (майже на сто років) лакуна у повідомленнях, запозичених з «руських» джерел (йдеться про запозичення з *Першого зводу літописів ВКЛ*). Див.: Aleksander Semkowicz, *Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich*, 54–55.

що версія Длугоша про коронацію створена на основі інформації *ГВл*, яку польський хроніст переосмислював за канонами гуманістичного історієписання і відповідно до власних конфесійних упереджень. При цьому ми безпосередньо звернемося до рукописного автографу *Анналів*, що дасть нам змогу з'ясувати спосіб і послідовність роботи Длугоша з літописною інформацією, а в кінцевому підсумку пояснити, чому його версія про коронацію стала дзеркальною протилежністю до відповідних повідомлень *ГВл*.

Автограф *Анналів Польщі* Длугоша: особливості створення загального тексту та повідомлення про коронацію

Важливим внеском Д. Домбровського є звернення уваги до спостережень Ванди Семкович-Зарембіної щодо рукопису так званого «автографу» Яна Длугоша. Як показала польська дослідниця, повідомлення Длугоша про коронацію Данила під 1246 р. не було єдиним: в автографі *Анналів* наявне ще одне повідомлення про коронацію, вміщене під 1253 роком у вигляді приписки, що була на якомусь етапі закреслена²². Цього другого повідомлення не знав перший серйозний дослідник джерел *Анналів* Олександр Семкович, не відали про нього також і дослідники XIX — першої пол. XX ст. Закреслена в автографі, приписка 1253 р. очікувано не відобразилася у пізнішій рукописній традиції *Анналів*, на якій ґрунтувалися ранні латинські та польські видання *Анналів* XVIII—XIX ст. Іншими словами, ані рукописна традиція (крім автографу), ані доступні видання Длугоша не містили подвійного повідомлення про коронацію Данила Романовича. На відміну від «повідомлення 1246 р.», «повідомлення 1253 р.» не увійшло до видання *Анналів*, а, відповідно, не потрапило й до наукового обігу²³.

Дослідники часто користувалися (чи користуються й дотепер) або польським перекладом *Анналів*, або ранніми латинськими виданнями, які не орієнтувались на текст автографу. Йдеться не тільки про відоме «липське» видання 1711–1712 р.²⁴, а й про публікацію Олександра Пшездецького 60–70-х років XIX ст.²⁵ Проблема останньої полягає у слабкості опрацювання величезної кількості рукописів (за списком, вміщеним у першому томі, їх майже 70²⁶): видавці пішли за усталеними у той час принципами видання, що

22 Wanda Semkowicz-Zarembina, *Powstanie i dzieje autografu Annalium Jana Długosza* (Kraków, 1952), 27–28. Огляд спостереження див.: Dariusz Dąbrowski, “Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza,” 109–111.

23 Щоправда, як переконливо показав Домбровський, про що приписку знав Мацей Меховський, вочевидь, користуючись безпосередньо рукописом автографу Длугоша (Dariusz Dąbrowski, “Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza,” 113–116).

24 Перше видання *Анналів* Яна Длугоша 1615 р. було доведено лише до книги VI.

25 *Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Opera omnia*, A. Przewdziecki, t. 2–14, (Kraków, 1878–1887).

26 *Joannis Długosii seu Longini canonici Cracoviensis Historia Polonicae Libri XII*. Tomus I (Cracoviae, 1872), I–VII.

полягали у своєрідному пошуку загального для усіх рукописів тексту та подачі малозначимих відмінностей між рукописами без встановлення залежностей списків, а головне — без акценту на автографу²⁷. Показово, коли рукопис автографу у 60-х роках XIX ст. потрапив до видавців, вони були розчаровані, адже це виявився скромний том, писаний різними руками з великою кількістю дописок, що нагадував радше *brulion*, тобто зошит для нотаток²⁸.

З огляду на вищесказане, аби зрозуміти спосіб і послідовність роботи Длугоша, а тим самим і встановити джерела *Анналів*, необхідно працювати з автографом цього твору, а не з пізнішими рукописними списками, незграбно відображеними у згаданих вище виданнях. І в нашому випадку це цілком реальна можливість, адже до нас дійшла перша частина так званого автографу *Анналів*²⁹, оповідання у якій доведено до 1406 року. За задумом Длугоша, ця частина розподілялася на три: перша закінчувалася 1240 роком, друга охоплювала події 1241–1338 рр., і, нарешті, третя містила повідомлення за 1339–1406 рр.³⁰

Зрозуміло, що при такому величому задумі та великій кількості джерел, автору необхідна була певна система роботи. Організацію роботи Яна Длугоша над текстом *Анналів* (спираючись на рукопис автографу) узагальнено подала Семкович-Зарембіна. Отже, спочатку Длугош каталогізував свої матеріали за хронологічним принципом, створивши порічну картотеку виписок з джерел (що давало йому можливість додавати нові матеріали під певні роки чи змінювати розташування інформації); після цього він переробляв текст виписок, згідно певного задуму, групував текст та замовляв переписку цього згрупованого тексту у непереплетені зошити. Дуже вірогідно, що Длугош передбачав подальші доповнення у проміжках між абзацами, на полях та вкладних аркушах. Фактично, як зазначає Семкович-Зарембіна «за життя Длугоша автограф тричі змінював свій вигляд»: з чистовика він став чернетковим зошитом, але при почерговій переписці деяких сторінок він знов став чистовиком до наступних доповнень³¹. Дослідниця вважає, що на основі виділення етапів роботи можна говорити про три редакції *Анналів*³². Таким чином, розглянувши місцезнаходження тексту того чи іншого повідомлення у рукописі, можна більш-менш впевнено реконструювати послідовність внесення інформації до тексту Длугошем. Завдяки зусиллям і старанням поль-

27 Див. детальнішу характеристику цього видання: Wanda Semkowicz-Zarembina, "Autograf Długosza i jego warsztat w nowej edycji „Annales”," *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 561: *Prace historyczne*, z. 65: *Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza* (Kraków 1980), 269.

28 Wanda Semkowicz-Zarembina, "Autograf Długosza i jego warsztat w nowej edycji „Annales”," 270.

29 Ioannes Długossii Annales Poloniae ad annum 1406. Autographum. Fundacja XX. Czartoryskich, 1306 IV Rkps, 1078 s. [<https://długosz.polona.pl/pl/rekopisy-i-edycje/autograf/>].

30 Щавелева Н.И. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша*, 25–26.

31 Wanda Semkowicz-Zarembina, "Autograf Długosza i jego warsztat w nowej edycji „Annales”," 277.

32 Wanda Semkowicz-Zarembina, "Autograf Długosza i jego warsztat w nowej edycji „Annales”," 277.

ських архівістів, на сайті *dlugosz.polona.pl* нині можна ознайомитися із відсканованим рукописом автографу і з'ясувати напрямок роботи Длугоша у кожному конкретному випадку. Звернення безпосередньо до тексту автографу дають можливість зробити принципово важливі висновки, адже ми маємо справу із робочим текстом. Дописки, вимарування тексту тощо засвідчують, що робота Длугоша над *Анналами* тривала постійно, й хроніст повертався до тієї чи іншої інформації та редагував її.

Роботу Яна Длугоша над першою частиною *Анналів* (куди входить і VII книга із повідомленнями про коронацію Данила), згідно дослідників автографу³³, можна уявити наступним чином: на початку 1460-х років виникає чернетковий текст першої частини *Анналів* (доведений до 1406 р.), який згодом переписується начисто основним писцем (чи «писцем В» за Семкович-Зарембіною)³⁴ у два прийоми: у 1463 р. (частина *Анналів* до 1240 р.) та у 1463–1465 рр. (частина, що містить повідомлення за 1241–1338 рр.)³⁵. Отримавши переписаний набіло текст, Длугош починає «другий етап» роботи із текстом — редагування (на це вказують зроблені його рукою маргіналії та приписки у тексті, викреслювання, інколи затирання тексту). Але важливо, що основний текст (переписаний «писцем В») вже існує на початковому етапі роботи Длугоша з текстом і може служити «відправною точкою» для аналізу.

Хронологічно етапи роботи, що стосуються нашої теми, виглядатимуть наступним чином: за спостереженнями Щавелевої, першим етапом роботи над рукописом автографу можна назвати закупівлю паперу, яка відбулася 1461 р. (тобто на 1461 р. «чернетка *Анналів*, доведена принаймні до 1406 р., вже існувала»)³⁶. Частина, яка містить усі тексти, що розглядатимуться, була переписана основним копійстом («писцем В») у 1463–1465 рр., але те, що партія паперу після закупівлі одразу ж була поділена на три частини³⁷, говорить про те, що і ця частина теж вже існувала у чернетці 1461 р. Редагування Длугошем власного тексту, переписаного набіло на початку 1460-х років, очевидно, не було одномоментним, і продовжувалося фактично до його смерті у 1480 р. Доречно згадати слова самого Длугоша, про те, що кожен сторінку своєї праці він переробляв іноді по шість разів³⁸.

Звернімося безпосередньо до повідомлення *Анналів* про коронацію Данила. Як уже було вказано, Семкович-Зарембіна показала, що в автографі Длугоша є два тексти про коронацію Данила³⁹:

33 Етапи роботи Длугоша викладаємо тут за публікацією результатів досліджень Н.І. Щавелевої: Щавелева Н.І. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша*, 23–34.

34 Щавелева Н.І. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша*, 25.

35 Щавелева Н.І. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша*, 25–26.

36 Щавелева Н.І. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша*, 26.

37 Щавелева Н.І. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша*, 26.

38 Перфецький С. Перемишльський літописний кодекс, 2.

39 Wanda Semkowicz-Zarembina, “Autograf Długosza i jego warsztat w nowej edycji „Annales”,” 27–28; Dariusz Dąbrowski, “Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza,” 109–111.

1) повідомлення, датоване Длугошем 1246 роком⁴⁰, що є розлогою оповіддю про коронацію (приписка на нижньому полі (див. рис. 4)) та

2) повідомлення, вміщене під 1253 роком⁴¹, що значно менше за обсягом та пізніше закреслено (вставка у середині тексту та маргіналія на полі (див. рис. 2)).

На думку дослідниці автографу *Анналів Семкович-Зарембіної*, першопочатково інформація про коронацію Данила була вміщена Длугошем під 1253 р., а згодом автор перемістив її на сім років раніше — під 1246 р.⁴², суттєво відредагувавши повідомлення⁴³. Причому попередня приписка (повідомлення під 1253 р.) була закреслена, тобто автору йшлося про передаткування події, а не про подвоєння повідомлення.

Важливо наголосити на тому, що обидва тексти є приписками: «фрагмент 1253 р.» є вставкою в текст; «фрагмент 1246 р.» являє собою приписку на нижньому полі аркуша. Тобто обидва фрагменти належать вже до другого етапу роботи Яна Длугоша над текстом. Вони не одночасні, вносилися до тексту послідовно (про що, зокрема, свідчать різні чорнила), хоча про часовий інтервал між їхньою появою немає можливості судити.

Зміна Длугошем дати коронації (з 1253 на 1246 р.) переконує, що відпочатково він взагалі не знав, коли саме відбулася подія, і у нього не було жодних підстав (документальних, текстуальних) для безумовного і переконливого хронологічного приурочення події. Тим самим одержуємо підстави для попередніх висновків про джерела повідомлень Длугоша стосовно коронації Данила. Цілком очевидно, що він не мав перед собою якогось «документу з оточення краківського єпископа Прандоти» чи якоїсь «польської реляції» з інформацією про коронацію, що сталася певного року. Не знав він і короткого повідомлення *Рочника Красінських*, де стисло сказано про коронацію Данила у 1253 році⁴⁴. В протилежному разі, автору не довелося б шукати «нової» дати. Іншими словами, у Длугоша не було текстуального свідчення із проставленою датою, і хронологічне приурочення події йому доводилося вгадувати чи викомбінувати за якимись непрямыми вказівками. Як видно, навіть цей перший досвід не цілком переконав Длугоша у правильності рішення, і він згодом дійшов іншого висновку.

40 Ioannes Dlugossii Annales Poloniae ad annum 1406. Autographum. Fundacja XX. Czartoryskich, 1306 IV Rkps, s. 543 [https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/autograf/592].

41 Ioannes Dlugossii Annales Poloniae ad annum 1406. Autographum. Fundacja XX. Czartoryskich, 1306 IV Rkps, s. 558 [https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/autograf/607].

42 Wanda Semkowicz-Zarembina, *Powstanie i dzieje autografu Annalium Jana Długosza*, 27–28. Див. також: https://dlugosz.polona.pl/pl/jan-dlugosz/3 (11.04.16)

43 Щодо співвідношення текстів див.: Dariusz Dąbrowski, “Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza,” 109–122.

44 “Anno domini 1253 Daniel dux Russie in regem coronatur” (Rocznik Krasinskih, wyd, August Bielowski, MPH, t. III (Lwów, 1878), 132.

Три повідомлення про коронацію Данила Романовича

Здається, ніхто з дослідників не звертав увагу на те, що повідомлення про коронацію Данила Романовича за латинським обрядом читається в *Анналах* ще в одному місці: під 1266 роком. Це — звістка про смерть Данила, де Длугош вміщує також текст булли папи Олександра IV від 13 лютого 1257 р. (див. рис. 1)⁴⁵. На відміну від повідомлень 1246 р. та 1253 р., текст про смерть «відступника Данила» та інформація про його коронування не є припискою чи вставкою, а знаходиться в основному тексті рукопису, писаному рукою «писця В», як і текст булли папи Олександра, знайденої Длугошем у архіві Краківського капітулу⁴⁶. Тобто ми впевнено можемо говорити про те, що саме це повідомлення про коронацію Данила є хронологічно найпершим в *Анналах* і з'явилося ще серед тих авторських матеріалів, що згодом були переписані основним писцем автографу.

З огляду на систему роботи Яна Длугоша над текстом *Анналів*⁴⁷, можна припустити наступну послідовність появи інформації про коронацію Данила: на початку 1460-х років (коли копіїсти переписували основний, вже створений текст першої частини *Анналів*) Длугош знав про коронацію та «зраду» Данила з булли папи Олександра. Інформація про коронацію Данила потрапила у некролог князя саме через те, що інших даних (в тому числі й хронологічних приурочень події) Длугош не мав. Наступним етапом роботи із сюжетом коронації є, очевидно, вставка під 1253 роком, яка згодом була ліквідована Длугошем (закреслена в рукописі), а замість неї було створено розширену версію, що була перенесена під 1246 р. і дописана на нижньому полі аркуша.

Вірогідним виглядає наступне припущення: вперше хроніст дізнався про коронацію Данила з папської булли 1257 р., де, однак, не було зазначено дати. Згодом Длугош почав «шукати» інші джерела про цю подію. Цілком логічно, що «знахідкою» міг стати *ГВл*, який надавав більш докладну інформацію, але, на жаль, не подавав дати коронації, адже являв собою недатований текст⁴⁸. Останнє водночас пояснює, чому Длугош вважав за необхідне продовжувати шукати дату коронації і водночас почував себе досить вільно у датуванні.

45 Ioannes Dlugossii Annales Poloniae ad annum 1406. Autographum. Fundacja XX. Czartoryskich, 1306 IV Rkps, s. 606–607 [https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/autograf/655]. Д. Домбровський коротко згадує про вплив «повідомлення 1266 р.» на повідомлення «1246 р.», але не йде далі констатації. (Див. Dariusz Dąbrowski, «Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza,» 113).

46 Ioannes Dlugossii Annales Poloniae ad annum 1406. Autographum. Fundacja XX. Czartoryskich, 1306 IV Rkps, s. 606–607 [https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/autograf/655].

47 Про це докладніше див.: Wanda Semkowicz-Zarembina, *Powstanie i dzieje autografu Annalium Jana Długosza*; Wanda Semkowicz-Zarembina, «Autograf Długosza i jego warsztat w nowej edycji „Annales”,» 271–275. Щавелева Н.И. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша*, 24–35.

48 Як відомо, початкова версія *ГВл* не мала хронологічної розмітки, порічна сітка з'явилася пізніше.

Перейдімо тепер до безпосереднього аналізу повідомлень Длугоша про цю подію. При цьому спробуємо послідовно простежити, як хроніст працював з джерелами і створював власні версії коронації князя Данила та обставин, що їм передували.

Повідомлення про смерть та коронацію Данила під 1266 роком

Початкова версія Длугоша про коронацію Данила містилася в основному тексті автографу серед повідомлень за 1266 рік⁴⁹. Вважаємо це повідомлення первісним, оскільки, як було сказано вище, воно міститься серед масиву тексту, переписаного набіло з заміток Длугоша основним писцем рукопису (рис. 1).

Отож, під 1266 р. знаходимо повідомлення про смерть «відступника, князя Данила, короля Русі, котрий залишив по собі двох синів — Лева і Романа». В наступних фразах хроніст викриває «відступництво» Данила: «обіцяв разом зі своїм народом покинути руське визнання і перейти до правдивої віри та єдності з римським костелом». Однак після «урочистого коронування і найменування», володар Русі «відступився від католицької віри і повернувся знову на визнання руське». На доказ достовірності своїх тверджень Длугош посилається на автентичний документ — буллу папи Олександра IV до Данила, котра «зберігається в архіві краківського костелу», в якій «папа засуджує це відступництво»⁵⁰. Тут же дослівно наведено повний текст булли. У ній папа в рішучих виразах звинувачує князя у тому, що той після коронації «виявив невдячність до великої ласки, зневажив релігію, переступивши через власну присягу, не дотримався того, що обіцяв відносно покори цій церкві й згаданого дотримання віри [...] погордував церквою і зневажив Ісуса Христа». Після цього висловив сподівання: «ми сподіваємось також, що ти візьмеш під увагу те, що не церкву, а самого себе обдурюєш, ганебно відступивши від обіцянки, яку ти нам дав». Наприкінці булли читається доручення папи єпископу оломоуцькому та вроцлавському покарати Данила за допомогою світської влади, якщо він так і не виправить свого відступництва від римського Апостольського престолу.

Схоже на те, що Длугош справді працював з автентичним текстом булли (або з одним із її примірників), яка й досі зберігається у краківському архіві⁵¹:

49 Ioannes Dlugossii Annales Poloniae ad annum 1406. Autographum. Fundacja XX. Czartoryskich, 1306 IV Rkps, s. 606 [https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/autograf/655].

50 *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 7, 194. (під 1266 р.). Або: https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/jana-dlugosza-roczniki-czyli-kroniki-slawnego-krolestwa/1532

51 На це вказував ще М. Чубатий, однак без обґрунтування (Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. *ЗНТШ*. Т. 123–124. Львів, 1917, 62–63).

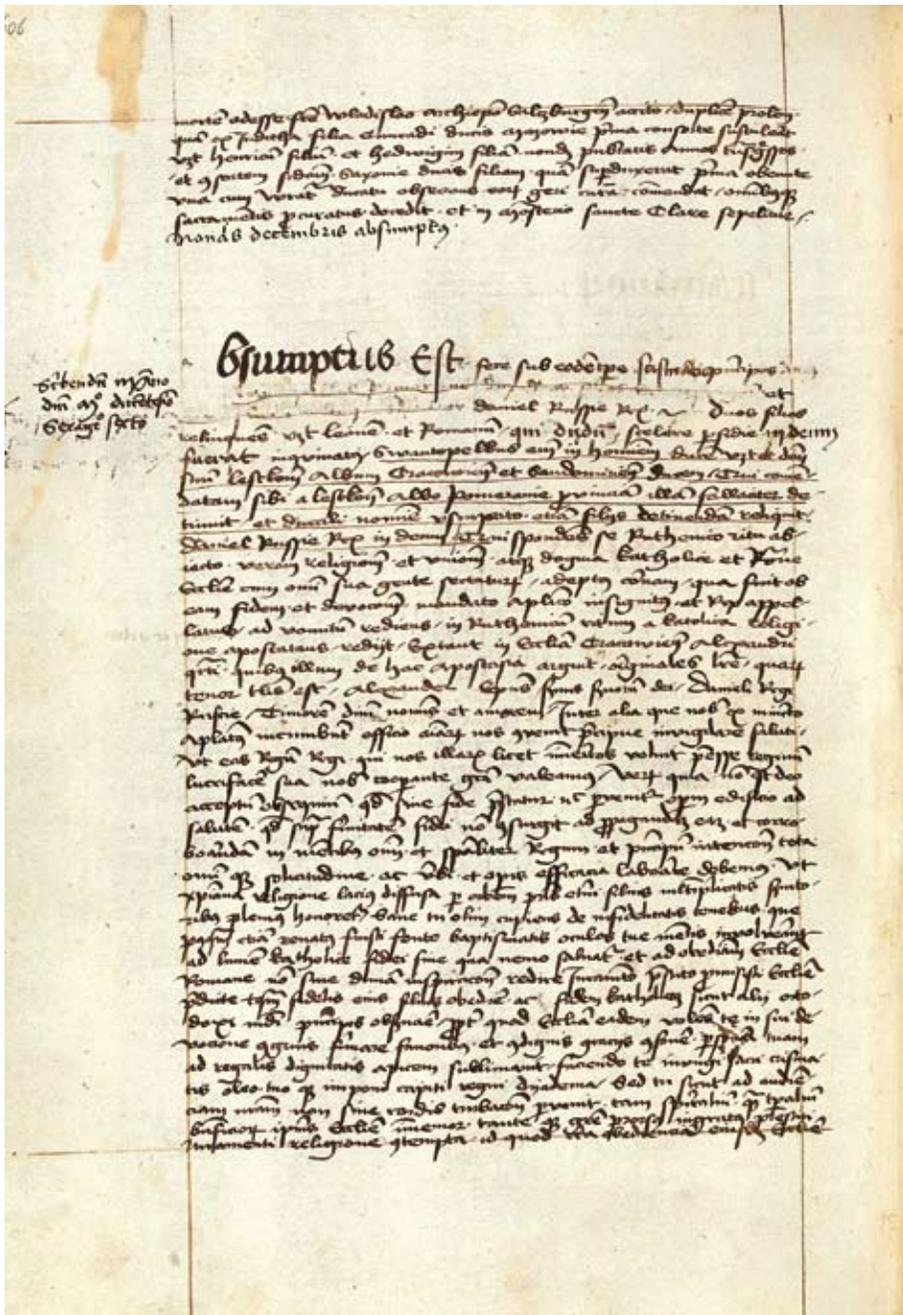


Рис. 1. Сторінка 606 автографу *Анналів* із повідомленням про смерть та коронацію Данила

наведений в *Анналах* текст булли практично ідентичний до того її варіанту, що зберігся у регестах ватиканського архіву⁵².

Для нашої теми важливо, що під впливом тексту булли Длугош створив образ Данила як «хитрого відступника». В даному випадку неважко помітити тотожність негативних конотацій стосовно персони князя у текстах булли та Длугоша. Булла, як бачимо, на цьому етапі роботи Длугоша стала єдиним джерелом інформації про коронацію, зокрема й того, що вона відбулася на умовах присяги про зміну князем «грецького обряду». Її (інформацію) Длугош додав до повідомлення, яке запозичив з *Великопольської хроніки*⁵³. В останній під 1266 р. містилася наступна коротка згадка: «руський король, батько Лева і Романа, віддавши борг природі, переселився з цього світу до Господа»⁵⁴.

Як бачимо, вихідне повідомлення одного з найбільш вагомих польських історичних текстів XIII ст. — *Великопольської хроніки* — про смерть руського короля було нейтральним за змістом. До речі, в усіх польських історичних пам'ятках XIII ст. князь Данило не наділений жодними негативними конотаціями (за винятком репутації сина Шварна). Длугош, проте, зображує князя відступником. Це сталося під впливом папської булли. Той факт, що хроніст повністю зацитовав її у своєму творі свідчить, що Длугош розглядав буллу як надзвичайної ваги джерело, що єдине, на його думку, могло документувати історичність коронації Данила. Водночас ця обставина виказує міру інтересу хроніста до обставин коронації руського володаря. Очевидно, цей інтерес спонукав Длугоша до пошуку додаткових джерел інформації. Віднаходження ним нових даних та їх осмислення відобразилося у двох приписках до основного тексту, які розглянемо далі. Тут варто звернути увагу на той факт, що Длугош і пізніше повертався до аналізованого тексту про смерть Данила. Як видно з рукопису автографа (див. рис. 1), Длугош вилучив з першопочаткового варіанту приблизно два рядки (до імені Данила — “Daniel Russiae Rex etc.”) — вони були затерті (і тепер не читаються взагалі), а поверх затертого Длугош, власною рукою приписав “scismaticus”, уточнюючи характеристику руського князя. Редакторська правка цілком у дусі подальших текстів.

52 Див. публікацію цього тексту в: *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953)*, collegit intr. Atanasius G. Welykyj (Romae, 1953) (далі — Welykyj), 49–51, № 34. Існує український переклад: *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X — початок XVII ст.)*. К., 1988, 29–30. Док. № 26.

53 Про те, що Длугош працював саме з цими джерелами див. також у: Aleksander Semkowicz, *Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich*, 286; Dariusz Dąbrowski, “Czy Jan Długosz pisząc siódmą księgę «Annalium» korzystał z Kroniki halicko-wołyńskiej,” 169; *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 7, 194. Nota 22, 23.

54 Цит. за публікацією тексту хроніки у: *Великая хроника о Польше, Руси и их соседях*. М., 1987, гл. 147.

Приписка про коронацію під 1253 роком

Як видно з автографу *Анналів*, на певному етапі редагування основного тексту Длугош серед повідомлень про події 1253 р. власноруч зробив приписку стосовно коронації Данила⁵⁵. Приписка розташована між повідомленнями 1253 року, та текст ще й підредагований Длугошем: він вставив на полі слова *altera vice priorem coronationem innovando et confirmando*. Це може говорити про належність цієї приписки до «каталожного» етапу роботи Длугоша. Тобто вона могла з'явитися під впливом нового джерела, коли Длугош вже почав другу редакцію *Анналів*, але ще не авторизував текст, а тільки випишував інформацію. Маргіналія на полі до вписки про коронацію Данила починається тими самими словами, що і приписка на попередній сторінці до згадки другої місії Опізо: *altera vice*⁵⁶, що очевидно пов'язує між собою ці фрагменти і може бути аргументом до того, що Длугош шукав дату для визначення коронації, спираючись на відомі з джерела факти (як от, наприклад, місії Опізо).

Наведемо переклад даного фрагменту:

Опізо, аббат Мезано, легат апостольського престолу, за дорученням папи Іннокентія IV у присутності краківського єпископа Прандоти та деяких інших польських єпископів Данила, князя Русі, [вдруге для відновлення та підкріплення попередньої коронації] у замку Дорогичин на королівство Русі помазує та коронує, зобов'язання клятви від нього отримано, що обряд грецький покинувши, як він, так і народ руський, обряд римський приймає та вищості римського понтифіка вірно підкоряється. Й численними інсигніями та дарунками від Данила, нового короля, був удостоєний⁵⁷.

Як покажемо далі, ця приписка Длугоша з'явилася під впливом *ГВл*.

ГВл, як вже було зазначено на початку, є єдиним джерелом, що містить інформацію про місце коронації Данила — в замку Дорогичині. Його згадка в приписці Длугоша зроблена під явним впливом літопису, оскільки раніше — в четвертій книзі *Анналів*, у повідомленні під 1112 роком — хроніст назвав Дорогичин центральним містом і фортецею ятвягів⁵⁸ (очевидно, сплутавши До-

55 Ioannes Dlugossii Annales Poloniae ad annum 1406. Autographum. Fundacja XX. Czartoryskich, 1306 IV Rkps, s. 558 [https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/autograf/655].

56 Ioannes Dlugossii Annales Poloniae ad annum 1406. Autographum. Fundacja XX. Czartoryskich, 1306 IV Rkps, s. 557 [https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/autograf/654].

57 Латинський відповідник: *Opiszo abbas de Meszano Apostolice Sedis legatus de mandato Innocentii pape quarto, assumpto sibi Prandotha Cracoviensi episcopo et nonnullis aliis Polonie episcopis, Daniele ducem Russie [altera vice priorem coronationem innovando et confirmando] in castro Drohiczin in regem Russie inungit et coronat, sponsione iurisiurandi ab eo accepta, quod ritu Greco deserto tam ipse quam natio Ruthenica ritum Romanum assumeret et Summo Pontifici Romano fideliter obediret. Et plurimis honoratur a Daniele rege novo insignibus donis*. Див.: Dariusz Dąbrowski, "Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza", 109. Відповідне місце автографу у: https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/autograf/607. Висловлюємо вдячність Олексію Смірнову за редагування перекладу даного латиномовного фрагменту.

58 *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 4, 323. Або: https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/jana-dlugosza-roczniki-czyli-kroniki-slawnego-krolestwa/795.

рогичин з Райгородом⁵⁹). Утім, для нас важливо інше: лише під впливом вказівки *ГВл* можна було ідентифікувати Дорогичин як місце коронування Данила.

Крім того, лише з літопису можна було дізнатися, що Данила коронував легат Опізо, і притому з волі папи Інокентія IV⁶⁰. Жодне інше джерело подібних відомостей не містить⁶¹.

Нарешті, літопис давав важливу «підказку», коли відбулася коронація. Хоч *ГВл* і не містив порічної сітки⁶², однак давав важливу хронологічну прив'язку: відомості про коронацію і переговори з папськими послами вміщено після згадки про похід князя Данила в Чехію. За послідовністю літописної оповіді, папські послы намагалися зустрітися з князем на його зворотньому шляху з походу (здійсненого до Опави на допомогу угорському королю Белі IV), а опісля тут же сказано про коронування князя легатом Опізо у Дорогичині⁶³. Літопис, отже, міг створити враження, що коронація відбулася одразу ж після повернення з Чехії. Що саме так це сприйняв Длугош, підтверджує та обставина, що приписка в автографі про коронацію Данила зроблена саме після оповіді про Опавський похід. Для нас важливо, що вставку, як видно зі стану аркуша, хроніст міг зробити й в іншому місці, наприклад, на вільному від тексту, достатньо великому нижньому полі. Однак він зробив її у менш зручному, зате — у більш вірогідному місці, відповідно до того, як підказувало літописне джерело⁶⁴.

Загалом, приписка Длугоша про коронацію не містить жодних оцінок: судячи з того, що текст було дещо підредаговано (слова *altera vice priorem coronationem innovando et confirmando* були дописані на полі із позначкою місця вставки до тексту, див. рис. 2), можна припускати, що тут ми маємо справу із «каталожним записом» (див. вище). Тобто фрагмент належить до «другої редакції» за Семкович-Зарембіною — тієї стадії роботи над *Анналами*, коли чистовик стає чернеткою.

Однак вже тут почерпнута з літопису інформація подана у власній інтерпретативній рамці польського хроніста. Остання, як ми вже знаємо, сформувався під впливом тексту папської булли 1257 р., що ясно зазначає умови коронації — присяга про відмову від «грецького обряду» та прийняття зверхності папи. У літописі умови подано інакше: тут навпаки йшлося про збе-

59 Див.: Шавелева Н.И. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша*, 413, прим. 257.

60 *ПСРЛ* 2: 826.

61 На що обставину звертав увагу Грушевський (Грушевський М.С. *Історія України-Руси*, 69–70, прим. 3).

62 У *Іпат.* повідомлення про коронацію вміщено під 1255 р. Грушевський обґрунтував датування «не пізніше осені 1253 р.» (Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису. *ЗНТШ*. Львів, 1901. Т. 41, 1–72).

63 *ПСРЛ* 2: 826.

64 Див.: <https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/autograf/607>. Ці спостереження спростовують тезу Домбровського, ніби Длугош не знав літописної прив'язки коронації до Опавського походу (Dariusz Dąbrowski, "Czy Jan Długosz pisząc siódmą księgę "Annalium" korzystał z Kroniki halicko-wołyńskiej," 156–157). Ця прив'язка зникла в остаточній версії *Анналів*, тобто у повідомленні про коронацію під 1246 р.

реження «обряду» в недоторканності. Цілком очевидно, що в очах Длугоша умови коронації, викладені в папській буллі, мали більший авторитет, аніж версія «літопису схизматиків».

Уже зкомпонувачи фрагмент про коронування Данила, Длугош зробив до нього вставку в тому смислі, що ця коронація була «повторна» задля «відновлення та підкріплення попередньої коронації». Слова Длугоша не варто розуміти як вказівку на «першу» коронацію під 1246 р. і свідчення того, що, працюючи над «фрагментом 1253 р.», Длугош задумував ідею подвійної коронації Данила Романовича. У цей час «версія 1246 р.» ще не існувала; коли ж виникла вона, зникла (була ретельно викреслена) «версія 1253 р.» Іншими словами, в історії автографу *Анналів* не було моменту, коли б обидві версії існували одночасно. Це, своєю чергою, означає, що в жодний момент роботи над текстом Длугош не передбачав можливості двох коронацій Данила. Отже, ремарка намагається донести якусь іншу ідею.

Насправді автор *Анналів* мав на увазі не повторну коронацію Данила, а відновлення королівського титулу на Русі. Ремарка Длугоша є алюзією на попередню коронацію, якою, власне, королівство на Русі й було вперше встановлено — угорського королевича Коломана, по відношенню до якої нинішня (Данила 1253 р.) була другою.

Сюжет коронування Коломана досить виразно фігурує в *Анналах* під 1208 р.: сина угорського короля Андрія запросила галицька знать задля припинення безладдя і міжусобиць, що запанували після загибелі 1205 р. Романа Мстиславича. Однак після церемонії коронації католицькими єпископами (зокрема, краківським Вінцентієм Кадлубком) галицька знать почала побоюватись, чи не призведе коронація до втрати їхнього традиційного обряду, що, зрештою, й стало причиною вигнання Коломана з Русі⁶⁵. І хоча Коломан повертається до Галича, з його скорою смертю королівську традицію можна вважати перерваною. Упродовж сорока п'яти років після Коломана на королівство Русі ніхто не був помазаний, отже, коронування Данила осмислювалось Длугошем як відновлення «королівства Руського» під зверхністю римського понтифіка.

Крім того, коронація осмислювалась Длугошем як подія з єклезіастичними наслідками: отримання корони передбачало перехід до латинського обряду. Це пояснює, чому в приписці 1253 р. свідками коронації названо латинських ієрархів — краківського єпископа Прандоту та «деяких інших єпископів». Постає єпископа Прандоти є особливо значимою в цьому контексті, і до причин, що спонукали Длугоша виопуклити його роль у коронації Данила, звернемося у своєму місці.

65 *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 6, 286–287. Або: <https://długosz.polina.pl/pl/roczniki/jana-dlugosza-roczniki-czyli-kroniki-slawnego-krolestwa/1214>.

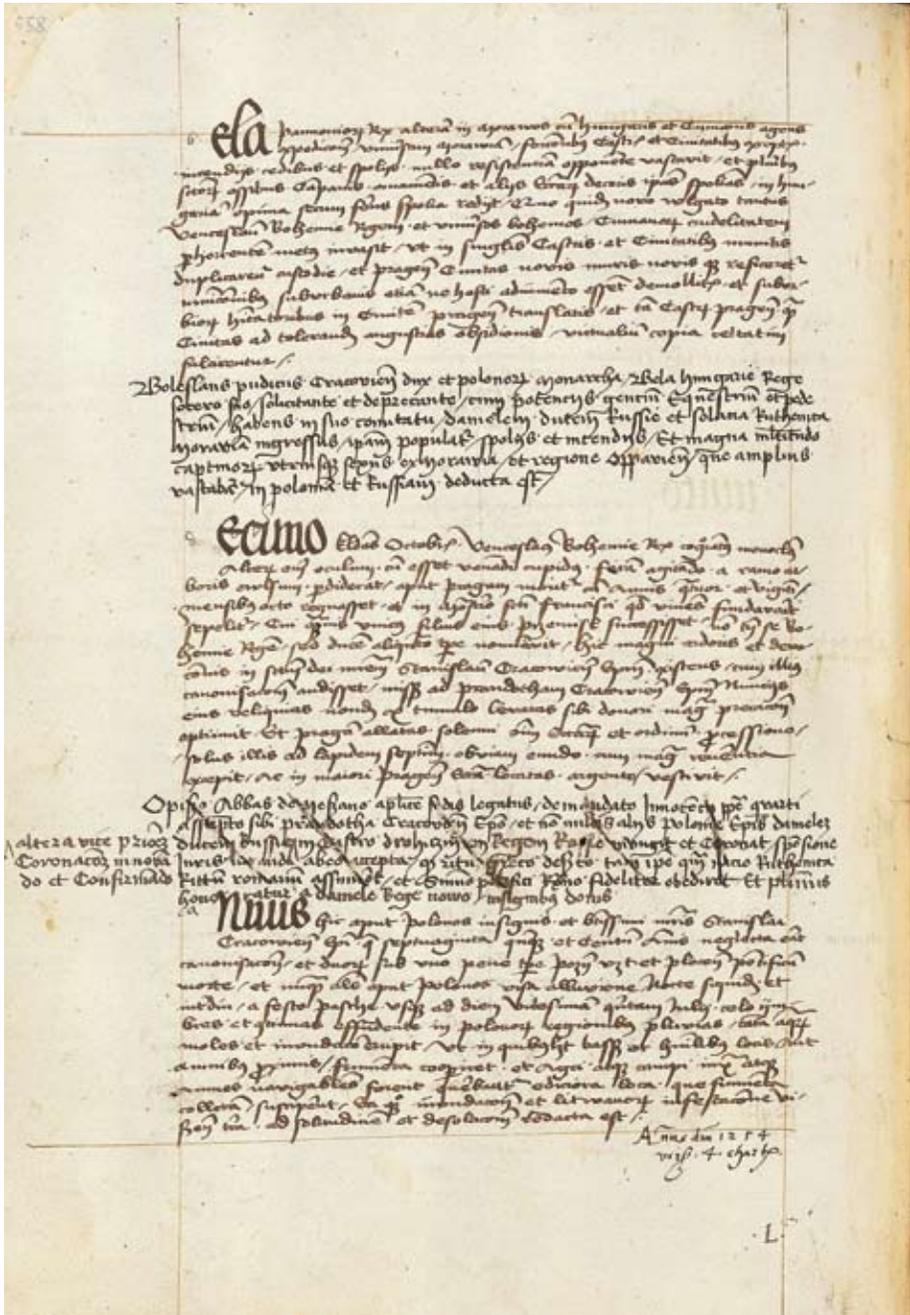


Рис. 2. Сторінка 558 автографу Анналів з припискою Длугоша про коронацію Данила Романовича 1253 р.

Поза тим, вставка Длугоша про коронацію Данила явним чином пов'язана за смыслом і за топографією в рукописі з іншою вставкою до *Анналів* (судячи із кольору чорнил, зробленою не одночасно), яка стосується коронації іншого східноєвропейського володаря — литовського князя Міндовга (рис. 2, 3). Так, до повідомлень під 1252 роком Длугош вписує інформацію про коронацію Міндовга, який удав із себе християнина та був коронований (рис. 3)⁶⁶. Цікаво, що у рукописі автографа при переписуванні були переплутані аркуші, тож два тексти про коронації опинилися на одному розвороті і точно навпроти один одного: стор. 558 — коронація Данила (рис. 2), стор. 559 — Міндовга (рис. 3). З цим, можливо, пов'язане і датування Длугошем обидвох коронацій: Міндовга — під 1252 роком, Данила — наступним 1253 р. Обидві приписки також логічно між собою пов'язані і в загальній риторичній схемі *Анналів*: обидва володарі лише вдавали, що приймають католицтво, а після коронації — повертаються до своїх «заблуджень».

Підсумуємо: під час чергового редагування тексту *Анналів* Длугош зробив приписку про коронацію Данила. Її наповнення міг забезпечити текст *ГВл*, інформацію якого хроніст інтерпретував відповідно до змісту папської булли, в якій викладено умови отримання Данилом королівського титулу.

Приписка про коронацію під 1246 роком

На одному з пізніших етапів роботи над текстом Длугош, під впливом обставин, які ще потрібно з'ясувати, вирішив радикально змінити задум. Він створив новий, докладніший текст про коронацію Данила і дійшов думки про іншу дату самої події. Попереднє повідомлення (під 1253 р.) було викреслене, а опис коронації був переписаний начисто самим Длугошем під 1246 роком у вигляді приписки на нижньому полі аркуша⁶⁷. Текст знов потрапив до місця, пов'язаного із Опізо: у основному тексті рукопису йдеться про перше посольство Опізо до Польщі.

Це третя і фінальна версія про коронацію Данила. Текст написаний чисто, майже без виправлень та дописок (на відміну від приписки під 1253 р.), що може говорити про його належність до етапу авторської переписки попередньо занотованої інформації.

Розглянемо детальніше зміст остаточної версії історії коронації у Длугоша.

Розлоге повідомлення про коронацію «правлячого князя київського і дрогицького» (дорогичинського) розпочинається з констатації існування великого бажання у Данила «мати гідність королівську поміж іншими руськими

66 Ioannes Dlugossii Annales Poloniae ad annum 1406. Autographum. Fundacja XX. Czartoryskich, 1306 IV Rkps, s. 559 [https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/autograf/608].

67 Ioannes Dlugossii Annales Poloniae ad annum 1406. Autographum. Fundacja XX. Czartoryskich, 1306 IV Rkps, s. 543 [https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/autograf/592].

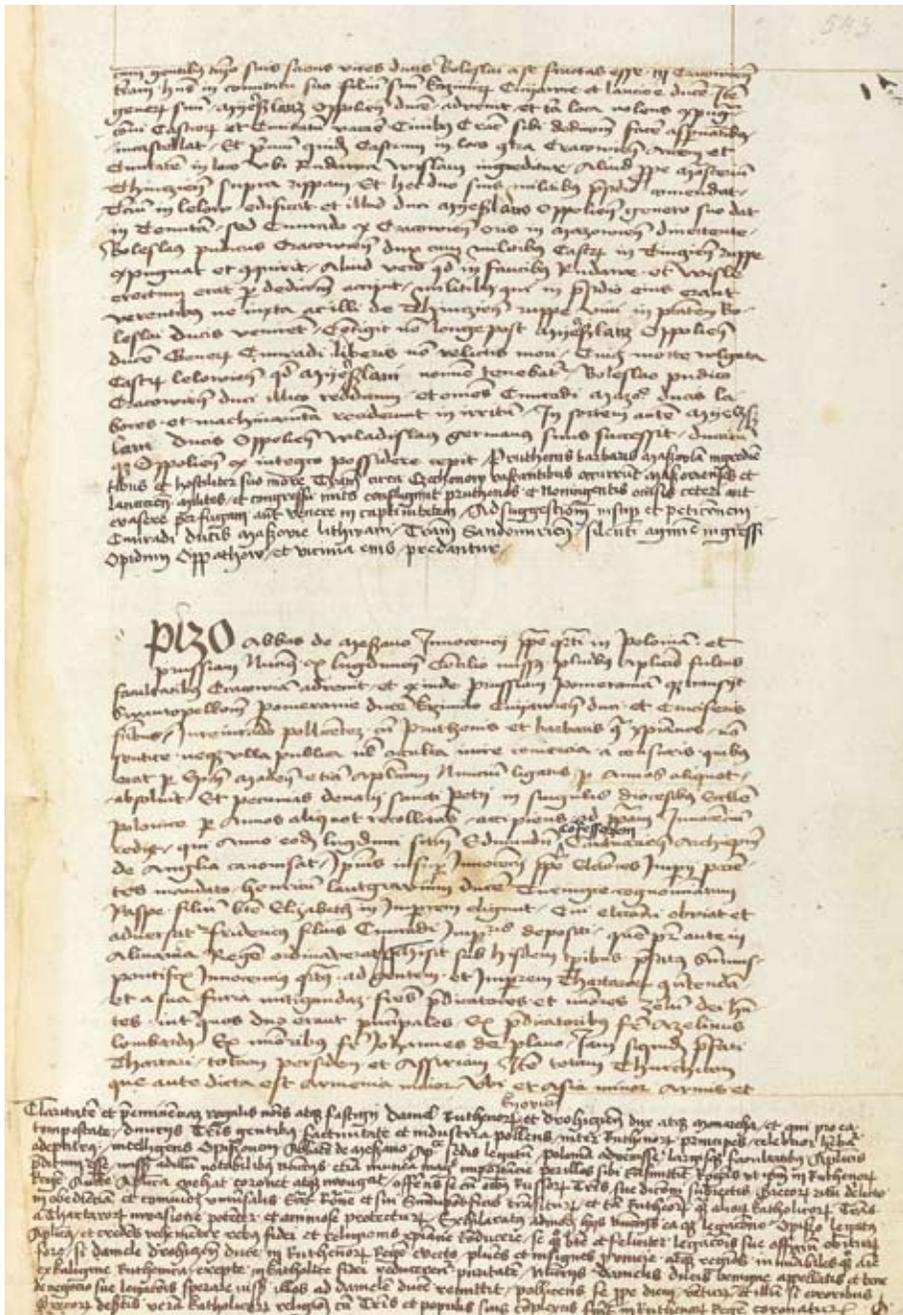


Рис. 4. Сторінка 543 автографу *Анналів* з припискою Длугоша про коронацію Данила Романовича 1246 р.

князями». Воно підсилювалось значним розміром його територій і багатств. Як повідомляє хроніст, Данило дізнався про прибуття папського легата Опізо до Польщі та відправив до нього визначних мужів з коштовними подарунками, що супроводжували прохання коронувати і помазати його «іменем столиці Апостольського престолу». За це князь обіцяв разом зі своїми численними підданими відкинути грецький обряд, визнати владу папи, а також потужно і старанно захищати руські та інші католицькі краї від нападів татар. Опізо, зваживши на перспективу спасіння великої кількості християнських душ, відправив назад княжих послів з ласкавою відповіддю та обіцянкою прийти на Русь і коронувати Данила, в разі його відмови від «заблуджень» грецького визнання та прийняття права католицької віри. Польські єпископи, а особливо краківський Прандота, радили Опізо відмовитись від цієї обіцянки, вказуючи на «хитрість та нестатечність у вірі» Данила. Як зауважує автор *Анналів*, Опізо цього не зробив з трьох можливих причин: через бажання прислужитися християнській вірі, або через намір уславити свою місію такою коронацією, або через недовіру до поляків, яких запідозрив у заздрощах. Далі читаємо про церемонію коронації і помазання у Дорогичині — столиці князя Данила, куди з'їхались спеціально запрошені для цього руські князі і «пани». В їх присутності володар присягнув Опізо «з усіма своїми панами, старшиною і підданими прийняти віру, обряд і звичай римської церкви», а також підкорятися римському папі Інокентію IV і його наступникам⁶⁸.

Стисло підсумуємо основні смислові акценти усього повідомлення: коронація і помазання Данила стала особистим рішенням папського легата, здійсненим у відповідь на обіцянки руського князя визнати латинський обряд і протистояти татарам (хоча про останнє вже не зазначено в описі його присяги). У повідомленні чітко розставлено оцінки героям: могутній та хитрий князь Данило, ошуканий папський легат Опізо та проникливий польський єпископ Прандота.

Представлене вище повідомлення Длугоша виразно відрізняється від змісту попередньої приписки, а також від версії одного зі своїх основних джерел — *ГВл*. Порівняно з Длугошевим, літописне повідомлення має «телеграфний» характер. За літописною версією, коронування Данила мало прямо протилежну ініціативу — виходило від папських послів, котрі кілька разів пропонували, майже нав'язували, князю «корону і сан королівства». Спершу, коли Данило повертався з Опавського походу у Чехії і відмовився зустрітись з папськими посланцями у Кракові. Вдруге було відмовлено посланому римським папою «біскупу беренському і каменецькому» через від-

68 Дослівний переказ даного повідомлення Длугоша подаємо за його останнім польськомовним виданням: *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 7–8. Warszawa, 2009, 69–72. Або: <https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/jana-dlugosza-roczniki-czyli-kroniki-slawnego-krolestwa/1408>.

сутність допомоги у війні з татарами («ратъ Татарская не престаеъ. злѣ живоущи с на^и // то како могоу приати вѣнѣць бес помощи [папи]») ⁶⁹. І лише з третьої спроби легат Опізо коронував Данила після обіцянок допомоги у війні з татарами та тривалих вмовлянь Данилової матері, польських князів Болеслава та Семовита, а також «бояр лядських», котрі теж обіцяли підтримку «противоу поганымъ». Опису самої коронації у літописі немає: лише коротко зафіксовано, що «Данило же приа . ѿ Ба вѣнѣць. в городѣ . Дорогычинѣ». Попередня фраза додатково розкриває, від кого саме прийнято вінець — від Бога, римських та своїх єпископів: «ѡнъ же вѣнѣць ѿ Ба приа . ѿ црѣкве стѣх апостоль . и ѿ стола стго Петра . и ѿ ѡца своего папы Некѣнтиа . и ѿ вси^х епѣповъ своихъ». Показово, що літописець особливо наголошує на толерантності папи до східного обряду: «Некентии бо кльнаше тѣхъ. хоулачимъ вѣроу Грѣцкоую. правовѣрноую» ⁷⁰. Таким чином, літописна версія містить прямо протилежні акценти — ініціатива коронування належить папі та його послам, крім того, здійснена на прямо протилежних умовах (збереження грецького обряду і допомога папи та поляків у війні з татарами). Більше того, обидва тексти називають дзеркально відмінне коло «учасників» довкола Данила і легата Опізо: у Длугоша ними є польські єпископи і руські князі, у літописця — польські князі, бояри та руські єпископи.

З огляду на такі смислові відмінності обох текстів Домбровський наполягав на тому, що Длугош не знав інформації *ГВл* ⁷¹. Однак і *ГВл*, і *Анналі* оперують практично тим самим набором інформації, а відрізняються лише її дзеркально протилежною репрезентацією.

За логікою Домбровського, знайомство Длугоша з версією *ГВл* мало би вплинути на його представлення коронації. Іншими словами, коли б Длугош читав *ГВл*, він мав би запозичити звідти і «факти», і їх тлумачення. Подібні очікування навряд чи виправдані. Длугош не був середньовічним аналістом, він створював текст за взірцями ранньоренесансної гуманістичної історіографії. Тут факти значною мірою уже були від'єднані від інтерпретації. Запозичена інформація могла інтерпретуватися інакше, ніж у джерелі, доповнюватися власними здогадами історика, які (здогади) часто перемішувались з інформацією достовірного джерела і в сумі формували повідомлення цілком інакшого змісту ⁷². Длугош не становить у цьому виключення: за спостереженнями дослідників він часто правив запозичену із джерел інформацію, доповнював власними припущеннями та риторичними вставками, довільно

69 *ПСРЛ* 2: 826.

70 *ПСРЛ* 2: 827.

71 Dariusz Dąbrowski, "Czy Jan Długosz pisząc siódmą księgę „Annalium” korzystał z Kroniki halicko-wołyńskiej," 156–159.

72 Про гуманістичне історіописання див. класичні праці: Arnaldo Momigliano, *The Classical Foundations of Modern Historiography* (Berkeley, 1990); H. E. Barnes, *A History of Historical Writing* (New York, 1962), 284.

змінював зміст запозиченого — тим самим та чи інша подія отримувала цілковито інакше звучання⁷³. Тож цілком логічно припустити, що Длугош, запозичивши базову інформацію про коронацію з *ГВл*, «переплавив» її у рамках власної інтерпретаційної схеми.

Схоже на те, що створення приписки під 1246 р. стало результатом повторного цілеспрямованого переосмислення Длугошем інформації з *ГВл* та тексту папської булли. Як результат, у кінцевій версії коронації з'явилися нові, порівняно з попереднім варіантом під 1253 р. «правки», а сама оповідь стала риторично насиченою і емоційно забарвленою.

Спробуємо зрозуміти логіку історика.

Длугош на власний розсуд змінив інформацію свого попереднього повідомлення стосовно того, кому належала ініціатива коронувати Данила. Якщо у версії 1253 р. Опізо коронував Данила за дорученням папи (ідея, запозичена із літопису), то у фінальній версії під 1246 р. коронація Данила витлумачена як особиста ініціатива папського легата. Таким чином, і літописна інформація, і повідомлення приписки 1253 р. отримали протилежну перспективу. Подібна зміна, очевидно, пов'язана з міркуваннями риторичного плану: позиціонуючи Данила як хитрого князя-відступника, Длугош намагався максимально вивести папу з-під підозри, ніби той став жертвою підступності Данила. Жертвою легковірності натомість зроблено Опізо, на нього й покладено основну відповідальність за самостійно прийняте і, як виявилось, фатальне рішення.

У зв'язку з цим, Длугош змоделивав епізод про активний опір Прандоти та польських єпископів коронуванню галицько-волинського володаря. Мовчазно присутній у версії 1253 р., у версії 1246 р. Прандота став активним героєм в справі коронації Данила.

Введення постаті Яна Прандоти як одного з учасників коронації пов'язане з особливим ідеологічним значенням, якого намагалися надати постаті цього краківського єпископа саме в часи, коли задумувалися і писалися *Аннали*, а також із особистою увагою Длугоша до цього персонажа. У 1454 р., в останні роки життя патрона Длугоша краківського єпископа Збігнева Олесницького, було випадково відкрито поховання одного з його визначних попередників на цій кафедрі — єпископа Прандоти. Почала творитися історична пам'ять про нього, яка швидко перетворилася в культ. Цей процес ілюструє творення списку чуд, що відбувались біля його гробу. Чуда стали реєструватися публічним нотаріусом з ініціативи єпископа Збігнева Олесницького, невдовзі було укладено протокол чудес⁷⁴. Длугош у цьому мав брати безпосередню

73 Stanisław Solicki, "Metoda pracy nad dziejami obcymi w *Annales Poloniae* Jana Długosza," *Studia źródłoznawcze* 22 (1977), 107; Henryk Barycz, *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego: Studia nad historiografią w XVI–XVIII* (Wrocław, 1981); Щавелева Н.И. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI)*, 16–23.

74 Див.: *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 28, 452. Ім'я Ян безпідставно присвоєне Прандоті у XVII ст.

участь як права рука і продовжувач справи Олесницького. Зрештою він же представив діяння Прандоти у життєписі польських єпископів, що укладався ним протягом 1468–1476 рр.⁷⁵ Прандота був сучасником Данила, ба більше, його смерть, за *Анналами*, сталася того ж 1266 року. З особливою увагою окремі з діянь Прандоти представлено ще раніше — в *Анналах*, де згадано про трепет, з яким цей єпископ оберігав реліквії св. Станіслава. На час коронації Данила Прандота був краківським єпископом. Все це, вочевидь, мотивувало Длугоша зробити Прандоту «свідком» на церемонії коронації. Підтекст тут очевидний: опір Прандоти був додатковим підтвердженням благих діянь одного зі святих поляків, який боровся з «обманом і хитрощами схизматиків», цим самим турбувався про благо вселенської церкви.

Поява епізоду з польськими єпископами і Прандотою ще раз засвідчує, зрештою, добре відому обставину: конфесійну упередженість Длугоша до Русі, її історії та русинів. Як свого часу влучно зауважив Олександр Гейштор, Длугош сприймав Русь через ярлик «секти» і «схизми». Подібні уявлення у середньовічній Польщі почали формуватися ще у XIV ст. (вперше фіксуються в анонімному описі Східної Європи *Descriptio Europae orientalis* 1308 р.). Длугош, зі свого боку, з особливою увагою фіксував факти, що свідчили б про верховенство Польщі щодо Русі та її цивілізаційний вплив на Русь. Король Данило у цій «схемі історії» є «відступником» і навіть «зрадником»: адже він після «католицького помазання» знову «впав у православ'я»⁷⁶.

З Длугошевою «схемою історії» та з наявними у ній елементами конфесійної упередженості до Русі опосередковано пов'язана й заміна основних героїв коронації — з авансцени зникають польські князі. Це сталося ще на момент створення приписки під 1253 р. Так, у літописному повідомленні було вказано на польських князів Болеслава і Семовита (котрі вмовляли Данила прийняти корону від папи), у версії Длугоша (як під 1253 р., так і під 1246 р.) їх імена відсутні. Такі зміни можна пояснити логікою мислення хроніста, для якого Данилова коронація сприймалася у категоріях зміни обряду. До цієї думки його приводив текст папської булли 1257 р. Якщо, згідно з буллою, коронація відбулася на умовах зміни обряду, то логічним видається присутність у церемонії польських єпископів; відповідно, князі тут — другорядні особи, і про них можна не згадувати. З іншого боку, в рамках Длугошевої «схеми» мазовецьких князів треба було б вважати учасниками Данилового відступництва, що видавалося небажаним.

Поза тим, найважливішою ознакою фінальної версії історії коронації є емоційно насичена словесна характеристика її героїв, створена за відповідними «шаблонами». Ян Длугош писав свій текст за взірцями античних кла-

75 Krzysztof Rafał Prokop, *Poczet biskupów krakowskich* (Kraków, 1999), 61–64.

76 Гейштор А. Образ Руси в средневековой Польше. *Культурные связи России и Польши XI–XX вв.* М., 1998, 17–26.

сиків та гуманістичної історіографії — аби зворушити та навчити читача на прикладах історії, а в читачеві-поляку збудити гордість за свою країну. Велика роль у цьому відводилась риторичним стратегіям опису: ті чи інші герої представлялись за певною схемою, аби викликати у читача потрібний емоційний відгук. Для Длугоша важливим було представити лицемірство і клявовідступництво руських князів⁷⁷. Історія з князем Данилом явно осмислювалась у цьому ключі. Адже образ руського короля створено за риторичним шаблоном, вже використаним для зображення інших «небезпечних відступників» — галицько-волинського князя Романа Мстиславича та литовського князя Міндовга.

В *Анналах* Роман Мстиславич, батько Данила, представлений злісним і ненаситним тираном, який несправедливо знищив немало своїх підданих і, якби не Боже втручання під Завихвостом, мало не погубив усю Польщу. Така презентація Романа заснована на джерелах Длугоша — *Хроніці* Вінцентія Кадлубка (що взагалі була його важливим наставником в історичному письмі) та *Великопольській хроніці*. Поза тим, хроніст додає від себе кілька нових «фактів», аби довершити образ негативного героя. За його версією, Роман Мстиславич давав васальну присягу вірності та покірності своєму малолітньому племіннику — мазовецькому князю Лешку. Це був обман: володимирський князь Роман розраховував на військову допомогу Лешка для утвердження на галицькому столі. Галицькі бояри не змогли переконати польського князя в тому, що його обдурюють. Вже незабаром князь Роман «підкоривши своїй владі майже всю Русь», порушив присягу підданства: вдерся з величезним військом у Польщу, але загинув від набагато менш чисельного війська Лешка у битві під Завихвостом⁷⁸.

За аналогічною схемою автор *Анналів* представляє відступництво Данила Романовича. Князь давав обіцянки та присягу вірності папському легату у присутності своїх підданих. Це робилося з хитрим умислом, про який Длугош (як і у попередньому випадку) сигналізує, знову вкладаючи в уста дійових осіб попередження про нещирість: легата Опізо остерігає Прандота «та інші польські єпископи». Більше того, образи «відступників» батька і сина осмислювались Длугошем у явному взаємозв'язку: у епізоді про остерігання Прандотою легата Опізо фігурує фраза, що єпископи польські «знали добре характер і спосіб мислення князя Данила»⁷⁹. Таке «колективне знання» польських єпископів про те, чого вартують обіцянки підданства від руських князів, можна зрозуміти після прочитання повідомлень Длугоша про «зваду Романа», Данилового батька. Длугош ніби намагався показати, що після 1205 р. поляків вже

77 Щавелева Н.И. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша*, 59.

78 *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 6, 239–245. Або: <https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/jana-dlugosza-roczniki-czyli-kroniki-slawnego-krolestwa/1167>.

79 *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 7, 70.

нічим не можна було обманути, тож цілком щирим виглядає в тексті прагнення Прандоти убезпечити папського легата Опізо від небезпеки бути ошуканим.

До цієї пари негативних образів «примикає» також литовський князь Міндовг, хоча його образ менш яскравий в *Анналах*. Але це той же відступник: литовський володар після охрещення своїх підданих, коронування і даних обіцянок Риму та ордену хрестоносців (тевтонцям) повернувся до своїх старих звичаїв⁸⁰. Усі герої погано закінчують, їх знаходить кара господня: Роман загинув, засліплений своїм тиранством і чисельними володіннями, Міндовг — від власних підданих, які боялися його тиранства, Данило — своїм відступництвом погубив душу і осквернив Христа⁸¹.

Наведені вище спостереження стосувалися напрямку «ідеологічного редагування» сюжету коронації Данила під 1246 р. порівняно із коротким і фактографічним варіантом під 1253 р.

Між тим, очевидно, що Длугош повторно звернувся до літописного сюжету коронації, запозичивши до нової версії подробиці, які міг розшукати лише там.

Однією з перших «правок» у кінцевій версії оповіді стало титулування Данила князем київським та дорогичинським. Титул київського князя міг стати результатом знайомства та переосмислення двох фрагментів *ГВл*, що обидва походять із «монгольських сюжетів». По-перше, загадкового повідомлення *ГВл* про те, як князь заволодів Києвом після втечі Михайла Чернігівського в Угорщину і призначив туди посадника: «и вдасть Киевъ в руцѣ Дмитрови обѣдержати противу иноплемєнныхъ языкъ, безбожьныхъ татаровъ»⁸². Крім того, Длугош міг знати, що Данило володів Києвом, але свою столицю мав в іншому місті, також з опису подорожі Данила до до Батия: «Данилови Романовичю, князю бывшоу великоу, вбладавшоу Роускою землею . Киевомъ и Володимеромъ и Галичемъ»⁸³.

Підвищення Дорогичина до рангу столиці стало результатом додаткових авторських конструкцій Длугоша. Нагадаємо: лише *ГВл* вказує на Дорогичин як місце коронації Данила. Зміна статусу Дорогичина із замку (під 1253 р.) на «столицю князя» (під 1246 р.) відбулася під впливом осмислення виключно літописної інформації про місце коронування Данила. Тут, імовірно,

80 Див. короткі повідомлення про Міндовга в *Анналах* під 1252, 1255, 1260 та 1263 роками: *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 7. Warszawa, 2009, 102, 125, 159, 176.

81 Варто додати, що конструювання Длугошем негативного образу князів-відступників проковувала загальна конфесійна ситуація після Ферраро-Флорентійської унії. У 1470-х рр., як відомо, перспективи унії і ліквідації «схизми» на землях колишньої Русі були невисокими, київський митрополит Григорій II Болгариневич відмовився від унії з Римом, тож Длугош не оминув нагоди провести історичну паралель.

82 *ПСРЛ* 2: 782. В іншому місці літопису Дмитра названо «київським тисяцьким Данила» (*ПСРЛ* 2: 785).

83 *ПСРЛ* 2: 807–808.

спрацювала наступна логіка: якщо князя помазали у Дорогичині, значить саме там на той момент мала би бути його столиця. Важлива подія, якою є коронація, не могла відбутися у малозначимому для даного правителя місті.

Необхідність ідеологічної обробки сюжету коронації Данила, бажання щільніше пов'язати його з іншими сюжетами та ідеями *Анналів*, пояснює нам закономірність повторного звернення Длугоша до теми. Але чому в процесі своїх міркувань історик вирішив передатувати подію? Що саме могло спонукати його перемістити повідомлення з-під 1253 далеко назад, під 1246 р.? Іншими словами, які доступні Длугошу матеріали могли навести його на думку, що насправді місце сюжету — серед подій 1246 р.?

Гадаємо, до такого рішення підштовхнуло Длугоша повторне і уважне прочитання літописного повідомлення, в процесі якого він наштовхнувся на незауважену ним раніше деталь надзвичайного значення, яка притому збіглася із свідченням іншого його джерела — папської булли. Співпадіння двох головних джерел мало стати серйозним аргументом для Длугоша, щоб перенести подію під 1246 р.

Літописне повідомлення завершувалось вказівкою, що папа Інокентій саме в цей час скликав церковний собор: «хотащоу емоу. сборъ творити. ѿ правои вѣрѣ. ѿ воединеньи црѣкви»⁸⁴. Отож, коронація відбувалася в контексті якогось надзвичайно важливого церковного собору. Але якого саме? З *Анналів* видно, що Длугош не знав ніяких церковних соборів, окрім Ліонського.

З іншого боку, на те саме натякала й булла папи Олександра 1257 р., яка взагалі стала відправним пунктом усіх його розшуків. Її текст, як у версії Длугоша, так і в її відповіднику у ватиканському реєстрі завершується наступними словами: *non obstantibus aliquibus literis apostolicis, cuiuscumque tenoris existant, per quas effectus presencium impediri valeat vel differri et constitutione de duabus dietis edita in concilio generali*⁸⁵. Тут йдеться про те, що зміст сказаного у буллі «не суперечить жодним апостольським грамотам будь-якого змісту, які могли б перешкодити дії цього послання або відрізнятись від нього, і постанові двох засідань генерального собору»⁸⁶.

Отож, мова йшла про церковний собор, який відбувався у «два засідання», що для Длугоша також було безпомилковою вказівкою на Ліонський собор. За версією самого Длугоша, Ліонський собор засідав двічі: в *Анналах* є повідомлення про рішення собору у 1242 та 1245 рр.⁸⁷ На наступний після другого засідання рік, отже, логічно було покласти дату коронації Данила.

84 ПСРЛ 2: 827.

85 *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 7. Warszawa, 2009, 155. Відповідник у ватиканському реєстрі див.: *Documenta Pontificum Romanorum*, 49–51, №34.

86 Переклад булли див.: *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії*, 29–30, док. № 26.

87 *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 7. Warszawa, 2009, 42 і 65–66. Повідомлення *Анналів* стосуються рішень щодо відомої боротьби папи Інокентія IV з імператором Фрідріхом II.

Більше того, третій фрагмент інформації також вказував на 1246 р. Ключовою фігурою у справі коронування Данила був абат Опізо. В *Анналах* абат Опізо згадується двічі, і обидва рази під — для нас дуже промовистими — датами. Під 1253 р., описуючи смерть познанського єпископа Богухвала (на підставі *Великопольської хроніки*), Длугош зазначає, що «абат з Меззано Опізо, що став нунцієм Апостольського престолу в Польщі вже вдруге...»⁸⁸. Відзначимо, що слова *altera vice* приписані Длугошем на полі (із позначкою місця вставки), тобто так само, як і у повідомленні 1253 р. про коронацію Данила. Можливо, на етапі роботи над першим варіантом сюжету, приїзд Опізо 1253 р. служив, серед інших міркувань, хронологічним орієнтиром для Длугоша.

Абата Опізо згадано в *Анналах* ще тільки один раз, і саме в контексті Ліонського собору, і саме під 1246 р., де зазначено, що «легат папи Інокентія IV» Опізо «приїхав з Ліонського собору»⁸⁹.

Три фрагменти пазла чудесним чином співпали під 1246 р., по суті, не залишивши Длугошу іншого вибору, крім як датувати коронацію Данила саме цим роком⁹⁰.

Підсумуємо: ідеологічний компонент остаточної версії був змодельований Длугошем під впливом булли 1257 р. Натомість фактографічні деталі, які з'являються тільки у версії 1246 р., можуть пояснюватись повторним використанням тексту *ГВл*.

Цілком окреме питання — в якому вигляді *ГВл* був доступний Длугошеві? Варто пам'ятати, що Длугош не знав руської мови, не розбирав кирилиці і, отже, не міг самостійно читати літопис. В одному з листів до краківського єпископа Збігнева Олесницького хроніст зазначав: «маючи вже сиву голову, я зібрався вчити руське письмо, аби повніше викласти послідовність нашої історії»⁹¹. Але навряд можна припускати, щоб на час створення *Анналів* Длугош достатньо оволодів мовою, аби добре читати літопис⁹². Свого часу Анжей Поппе висунув гіпотезу про книжника-русина з Галицько-Волинської Русі,

88 Ioannes Dlugossii Annales Poloniae ad annum 1406. Autographum. Fundacja XX. Czartoryskich, 1306 IV Rkps, s. 557.

89 Ioannes Dlugossii Annales Poloniae ad annum 1406. Autographum. Fundacja XX. Czartoryskich, 1306 IV Rkps, s. 543 [<https://dlugosz.polona.pl/pl/roczniki/autograf/592>]

90 На рішення Длугоша змінити дату на 1246 р. могли опосередковано вплинути й інші тексти. Одразу ж після викладу історії коронації Данила в *Анналах* вміщено коротке повідомлення про місію П'яно Карпіні «для навернення татар та огляду їхньої дикості» (*Jana Dlugosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 7. Warszawa, 2009, 71–72). Спокусливо було б припустити (не наполягаючи на слушності), що Длугош був знайомий з одним із численних рукописних примірників тексту реляції Карпіні, де, зокрема, йшлося про те, що Данило і Василько заявили папському легату, ніби «хочуть мати папу своїм отцем і пастирем».

91 До речі, сам Олесницький знав руську мову, що відзначав свого часу князь Вітовт: Щавелева Н.И. *Древняя Русь в «Польской истории»*, 54.

92 Утім, як показала Ю.Радзішевська, у X книзі *Анналів* зустрічаються майже дослівні фрагменти тексту, запозичені Длугошем з якогось літопису ВКЛ (Julia Radziszewska, “Przejałki Długosza z „Litewskiego latopisu”,” *Długosiana*, 260–266.

який був консультантом Длугоша⁹³. Отож, швидше за все, Длугош користувався підготовленими для нього котримсь із співробітників матеріалами: перекладеними фрагментами літопису, або ж виписками, чи навіть довідками «на задану тему». Важко сказати, наскільки адекватно цей помічник передав зміст прочитаного: чи готував він буквальний переклад фрагменту, чи лише його стислий переказ, утім, в нашому випадку базові моменти почерпнуто з літопису доволі точно: місце коронації, обговорювані при цьому умови та ім'я папського легата Опізо⁹⁴.

З огляду на подібну «технологію» роботи, не варто очікувати від Длугоша детальної обізнаності із літописом. Він міг сприймати його не у вигляді цілісного протяжного тексту, а у вигляді свого роду дайджестів: підготовлених на певні теми досьє. Однією із таких тем, що вочевидь надовго зацікавила Длугоша, був сюжет коронації Данила Романовича, над яким він працював у декілька прийомів і, треба гадати, впродовж тривалого часу. Коли так, то практиковане досі дослідниками «лобове» зіставлення тексту *Анналів* із літописами є методологічно хибним. Очікування, виховані практикою текстології ранньосередньовічних пам'яток, виявляються невинуватими, а розчарування від несправджених сподівань ведуть до небезпечних реконструкцій давніх джерел, що ніколи не існували.

Інститут історії України НАН України

93 Поппэ А. В. Родословная Мстиши Свенельдича. *Летописи и хроники 1973*. М., 1974, 64–91.

94 До слова, та обставина, що Длугош сам не працював з літописом, а знав його «відфільтровану» посередником версію, може пояснити й бідність його праці на топографічні об'єкти та генеалогічну плутанину.

ЗАМІТКИ

Забута історія: хрещення князя Володимира Святого у *Vat. gr. 840*

Свого часу В.Е. Регель звернув увагу на важливість рукопису *Vat. gr. 840* для вивчення історії руської церкви першої половини XIV ст. Знайдені ним тексти про поставлення єпископів на аркушах 9г.–10 було невдовзі перекладено та проаналізовано В.Г. Васильєвським, який вірно ідентифікував їх походження із «канцелярії» митрополита Феогноста (1328–1353 рр.). На його думку, ініціатива внесення цих записів до рукопису належала митрополитові Исидору, який міг скористатися, вочевидь, неповними витягами з матеріалів Феогноста¹. Їх розміщення в доволі безладному порядку може вказувати як на поганий стан збереженості, так і на неповноту й обмеженість уже у час їх створення. Припускаючи інтерес Исидора до записів із канцелярії Феогноста, В.Г. Васильєвський уважав за можливе датувати *Vat. gr. 840* XV ст. У своєму виданні цих текстів В.Е. Регель погодився із цим, але додав тезу про певну випадковість знаходження повідомлень у *Vat. gr. 840*². Наступне дослідження цих записів належить В.Н. Бенешевичу. Йому вдалося відшукати на арк. 243 інші фрагменти, які залишилися невідомими В.Е. Регелю та В.Г. Васильєвському. Датуючи створення *Vat. gr. 840* століттям раніше, В.Н. Бенешевич зауважив безпосередній зв'язок новознайдених текстів із тими повідомленнями, які читаються на арк. 9г.–10 цього ж рукопису³. М.Д. Присьолков та М. Фасмер опублікували знайдені В.Н. Бенешевичем записи на арк. 243, виокремивши з-поміж них 12 текстів, останні з яких представляють короткі замітки про хрещення болгар та хрещення князя Володимира⁴. У своєму виданні так званих «малих візантійських хронік» П. Шрайнер перевидав їх із невеликими, порівняно із працею М. Присьолкова–М.Фасмера, виправленнями⁵. На арк. 243 вони знаходяться нижче короткого повчання (№ 11, згідно з визначенням М. Присьолкова–М. Фасмера), що займає верхню частину аркуша:

Τῷ ςτξς' Μιχαὴλ βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων διήλθεν μετὰ πολλοῦ φω(σ)σάτου διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης κατὰ τῶν Βουλγάρων. (καὶ ο) ἰ Βούλγαροι μὴ δυνηθέντες ἀντιπαρατάξασθαι τοῦτου ἠτήσαντο βαπτισθῆναι. καὶ ὁ βασιλεὺς ἀσμένως δεξάμενος..... ὑπετάγησαν Ῥωμαίοις («У 6366 році Михаїл, імператор ромеїв, прийшов із великим військом на болгар, ідучи берегом і морем. Болгари, не маючи змоги оборонятися, побажали бути охрещеними. Імператор радісно їх прийняв, і вони піддалися владі ромеїв»)⁶.

Τ(ὸ) δὲ ςυςς' ἔτος ἐβαπτίσθη ὁ Βολοντίμηρος ὃς ἐβάπτισεν πᾶσαν Ῥωσίαν («6496 року хрестився Володимир, який хрестив усю Русь»)⁷.

Записи про хрещення явно вирізняються на тлі інших заміток, зібраних у *Vat. gr. 840*. Згідно з палеографічними спостереженнями Б.Л. Фонкіча над «записами Регеля» та «уривками Бенешевича», усі записи поступово вносилися на дві сторони арк. 243. Більше того, згідно з Б.Л. Фонкічем, писець, який вніс замітки про хрещення (№ 12–13) працював також і над текстом № 5, № 6, першою половиною № 7 та другою половиною № 10 і повністю переписав № 11. Він же був і головним переписувачем записів на арк. 9–10 про поставлення єпископів. Б.Л. Фонкіч припускає, що записи могли вноситися впродовж декількох років, а саме — писці співпрацювали один з одним, доповнюючи окремі записи на арк. 243⁸. Появу коротких заміток про хрещення у *Vat. gr. 840* складно точно датувати. М.Д. Присьолков справедливо пов'язав більшість текстів із «канцелярії» Феогноста з його перебуванням на Волині в 1330–1331 рр.⁹ Отож внесення записів про хрещення болгар та князя Володимира, мабуть, відбувалося вже після зібрання більшості «офіційних» документів, схоже, викликаних скандалом між митрополитом Феогностом та ієромонахом Арсенієм¹⁰.

Наскільки записи про хрещення мали практичний характер для митрополита Феогноста і яке було їх походження? Звідки анонімний автор міг їх скопіювати? Нетиповість цих виписок у порівнянні з іншими текстами «досьє» може вказувати на їх важливість для митрополита Феогноста. Але залишається незрозумілим, чому анонімний автор вирішив розмістити їх серед цілком «офіційних» документів митрополита. Ураховуючи те, що записи на арк. 243 велися не одночасно і, як уже зазначалося, не одним писцем, повідомлення про хрещення могли бути виписками для митрополита (або ж зроблені самим Феогностом), призначеними початково для зовсім інших завдань, ніж інші тексти на арк. 9–10 та арк. 243 *Vat. gr. 840*.

Практичний зміст цих виписок з'ясувати важче. Так, можна припустити, що вказані хронографічні виписки були частиною твору чи, скоріш за все, його задуму, що за своїм жанром міг походити на «малі візантійські хроніки» й, вочевидь, відображав інтерес митрополита Феогноста до минулого, зокрема хрещення Русі. Цілком можливо, що поява цих коротких заміток на арк. 243 була справою випадку, адже з іншими текстами вони жодним чином не пов'язані. Один із писців, який виконав майже третину записів, очевидно, переніс до *Vat. gr. 840* матеріали, які не стосувалися фінансових справ митрополії, а репрезентували підготовлені для Феогноста історичні виписки. Такі виписки, мабуть, не обмежувалися лише цими двома повідомленнями. Навіть якщо не припускати існування якоїсь «малої візантійської хроніки», написання повідомлень про хрещення болгар та русів передбачає від анонімного автора, який пише хронографічні замітки грецькою, використання візантійських історичних текстів. Натомість його текст про хрещення болгар, на думку М.Д. Присьолкова та О.О. Шахматова, є «безумовний переклад повідомлення руського літопису»¹¹. Із цим здогадом погодився П. Шрайнер,

котрий, слідом за М.Д. Присьолковим, указав на близькість цього тексту до слів літопису за *Лаврентіївським списком*¹².

Михаиль цр̄ь изиде с вои брегомъ и моремъ на Болгары Болгары же увидѣвше не могоша стати противу кр̄титиса прошиша и покорити^с Грекомъ цр̄ь же крти кнза ихъ и болары вса и миръ створи с Болгары¹³.

У безпосередньому джерелі цього повідомлення *ПВЛ* — слов'янському перекладі хроніки *Продовжувача Георгія Амартола* — читаємо більш детальну оповідь про хрещення болгар:

Михаиль цр̄ь коупно с Кесаро^м Вардою на кнзь Болгарскыи иде съ вои своими брего^м и моремъ, гладо^м гыблющу Болгарскоу љзыкоу Михаиль увѣдѣвъ. Блѣгаре^х, такоу вѣсть приимше, страхомъ вдержими многы^м бахоу, прежде троуда и брани и побѣды недоумѣвахоу^са и хр̄тианомъ быти прошиш^аа покаратиса Грекомъ. цр̄ь же, кн̄за и^х к̄ртивъ и в̄ ст̄го кр̄щниа приать и сн̄омъ и наре^и има емоу Семевнъ. еще и велможа его введъ в Константинь град^а, вса кр̄ти и миръ створи¹⁴.

Як бачимо, прочитання цього тексту *Продовжувача Георгія Амартола* у грецькій замітці подібне до літописного. Так, анонімний автор, як і літописець, усуває кесаря Варду з болгарського походу імператора Михаїла III (840–867 рр.), не згадує блокаду болгар візантійським військом, залишаючи при цьому слова візантійської хроніки про похід «берегом і морем». Однак між цими текстами є й розбіжності, які залишилися чомусь не зауваженими М.Д. Присьолковим та П. Шрайнером. У хроніці *Продовжувача Георгія Амартола* йдеться про хрещення архонта та знаті болгар, що й наводить літописець у своєму тексті, коли для автора грецької замітки хрещення архонта болгар не має такого ж значення — він зупиняється лише на радості імператора у зв'язку з успішною місією. Також мають місце й більш дрібні розходження між ними: у грецькій замітці йдеться про «велике» військо імператора Михаїла, чого немає у *ПВЛ* та, головне, у грецькому тексті *Продовжувача Георгія Амартола*. До цього слід додати й «радість» імператора, якої не зауважує візантійський хроніст:

‘Ο δὲ Μιχαὴλ ἄμα τῷ Καίσαρι Βάρδα κατὰ τοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων ἐξεστράτευσεν διὰ τε γῆς καὶ θαλάσσης, λιμῶ τήκεσθαι τὸ τῶν Βουλγάρων ἔθνος ἀναμαθόν. οἱ δὲ Βούλγαροι, τὴν τοιαύτην ἔφοδον ἐκμαθόντες, φοβῶ πολλῶ συνεσχέτησαν, καὶ πρὸ τῶν ἀγόνων καὶ τῆ μάχης περὶ τῆς νίκης ἀπέγνωσαν καὶ χριστιανοὶ γενέσθαι καὶ ὑποτάσσεσθαι Ῥωμαίοις ἠτήσαντο. ὁ δὲ βασιλεὺς, τὸν μὲν ἄρχοντα αὐτῶν βαπτίσας καὶ ἐκ τοῦ ἁγίου ἀναδεξάμενος τοῦτον βαπτίσματος, τὸ ἑαυτοῦ τούτῳ ἐπιτέθεικεν ὄνομα. οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοὺς μεγιστὰνας αὐτοῦ ἐν τῇ πόλει εἰσαγαγόν, πάντας ἐβάπτισε καὶ εἰρήνην βαθεῖαν πεποίηκε¹⁵.

Чи може тут ітися про «безумовний» переклад літописного тексту? Зіставлення наведеного фрагменту хроніки *Продовжувача Георгія Амартола* з грецькою заміткою показує, що дрібні подробиці, які додає наш анонімний

автор, не взято прямо із візантійської хроніки, а, мабуть, викликані його спробою трансляції свого джерела або ж осмисленням прочитаного тексту. Утім навряд чи виправдано буде вважати, що автор, який пише грецькою, у пошуку повідомлень про хрещення болгар початково звернувся саме до літописного тексту, а не до візантійської хроніки. У будь-якому випадку його виписка не є буквальним перекладом літописного тексту. Більше того, інше її завершення не виключає можливість перечитання хроніки *Продовжувача Георгія Амартола* для написання (за пам'яттю?) цієї замітки. Якщо ж наш автор користувався літописом як своїм головним джерелом, то в якому вигляді цей текст був доступним для нього? Зважаючи на датування *Vat. gr. 840* XIV ст. і *post ante quem* виписок, яке не виходить за межі 1328–1353 pp., це один із найдавніших із відомих випадків цитування *ПВЛ*. Таким чином, написання виписок передуює створенню *Лаврентіївського* літопису. Ідентичність цього повідомлення в *Лаврентіївському* та *Іпатіївському* літописах не дає можливості визначити напевне, в якому «образі» використовував текст літопису наш анонімний автор. Цей список літопису, судячи за географією діянь митрополита, цілком імовірно, являв собою текст типу *Лаврентіївського*. Тим не менш, серед документів митрополита Феогноста чимало пов'язаних із Волинню. Його перебування тут у 1330–1331 pp., відповідно, не повинно виключати можливості того, що наш анонімний автор міг скористатися списками літопису типу *Іпатіївського*.

Тут слід перейти до другої замітки на арк. 243 — короткого тексту про хрещення князя Володимира Святого, що залишається єдиним (за винятком *Сказання про хрещення Русі*, більш відомого як *Анонім Бандурі*) грекомовним повідомленням про хрещення руського князя, стилізованим під виписку з історичної хроніки. Її безпосереднє джерело неясне. Ідентифікувавши замітку про хрещення болгар як виписку з літопису, текст хрещення Володимира М.Д. Присьолков залишив без коментаря. Натомість П. Шрайнер відзначив, що дата хрещення Володимира в ньому збігається з літописною. На його думку, запис про хрещення русів, як і перша виписка, також має своїм джерелом літопис. «Це припущення, — пише П. Шрайнер, — набагато більш імовірно, ніж гіпотеза про грецьке джерело, яке було використане в літопису»¹⁶. Однак тут ідеться не про джерела наративу хрещення *ПВЛ*, в якому, напевне, марно вбачати візантійський слід, а в іншому — чи міг наш анонімний автор використати саме візантійське свідчення про хрещення Володимира? Якщо ж певний візантійський текст, де йшлося про хрещення Володимира, виявився доступним для нашого анонімного автора у другій чверті XIV ст., який до того ж працював над своїми текстами на периферії візантійського світу, то як же тоді можна пояснити дивовижну відсутність будь-якої інформації про хрещення руського князя у візантійських історичних творах X–XIII ст.? Оминуту цю «пастку мовчання» не вдається навіть у тому разі, коли припускати, що цей текст був написаний незадовго до часу роботи

над приписками до *Vat. gr. 840* і, таким чином, не міг відобразитись у відомих хроніках того часу. Проте чому й після його здогадного використання анонімним автором він ніде не фіксується пізніше?

Появу цього зовсім короткого повідомлення на арк. 243, вочевидь, варто пояснювати без гіпотези щодо можливого візантійського джерела. Це, відповідно, змушує повернутися до проблеми, поставленої П. Шрайнером, яку тепер можна звести до наступного: чи міг наш анонімний автор знову скористатися літописом для написання цієї короткої замітки? На перший погляд, співпадіння дати хрещення у цьому тексті з літописною є свідченням доволі переконливим, але залишилася непоміченою інша особливість замітки, а саме — князь Володимир хрестить «усю Русь» (ἅσαν Ῥωσία). Формула *всєя Руси* (ἅσα Ῥωσία) вперше з'являється на печатці князя Всеволода Ярославича, але стає популярною набагато пізніше, головним чином після 1160-х рр., коли термін починає вживатися на печатках київських митрополитів¹⁷. Його вживання є далеко не постійним, але на початок XIV ст. цей винайдений візантійський церковний термін практично завжди додається до титулу митрополита. Цю формулу, можливо не без візантійського впливу, давньоруські автори застосовували до київських князів упродовж XII–XIII ст. Утім популярність її стане очевидною згодом, коли владимирські й московські володарі включать її до своєї титулатури¹⁸. Така особливість використання цієї формули спричинить «оновлення» титулів князя Володимира Святого та княгині Ольги в *Пам'яті та похвалі* їй, відповідно, у *Житті*, де княгиня хрестить уже «всю Руськую землю»¹⁹. Часте вживання словосполучення «вся Руская земля» в *Пам'яті та похвалі* може пояснити й походження слів ἅσαν Ῥωσία у грецькій замітці про хрещення Володимира. Якщо припускати використання нашим анонімним автором тексту літопису, де він міг дізнатися про дату хрещення князя, то як можна пояснити присутність ἅσαν Ῥωσία, яке явно видає своє пізнє походження? Важко припускати, що він зміг відшукати цю формулу в літопису, незалежно від того, в якому «образі» цей літописний текст був для нього доступним. Схоже, він лише передав у цій короткій замітці термінологію, котра часто вживалася у час митрополита Феогноста, де князь Володимир мав хрестити саме «всю Русь».

1 Васильевский В.Г. Записи о поставлении русских епископов при митрополите Феогносте в Ватиканском греческом сборнике. *ЖМНП*, 1888, февраль. Ч. CCLV. С. 445–463.

2 Wilhelm Regel, *Analecta byzantino-russica* (Petropoli, 1891), XXXII–XXXVIII, 52–56.

3 Бенешевич В.Н. Записки о поставлении русских епископов. *РИБ*. 1908. Т. VI. Стб. 431–446.

4 Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века. *ИОРЯС*. 1916. Т. XXI, кн. 1, табл. I–IV, 48–70.

5 Peter Schreiner, *Chronica Byzantina breviora = Die byzantinischen Kleinchroniken* [CFHB, XII/1] (Wien, 1975), 677–678.

6 Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века, 61.

7 Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века, 61.

8 Фонкич Б.Л. Палеографические заметки о греческих рукописях итальянских библиотек. 11 *Vat. gr. 840*. Еще раз о материалах по истории России второй четверти XIV в. *Византийские*

- очерки. М., 1982, 254–262 (= Фонкич Б.Л. *Греческие рукописи и документы в России в XIV — начале XVIII в.* М., 2003, 21–27).
- 9 Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века, 64.
 - 10 Цукерман К. Из ранней истории Литовской митрополии. *Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў*. Зборнік навуковых артыкулаў II міжнароднай навуковай канферэнцыі да 20-годдзя археалагічных і этнаграфічных экспедыцый ПДУ (Полацк, 17–18 красавіка 2014 г.). Наваполацк, 2014, 143–145.
 - 11 Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века, 68.
 - 12 Peter Schreiner, *Chronica Byzantina breviora = Die byzantinischen Kleinchroniken*, 677.
 - 13 *ПСРЛ* 1: 19; *ПСРЛ* 2: 13.
 - 14 Истрин В.М. *Книги временныя и образные Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование, словарь*. Пг., 1920. Т.1. Текст, 508.
 - 15 Продолжение хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку. Истрин В.М. *Книги временныя и образные Георгия мниха*. Т.1, 8. 19–27.
 - 16 Peter Schreiner, *Chronica Byzantina breviora = Die byzantinischen Kleinchroniken*, 677. М.В. Бібіков пише, що «ватиканська хроніка» (sic!) є скорочений грецький, але точний переклад давньоруської пам'ятки» (Бібіков М.В. *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*. Т. 1. М., 2004, 64).
 - 17 Назаренко А.В. *Древняя Русь и славяне (Древнейшие государства Восточной Европы, 2007 г.)*. М., 2009, 256–257, 260–266.
 - 18 Горский А.А. Князь «всяя Руси» до XIV века. *Восточная Европа в древности и средневековье. Политические институты и верховная власть. XIX чтения памяти В.Т. Пауцко*. Москва, 16–18 апреля 2007 г. *Материалы конференции*. М., 2007, 55–59.
 - 19 Милотенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники*. СПб., 2008, 417–426.

Олександр Филипчук

Клятва на золоте в договоре Святослава с Иоанном Цимисхием

Сохранившиеся в составе *Начальной летописи* тексты договоров Руси с Византией — уникальные аутентичные документы X в. — многократно привлекали внимание исследователей, в их интерпретации, тем не менее, приходивших к противоречивым результатам. Консенсус был достигнут лишь в том, что договоры представляют собой славянский перевод византийских дипломатических актов, попавший на Русь к началу XII в. и привлеченный, среди прочих византийских памятников, составителем *Повести временных лет*¹. Одним из важных аспектов является изучение протокольных формул текста, а также встречающихся в нем «темных мест» и *haraх legomena*. В связи с этим представляют несомненный интерес ратификационные клятвы и формулы санкций договоров, которые позволяют прояснить не только процесс формирования правовых отношений на Руси, но и представления об окружающем мире, верования и ментальность русского общества. Особо примечательными представляются сведения договора Святослава Игоревича с Иоанном Цимисхием 971 г. о клятве на золоте, вызвавшие продолжительную дискуссию.

Договор 971 г. был составлен после длительной осады в Доростоле (Дристре, Северо-Восточная Болгария) главных сил войска русов и ознаменовал собой окончание продолжительных войн Руси вначале с Первым Болгарским царством, а затем и с Византийской империей².

Кроме *Начальной летописи*, о переговорах Святослава с Иоанном Цимисхием и заключении мира сообщает и византийский современник — Лев Диакон, а также, более кратко, позднейший хронист Иоанн Скилица, чьи сведения дополняют данные договора. Текст дипломатического акта фиксирует отказ Святослава от территориальных притязаний в Болгарии и Северном Причерноморье (фема Херсон), а также его обязательство мирных и союзнических отношений с империей³. По словам Льва Диакона, «тавроскифы» передавали ромеям Доростол, обязались освободить пленных и покинуть Болгарию, а ромеи соглашались не препятствовать их уходу, снабжали русов продовольствием (по два медимна хлеба на человека, то есть около 15 кг⁴) и сохраняли установленные прежде торговые привилегии прибывающим в Константинополь купцам⁵. Иоанн Скилица пишет о просьбе Святослава внести его в число союзников и друзей ромеев, не препятствовать возвращению русов на родину, а также восстановить торговые отношения⁶. Как типичный византийский дипломатический документ, договор 971 г. содержит вступительную часть (протокол), основную часть с изложением сути дела (*narratio*), которая завершается предостережением против нарушения обязательств (*sanctio*)⁷. Клятва Святослава и русов и формулировка запрета на нарушение договора переданы в тексте *Лаврентьевского* списка *ПВЛ* следующим образом:

ѿкоже клахъса ко црѣмъ Гречскимъ . и со мною боларе и Русь вса . да схранимъ праваа съвъщанъа. аще ли в тѣхъ самѣхъ преже речѣныхъ [не] съхранимъ азъ же и со мною и подо мною да имѣемъ клятву ѿ Ба . въ его же вѣруемъ в Перуна и въ Волоса скотьа Ба . и да будемъ колоти (в других списках: золоти) ѿко золото. и своимъ ѿружѣемъ да исѣчени будемъ се же имѣите во истину . ѿкоже створи⁸ нынѣ къ вамъ . [и] написахомъ на харатыи сеи . и своими печатъми запечатахомъ⁸.

Упоминание о золоте в договоре 971 г. до сих пор приводит к противоречивым интерпретациям. Исследователи разделились в мнениях о том, какой вариант текста является первичным. И.И. Срезневский, В.М. Истрин, О.В. Творогов, А.М. Введенский считали изначальным выражение «колоти ѿко золото», имеющееся только в *Лавр.*⁹ Н.М. Карамзин, А.А. Зимин, С.М. Каштанов придерживались противоположной точки зрения, обосновывая первичность чтения «золоти» в *Ипатьевском*, *Радзивилловском*, *Академическом* и других списках¹⁰. Различались и интерпретации смысла этой клятвы. Чаще всего желтый цвет (цвет золота) ассоциировался у исследователей с болезнью и смертью¹¹. Б.А. Успенский усматривал в клятве договора 971 г. отражение культа Змея-Волоса, связанного с золотом, богатством и

потусторонним миром; с этими же представлениями ученый связывает и примечательный обычай «пить с золота воду для исцеления»¹². М.А. Васильев также считает золото атрибутом Волоса, одного из «гарантов» соглашения, наказывающего его нарушителей смертельной болезнью, при которой они пожелтеют, подобно благородному металлу¹³.

В сказках и фольклоре славян золото действительно выступает атрибутом загробного царства, огня и потустороннего мира¹⁴, но это не единственное его значение. Гораздо чаще золото являлось олицетворением богатства и власти, и сообщения о нем были лишены негативных коннотаций. В древнерусской литературе эпитет «золотой» применяется к князю и его вещам, имея не только буквальный, но и метафорический смысл: золото всегда сопряжено с властью и знатностью¹⁵. В византийской культуре золото представлялось образом божественного незримого Света, символизируя сакральность¹⁶.

По мнению некоторых специалистов, речь идет о ритуальном прокальвании или даже жертвоприношении золотых предметов (разумеется, этот вывод предполагает первичность чтения *Лавр.*). Едва ли не впервые такую интерпретацию предложил И.И. Срезневский, найдя параллель из *Старшей Эдды* к рассматриваемым данным¹⁷. По его мнению, «клятва золотом напоминает сказание Волуспы... «Да будем колоти яко золото» не есть ли перевод скандинавского: да будем заколоты, как была заколота Гульвейг, да будем наказаны, как она за отступление от правоты»¹⁸. А.М. Введенский полагает, что русы приносили жертву проколотым золотом Волосу-Велесу как богу богатства, в то время как оружие жертвовалось Перуну, главному воинскому богу киевского пантеона. Чтение «золоти» — вторичное и появилось в некоторых списках в связи с христианским осмыслением не понимавшего первоначальную сущность клятвы летописца¹⁹. В комментарии к новому изданию *ПВЛ* в прокальвании золота усматривается его ритуальное перемещение из мира живых в мир мертвых, символическое разрушение²⁰.

Возможно, смысл загадочной формулы санкции в договоре русов с Византией могут объяснить восточные источники. Как отметил А.Г. Юрченко, обряд «питья с золота» был широко распространен среди тюркских и монгольских народов²¹. Арабский географ X в. Ибн ал-Факих свидетельствует, что тюрки во время этого ритуала погружали благородный металл в деревянную миску с водой перед изваянием идола:

И когда хотят тюрки взять клятву с какого-либо мужчины, приносят медного идола, держат его, затем готовят деревянную миску, в которую наливают воду, и ставят ее между рук идола, затем в чашу кладут кусок золота и горсть проса, приносят женские шаровары и кладут их под миску, а затем говорят дающему клятву: «Если нарушишь свой обет или изменишь, или окажешься порочным, да превратит тебя Аллах в женщину... отдаст тебя во власть того, что разорвет тебя на мельчайшие кусочки, как это просо, и да пожелтеешь ты, как это золото»²².

Подобные сведения повторены в некоторых других источниках, например, космографии Наджиба ал-Хамадани или персидском трактате *Чудеса мира*²³. В грузинском своде летописей *Картлис Цховреба* сообщается, что монголы «для твердости клятвы чистое золото трижды окунали в воду и вынимали его, а воду выпивали». Установление этого обряда, как и многих других, ошибочно приписывалось Чингисхану²⁴. Свидетельства о клятве на золоте имеются и в *Сборнике летописей* Рашид-ад-Дина²⁵. При заключении соглашения монголы «кушали золото» (пили вино, смешав с золотом), а мусульмане — клялись, взяв друг друга за руки²⁶. Примечательно, что в символикe желтого цвета у тюрок имеются отрицательные значения.

По нашему мнению, клятва воинов Святослава соответствовала этому тюркскому обряду. Клянущиеся выпивали воду или вино, в которые помещался золотой предмет, в сосуде или чаше перед идолами богов (Перуна и Волоса)²⁷. Вероятно, присягу на золоте от имени всей дружины принес лично князь Святослав. Разумеется, ему не пришлось колоть драгоценный металл для того, чтобы перемещать его в потусторонний мир.

Не меньше дискуссий вызвали и попытки объяснить значение слова «пинехруса/пинехроса», встречающегося лишь в некоторых поздних списках летописи (*Новгородской Карамзинской, Новгородской четвертой, Софийской первой, Московском летописном своде конца XV в., Никоновской летописи, летописи Авраамки*: «се же имѣите въ истинноу яко же пинѣхросу сътворихъ нынѣ к вамъ, и написахомъ на хартии сеи, и своими печатъми запечатлѣхомъ»)²⁸. В.Н. Татищев (неизвестно, на каких основаниях) усматривал в этом слове «письменное или твердое обнадеживание»²⁹. По мнению Н.М. Карамзина, выражение *πίνα χρύσει* было тождественно *βούλλα χρύσει* и означало грамоту с золотой печатью. Он же приводит и другое истолкование, ставшее традиционным — *πινάκιον* (доска для письма)³⁰. Г.М. Барац считал, что *πίναξ χρυσοῦς* — это надпись, заголовок, киноварное написание³¹. В.М. Истрин анекдотически обвинил славянского переводчика греческого текста в низкой квалификации, полагая, что «пинехруса» — это искажение переводчиком греческого *πινάκιον* или *πινάκιον*, неправильно понятого как сложносоставное слово, вторая часть которого — *ἄλιον* (груша)³². В позднейшей работе ученый развил мысль, предположив, что «пинехруса и есть то золото, на которое должны были указать послы Святослава», под этим таинственным словом скрывается «какая-то золотая вещь, какой-то амулет, каким-то образом исколотый»³³. С.М. Каштанов считает, что перед нами — слова *πίναξ, πινάκιον* и *χρῶς*, то есть, «грамота на коже», пергаменная грамота, отличающаяся от «харатъи» тем, что она не была столь торжественным документом³⁴. А.А. Зимин и Ф.П. Сергеев полагают, что этот предмет представлял собой золотую дощечку для письма (*πίναξ χρυσοῦς*)³⁵. Наконец И. Дуйчев предположил чтение *πίναξ Ῥῶς*, то есть грамота русов, русская копия договора 971 г.³⁶

Представляется возможным другое объяснение смысла загадочного слова: славянский переводчик или позднейший редактор мог транслитерировать таким образом греческое выражение $\rho\omicron\iota\nu\acute{\eta}$ $\chi\rho\upsilon\sigma\acute{\eta}$. Слово $\rho\omicron\iota\nu\acute{\eta}$ в зависимости от контекста означает пеню, штраф, возмездие, наказание, воздаяние, выкуп³⁷. Наказание на золоте или «золотое возмездие» в метафорическом смысле предусматривала формула санкции договора 971 г. Буквальное прочтение слов $\rho\omicron\iota\nu\acute{\eta}$ $\chi\rho\upsilon\sigma\acute{\eta}$ как штрафа или выкупа, заплаченного русами, кажется менее вероятным.

Отдельную проблему представляет собой вопрос об обстоятельствах возникновения «пинехрусы» в летописи. Нет очевидных доказательств тому, что это слово фигурировало в тексте ранее начала XV в., когда оно появляется в новгородских летописях (вероятно, в общем протографе *Соф. 1* и *Н4* летописей (так называемом «Новгородско-Софийском своде», либо — в первой подборке *Новгородской Карамзинской*)³⁸. «Пинехруса» могла появиться в качестве комментария — приписки ученого редактора летописи, владеющего греческим языком, и истолковавшего клятву Святослава Игоревича, не зная о ее тюркском контексте. Все же нельзя полностью исключить и наличие выражения $\rho\omicron\iota\nu\acute{\eta}$ $\chi\rho\upsilon\sigma\acute{\eta}$ в греческом оригинале договора.

Обряд клятвы на золоте русы, очевидно, заимствовали у соседних тюркских народов (скорее всего печенегов). Можно предположить, что чтение *Лавр.* летописи представляет собой ошибку переписчика, тогда как *Ипат.*, *Радз.* и *МА* списки отражают первоначальный вариант.

Примечательно, что клятва Святослава диссонирует с предыдущими прецедентами принесения русами роты, о которых свидетельствуют договоры Олега и Игоря. В 911 г. контрагенты византийцев скрепляют соглашение присягой на оружии, которая фигурирует и в 944 г.³⁹ Формула санкций за нарушение договора Игоря содержит типично скандинавский мотив наказания от собственного оружия⁴⁰, присутствующий и в 971 г. Некие золотые предметы («покладоша... золото») фигурируют в сцене «роты» Игоря Святославича перед идолом Перуна в Киеве (возможно, сконструированной летописцем на основе соглашения Святослава)⁴¹. Иногда полагают, что здесь речь идет о золотых кольцах или обручах, употребляемых скандинавами для подобных целей⁴². По нашему мнению, нельзя исключить сочетания в ритуале клятвы русов и скандинавских, и восточных, тюркских элементов, явственно проявившихся в княжение Святослава Игоревича. Варяжская клятва с помощью оружия, золотых колец или обручей в 971 г. дополнилась восточным обычаем «питья с золота», поскольку интенсифицировались контакты с номадами, их воздействие на правящую верхушку клана днепровских русов. К тому же присяга на оружии не была чужда кочевникам Евразии. Так, папа Николай I осуждает болгарский обычай клятвы на мече, утверждая, что недостойно клясться «не только мечом, но и всякой сотворенной вещью», и призывая присягать именем Божиим или Евангелием⁴³. Очень напоминает

руско-византийские договоры и передаваемая Менадром Протектором сена клятвы аварского кагана Баяна с помощью меча⁴⁴, которую, таким образом, нельзя считать характерной только для севера Европы.

Если предполагаемая интерпретация верна, то текст договорной грамоты 971 г. предоставляет еще одно свидетельство взаимного влияния культур тюрков и славян. Существование такого культурного синтеза удостоверяет и знаменитый портрет Святослава в *Истории* Льва Диакона. Послужившее причиной жарких споров описание внешности князя с характерной прядью волос на обритой голове (если не видеть в нем отражение литературных стереотипов о варварах) типично в первую очередь для тюркских воинов-номадов⁴⁵. Более достоверные данные о связи воинских элит печенегов и русов содержат археологические источники. Известно, что уже с середины X в. в комплексе вооружения русского воина появляются сабли восточного происхождения (как импортируемые, так и местного производства), а также характерные сфероконические шлемы, пластинчатый доспех, сложносоставные луки, кистени, предметы убранства коня, заимствуется распространенная в Степи одежда — кафтаны, наборные пояса, сумки-ташки⁴⁶. Значение тюркских элементов в формировании государства и культуры в Восточной Европе все еще предстоит адекватно оценить.

- 1 Лавровский Н.А. *О византийском элементе в языке договоров русских с греками*. СПб., 1853, 35; Irene Sorlin, "Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle," *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 2, no 2/4 (1961), 455–456; Малингуди Я. Русско-византийские связи в X в. с точки зрения дипломатики. *Византийский временник*. Т. 56. 1996, 68; Бибииков М.В. Тексты договоров Руси с греками в свете византийской дипломатической практики. *Antidoron: К 75-летию академика РАН Геннадия Григорьевича Литаврина*. СПб., 2003, 53–54; Бибииков М.В. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками X в. *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. № 1. 2005, 5–6; Афиногенов Д.А. К проблеме реконструкции греческого текста договора князя Олега с греками 911 года. *Ruthenica*, 12 (2014), 22; Толочко А.П. *Очерки начальной руси*. К.; СПб., 2015, 51–52.
- 2 См.: Карышковский П.О. О хронологии русско-византийской войны при Святославе. *Византийский временник*. Т. 5. 1952, 127–138; Ivan Dujčev, "Pinax Rhos," *Byzantion* (41, 1971), 59; Иванов С.А. Византийско-болгарские отношения в 966–969 гг. *Византийский временник*. Т. 42. 1981, 88–100; Поппе А.В. Святослав Славний і Візантія. *А се его сребро: збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя*. К., 2002, 41–47; Stamatina McGrath, "The Battle of Dorostolon (971): Rhetoric and Reality," *Peace and War in Byzantium*, ed. T.S. Miller and J. Nesbitt (Washington, 1995), 152–164; Атанасов Г.Г. О численности русской армии князя Святослава во время его походов в Болгарию и о битве под Дристрой (Доростолом) в 971 г. *Византийский временник*. Т. 72 (97). 2013, 86–102. Предположение М. Раева о том, что договор 971 г. сконструирован летописцем на основании использования продолжения хроники Амартола, представляется крайне маловероятным. См.: Michail Raev, "The Russian-Byzantine Treaty of 971: Theophilos and Sveneld," *Revue des études byzantines* (64–65, 2006–2007), 338.
- 3 *ПСРЛ* 1: 72–73.
- 4 В средневизантийский период 1 медимн равнялся модию, или 7,4–7,5 кг. См.: Сорочан С.Б. *Византия IV–IX вв. Этюды рынка. Структура механизмов обмена*. Харьков, 2001, 469–470.
- 5 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae libri decem, Corpus scriptorum historiae byzantinae*, pars 11 (Bonnae, 1828), 155–156.
- 6 Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. J. Thurn [=Corpus fontium historiae byzantinae. Vol. 5] (Berlin, 1973), 309.
- 7 Бибииков М.В. Тексты договоров Руси с греками в свете византийской дипломатической практики. *Antidoron: К 75-летию академика РАН Геннадия Григорьевича Литаврина*. СПб., 2003, 51–53.
- 8 *ПСРЛ* 1: 73.

- 9 Срезневский И.И. Договоры с греками X в. *Исторические чтения о языке и словесности*. СПб., 1855, 133–134; Истрин В.М. Договоры русских с греками X века. *Известия Отделения русского языка и словесности АН*. Т. 29. 1925, 390; Творогов О.В. Повесть временных лет: комментарий. *Библиотека литературы Древней Руси*. Т. 1. СПб., 1997, 501; Введенский А.М. Договоры Руси с греками X в.: клятва Святослава Игоревича. *ТОДРЛ*. Т. 57. 2006, 923–924.
- 10 Карамзин Н.М. *История государства российского*. Т. 1. М., 1989, 279, прим. 413; *Памятники права Киевского государства X–XII вв.* Сост. А.А. Зимин. М., 1952, 62; Каштанов С.М. *Из истории русского средневекового источника*. М., 1996, 21–25. См.: *ПСРЛ* 2: 61; *Радзивилловская летопись. Факсимильное воспроизведение рукописи. Исследование. Описание миниатюр*. Т. 1. СПб., 1994, 89.
- 11 Буслав Ф. *Исторические очерки русской народной словесности и искусства*. СПб., 1861, 86, 114; Каштанов С.М. *Из истории русского средневекового источника*, 25; Чернецов А.В. «Часть с Частью, кость с костью» (рецензия на книгу «Русские заговоры из рукописных источников XVII — первой половины XIX в.») (составление, подготовка текстов, статьи и комментарии А.Л. Топоркова). М., 2010). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. № 3 (41) 2010, 96.
- 12 Успенский Б.А. *Филологические разыскания в области славянских древностей*. М., 1982, 61–62; cf.: Roman Jakobson, “The Slavic God Veles and his Indo-European Cognate,” *Studi linguistici in onore di Vittore Pisani* (Torino, 1969), 582–586.
- 13 Васильев М.А. Степень достоверности известия «Повести временных лет» о процедуре ратификации русско-византийского договора 944 г. в Киеве. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. М., 2000, 69–70.
- 14 Пропп В.Я. *Исторические корни волшебной сказки*. М., 2000, 245–246; Успенский Б.А. *Филологические разыскания в области славянских древностей*. М., 1982, 60–63.
- 15 Введенский А.М. Договоры Руси с греками X в., 922–923. Золото может также ассоциироваться с красотой и женственностью: так, в былине о Михайле Потыке белая лебедь — невеста «через перо была вся золота, а головушка у ней увивана красным золотом» (*Древние российские стихотворения, собранные Киршием Даниловым*. М., 1977, 116; Пропп В.Я. *Русский героический эпос*. М., 1999, 116).
- 16 Аверинцев С.С. Золото в системе символов ранневизантийской культуры. *Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура*. М., 1973, 46–48.
- 17 *Старшая Эдда. Древнеисландские песни о богах и героях*. М.; Л., 1963, 11.
- 18 Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 1. СПб., 1893, 996.
- 19 Введенский А.М. Договоры Руси с греками X в., 924–926.
- 20 Бобров А.Г., Николаев С.Л., Чернов А.Ю., Введенский А.М., Войтович Л.В. Комментарии к Повести временных лет. *Повесть временных лет*. СПб., 2012, 303.
- 21 Юрченко А.Г. Клятва на золоте: тюркский вклад в монгольскую дипломатию. *Тюркологический сборник*. 2009, 410–423; Юрченко А.Г. *Элита Монгольской империи: время праздников, время казней*. СПб., 2012, 73–85.
- 22 Асадов Ф.М. *Арабские источники о тюрках в раннее средневековье*. Баку, 1993, 47; Юрченко А.Г. *Элита Монгольской империи*, 75.
- 23 Юрченко А.Г. *Элита Монгольской империи*, 74–75.
- 24 *Картлис Цховреба. История Грузии*. Тбилиси, 2008, 346.
- 25 Рашид ад-Дин. *Сборник летописей*. Т. 3. М.; Л., 1946, 71, 83.
- 26 Там же, 159.
- 27 О языческих богах в договорах Руси с Византией см.: Иванов В.В., Топоров В.Н. *Исследования в области славянских древностей*. М., 1974, 62; Ловмянский Г. *Религия славян и ее упадок*. СПб., 2003, 88–90; Клейн Л.С. *Воскрешение Перуна: к реконструкции славянского язычества*. СПб., 2004, 146–147; Alberto Alberti, “Ot Boga i ot Peruna. I trattati tra la Rus’ e Bisanzio,” *Studi Slavistici* 4 (2007), 20–22; Петрухин В.Я. Волос/Илья и св. Мамант: о византийских соответствиях славяно-русским богам. *Ethnolinguica Slavica. К 90-летию академика Н.И. Толстого*. М., 2013, 190–191; Петрухин В.Я. *Русь IX–X вв.: от призвания варягов до выбора веры*. М., 2013, 262.
- 28 *ПСРЛ* 25: 356; *ПСРЛ* 42: 41; *ПСРЛ* 4: 51; *ПСРЛ* 5: 42; *ПСРЛ* 9: 38; *ПСРЛ* 16: 243.
- 29 Татищев В.Н. *История российская*. Ч. 2, т. 2 и 3. М., 1995, 225.
- 30 Карамзин Н.М. *История государства российского*. Т. 1. М., 1989, 279, прим. 413.
- 31 Барац Г.М. *Критико-сравнительный анализ договоров Руси с Византией*. К., 1910, 249.
- 32 Истрин В.М. Замечания о начале русского летописания. *Известия Отделения русского языка и литературы*. Т. 27. 1924, 77.

- 33 Истрин В.М. Договоры русских с греками X века, 389–390.
- 34 Каштанов С.М. *Из истории русского средневекового источника*. М., 1996, 27–28.
- 35 *Памятники права Киевского государства X–XI вв.* Сост. А.А. Зимин. М., 1952, 62; Сергеев Ф.П. Из истории слов написание, харатия и пинехроса (по материалам договоров русских с греками X в.). *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. № 4. 2012, 113.
- 36 Ivan Dujčev, “Pinax Rhos,” 68.
- 37 Дворецкий И.Х. *Древнерусско-русский словарь*. Т. 2. М., 1958, 1338; Online-Liddell-Scott-Jones: <http://stephanus.tlg.uci.edu/ljsj/#eid=86881&context=ljsj&action=from-search>
- 38 См.: Прохоров Г. М. Летописные подборки рукописи ГПБ F.IV.603 и проблема сводного общерусского летописания. *ТОДРЛ*. Т. 32. 1977, 165–198; Прохоров Г.М. Материалы поstateйного анализа общерусских летописных сводов (подборка Карамзинской рукописи, Софийская первая, Новгородская четвертая и Новгородская пятая летописи). *ТОДРЛ*. Т. 51. 1999, 137–205; Лурье Я.С. Еще раз о своде 1448 г. и Новгородской Карамзинской летописи. *ТОДРЛ*. Т. 32. 1977, 199–218; Бобров А.Г. Редакции Новгородской Карамзинской летописи. *ТОДРЛ*. Т. 51. 1999, 107–136; Бобров А.Г. Летописный свод митрополита Фотия. *ТОДРЛ*. Т. 52. 2001, 98–137; Бобров А.Г. *Новгородские летописи XV века*. СПб., 2001, 93–111.
- 39 *ПСРЛ* 1: 33, 37, 53–54.
- 40 Клейн Л.С. *Воскрешение Перуна: к реконструкции славянского язычества*. СПб., 2004, 142; Фетисов А.А. Ритуальное содержание клятвы оружием в русско-византийских договорах X в. *Становление славянского мира и Византия в эпоху раннего средневековья*. М., 2001, 113–119; Martina Stein-Wilkshuis, “Scandinavians Swearing Oaths in Tenth-Century Russia: Pagans and Christians,” *Journal of Medieval History*, 28 (2) (2002), 155–168; Alberto Alberti, “Ot Boga i ot Peruna,” 19–21; Губарев О.Л. О клятвах русов и славян. *Stratum plus*. № 5. 2013, 239–245.
- 41 *ПСРЛ* 1: 54; интерпретации см.: Васильев М.А. Степень достоверности известия «Повести временных лет» о процедуре ратификации русско-византийского договора 944 г., 64–71; Oleksiy Tolochko, “Church of St. Elijah, ‘Baptized Rusens,’ and the Date of the Second Ruso-Byzantine Treaty,” *Byzantinoslavica* (1–2, 2013), 111–128; Петрухин В.Я. Волос/Илья и Св. Мамант: о византийских соответствиях славяно-русским богам. *Ethnolinguica Slavica. К 90-летию академика Н.И. Толстого*. М., 2013, 189–190.
- 42 Введенский А.М. Договоры Руси с греками X в., 924.
- 43 Responsa Nicolai I Parae ad consulta Bulgarorum., сар. LXVII. *Латински извори за българската история*. Т. 2. София, 1960, 107–108.
- 44 Менандра Византийца продолжение истории Агафиевой. *Византийские историки Дексинн, Эвнатий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец. Переведенные с греч. С. Дестунисом*. СПб., 1860, 459–460. О кагане Баяне I см.: Thérèse Olajos, “La chronologie de la dynastie avare de Baïan,” *Revue des études byzantines* 34 (1976), 151–158.
- 45 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae libri decem*, 156–157; cf.: Ihor Sevčenko, “Sviatoslav in Byzantine and Slavic Miniatures,” *Slavic Review* 24 (1965), 709–713; Петрухин В.Я. *Начало этнокультурной истории Руси*. М.; Смоленск, 1995, 110, 193; *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*. Introd., transl. and annotations by A.-M. Talbot and D.F. Sullivan with the assistance of G.T. Dennis and S. McGrath (Washington, DC, 2005), 199–200. п. 63; Козлов С.А. «Росские» экскурсы Льва Диякона и традиции воинских сообществ в славянском мире. *Византийский временник*. Т. 74 (99). 2015, 102–126.
- 46 Кирпичников А.Н. *Древнерусское оружие*. Вып. 1. М., 1966, 61–62; Каинов С.Ю. Древнерусский дружинник X в.: опыт реконструкции. *Военный сборник*. М., 2004, 10; Kirill Mikhailov, Sergei Kainov, “Finds of Structural Details of Composite Bows from Ancient Rus,” *Acta Archaeologicae Academiae Scientiarum Hungariae* 62 (2011), 229–244; Каинов С.Ю. Начальные этапы формирования древнерусского комплекса боевых средств. *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до раннего средневековья*. Тула, 2014, 100.

Александр Роменский

Монах или свинья?
(о слове *единець* в статье 1068 г. *Повести временных лет*)¹

В *Повести временных лет* в статье 1068 г. находится т. н. «Поучение о казнях Божих». Этот текст в целом основан на входящем в *Златоструй* «Слове о ведре и казнях Божиях», однако имеет ряд дополнений «от автора». Среди них — известное сообщение о «вере во встречу»². Хронист жаловался, что люди не испытывают должного уважения к черноризцам, имеют перед ними суеверный страх и, встречая их, возвращаются. В этом контексте упомянуты также «единець» и свинья. Приведу этот отрывок (по *Ипатьевскому* списку):

се бо не поганьски живемь . въ стрѣчу вѣрующе³ . аще бо кто оусращеть черноризца . то възвращається . или единець . или свинью . то не поганьский ли естъ се⁴.

Из трех существ, которых боялись встретить, загадочен *единець*. Кто это?

В большинстве переводов это слово понимается как кабан или вепрь, т. е. синоним той же свиньи.

В русском переводе Д.С. Лихачева, одном из наиболее влиятельных на сегодняшний день, отрывок звучит так: «Ведь если кто встретит черноризца, то возвращается, так же поступает и встретив *кабана* или свинью...»⁵.

Украинский перевод Л.Е. Махновца дает аналогичное толкование: «Адже якщо хто зустріне чорноризця, або [*вепра*]-одинця, або свиню, то вертається...?»⁶.

В старом английском переводе С. Кросса, а также в недавнем немецком переводе Л. Мюллера фрагмент выглядит подобным образом: «For he turns back who meets a monk, a *boar* or a swine»⁷; «Denn wenn jemand einem Mönch begegnet, dann kehrt er um, — oder einem *Eber* oder einer Sau»⁸.

Между тем, указанный перевод — не единственно возможный. В новейшем издании-переводе *ПВЛ* (2014 г.) дан иной вариант: «Ведь если кто встретит черноризца, то возвращается домой, равно встретив *отшельника* или свинью»⁹. К сожалению, выбор переводчика не объяснен.

Почему же ученые в большинстве отдавали предпочтение переводу «кабан/вепрь»? *Единець* — уникальное слово, известное только в статье *ПВЛ* 1068 г.¹⁰ В словаре И.И. Срезневского значение слова не определено. В «Словаре древнерусского языка XI–XIV» (т. 3, 202): «Отбившийся от стада кабан (?)» с единственным примером из *ПВЛ*. В «Словаре русского языка XI–XVII вв.» *единець* толкуется достаточно расплывчато и осторожно: «человек или животное, живущее в одиночку». Такое значение имеет ближайший аналог — *одинец*. Однако это слово зафиксировано в относительно поздних текстах (XIV–XVII вв.) и специального значения «кабан» не имеет¹¹.

Логика перевода *единець*=кабан, кажется, раскрыта в сочинении А.А. Шахматова об источниках *ПВЛ* (возможно, оно и повлияло на исследователей)¹². Ученый приводил выражение «кабан-одинец» из словаря Даля, а также ссы-

лался на догадку Срезневского (не отраженную, правда, в его словаре) о том, что *единець* — калька с греческого *μονός* — кабан. При этом Шахматов отрицал возможность греческого влияния, видимо, доверяя параллели Даля. Кроме этого, можно догадываться, на переводчиков повлияло то, что *единець* стоит рядом со словом *свинья*. Естественно, играла роль и традиция перевода, имевшая, как видно, весьма слабые основания.

Альтернативный перевод («отшельник») находит подтверждения в контексте памятников древнерусского времени. В *Пандектах Антиоха* встречается близкое к *единець* слово *единакъ* в значении «*μοναχος*, монах, инок»: «Антиоха *единака* лавры оцѣ Савы къ Евстатю игоумену...»¹³. К XI в. относится древнейший русский список произведения, следовательно оно вполне могло быть известно автору *ПВЛ*. Понятно, что *единакъ* — калька с греческого *μοναχος*. В то же время — это менее распространенный аналог слова *инокъ* (того же значения и происхождения)¹⁴ как, собственно, и *черноризец*.

Сказанное позволяет при переводе слова *единець* в статье 1068 г. отдать предпочтение «иноку/отшельнику» перед «кабаном». Однако это еще не снимает всех трудностей чтения анализируемого отрывка.

Какой бы перевод не избрать, получим семантическую тавтологию: «черноризец — единець» или «единець — свинья». Возможно, «или единець . или свинью» — глосса, дополнявшая основной текст. Но в чем именно был смысл добавления? Иными словами, следует ли видеть в этих словах отражение реально существовавшего и известного книжнику суеверия о встрече свиньи? И какой смысл имело упоминание *единца* рядом с *черноризцем*? В конце концов, почему именно свинья?

Стоит вспомнить обсуждавшуюся Шахматовым и Срезневским мысль о влиянии греческого названия кабана на рассматриваемый текст. Дело в том, что *μονός* / *μονός* имело два значения: 1) одиноко живущий, нелюдимый человек и 2) одиноко живущий кабан (иначе говоря, свинья)¹⁵. Это слово семантически и этимологически примыкает к *μοναχος* (монах, инок, одиночный), собственно, имеет с ним один корень. Получается, что понятия «инок/отшельник» и «кабан/свинья» в греческом языке могли обозначаться одним и тем же словом или очень близкими словами.

Образ свиньи как метафора язычества и греховности уже был использован хронистом в тексте «поучения о казнях Божих» в статье 1068 г. (заимствован из «Слова о ведре и казнях Божих»): «но мы на злое възвращаемся аки свинья в калѣ грѣховньемъ . присно валаящеса (калающеса — *Лавр.*)». Другой раз свинья — и тоже как символ греха и нечистой силы — выступает в рассказе о печерских черноризцах (о Матвее Прозорливом) в статье 1074 г. — на ней восседает бес, который едет совращать монаха. Если автор или ранний читатель *ПВЛ* знал греческий язык, он мог заметить, что такие противоположности, как свинья (грех) и монах (чистота и набожность), в греческом могут быть выражены практически одним словом. Возможно,

приписка или *єдинець* или *свинью* относилась к слову *черноризец*, отмечая эту любопытную вещь.

Если так, то летописный текст нельзя воспринимать как отражение суеверия о встрече со свиньей (тем более, с «кабаном-одиночком») — это было додумано и развито позднейшими читателями¹⁶. То, с чем реально мог столкнуться автор ПВЛ, это предрассудок о нежелательной встрече с монахом.

- 1 Выражаю благодарность Катерине Кириченко, которая вдохновила меня на эти рассуждения.
- 2 В «Слове» перечисляются различные «лести», среди которых «срящи» (Шахматов А.А. *Повесть временных лет* и ее источники. *ТОДРЛ*. Т. 4. 1940, 108). Т. е. автор *ПВЛ* не только заимствует тему, но и развивает ее.
- 3 В *Радзивилловском списке* (Р) — *встрѣчно вѣруемъ*, в *Академическом* (А) — *встрѣчно вѣрующе*. Лучшее чтение в *Хлебниковском* (Х) и *Погодинском* (П) — *встрѣчу*.
- 4 *ПСРЛ* 2: 159, с учетом вар. *Хлебн. В.Лавр.*: «се бо не погански ли живемъ . аще оусрѣсти вѣрующе . аще бо кто вѣршеть черноризца . то възвращаетса . ни єдинецъ . ли свинью . то не поганьскы ли се есть» (*ПСРЛ* 1: 170). Здесь дефект — «ни» вместо «(и)ли».
- 5 *Повесть временных лет*. Подг. текста, перевод, статьи и комментарии Д.С. Лихачева. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб., 1996, 211. Тот же перевод воспроизведен в издании-переводе 2012 г. *Повесть временных лет*. Перевод Д.С. Лихачева, О.В. Творогова. Комментарии А.Г. Боброва, С.Л. Николаева, А.Ю. Чернова при участии А.М. Введенского и Л.В. Войтовича. СПб., 2012, 114.
- 6 *Літопис руський*. Пер. з давньорус. Л. С. Махновця. К., 1989, 105.
- 7 *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text*. Transl. and ed. by Samuel Hazzard Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor (Cambridge, Mass., 1953), 147.
- 8 Müller Ludolf. *Handbuch zur Nestorchronik*. München, 2001, 208.
- 9 *Повесть временных лет*. Сост., примеч. и ук. А.Г. Кузьмина, В.В. Фомина. Вступ. ст. и перевод А.Г. Кузьмина. Отв. ред. О.А. Платонов. М., 2014, 178.
- 10 Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка*. Т. 1. СПб., 1893, 818; *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 5. М., 1978, 18.
- 11 Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка*. Т. 2. 1902, 618–619; *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 12. М., 1987, 279.
- 12 Шахматов А.А. *Повесть временных лет* и ее источники. *ТОДРЛ*. Т. 4. 1940, 109.
- 13 Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка*. Т. 1, 810; *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 5. М., 1978, 16; *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Вып. 6. М., 1979, 9.
- 14 Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка*. Т. 1, 1103–1104; *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 6. М., 1979, 240; Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 2. М., 1986, 135.
- 15 Дворецкий И.Х. *Древнегреческо-русский словарь*. Т. 2. М., 1958, 1107; *A Patristic Greek Lexicon*, ed. by G.W.H. Lampe (Oxford, 1961), 880.
- 16 В.Й. Мансикка приводил примеры распространения этого места *ПВЛ* в позднейших летописях и редакциях «Поучения о казнях Божих». Так, к черноризцу, единцу и свинье прибавляли «черницу», «попа», «жену» и некоего «коня лысого» (Мансикка В.Й. *Религия восточных славян*. М., 2005, 113–114).

Вадим Аристов

Соудь — Золотой Рог: о возможном источнике летописной ошибки

В недавней статье А.П. Толочко показал, что толкование древнерусского *Соудь* как залив Золотой Рог является ошибочным. В большинстве славянских переводных и оригинальных текстов, за исключением летописи, под этим названием понимается пролив Босфор¹. И только в *Повести временных лет* случилась ошибка: *Соудомь* был назван Золотой Рог. Примечательно, что в древнерусских произведениях *Соудь* в значении Босфор продолжал употребляться и в XIII в. (в частности в описании паломничества Добрыни Ядрейковича)². Это значит, что в летописи не могло отразиться изменение реального словоупотребления. Скорее, ошибка имела книжное происхождение. Но какое именно?

Ученые давно подозревают взаимосвязь *ПВЛ* и *Истории* Льва Диакона. Главной причиной тому — удивительное, местами даже текстуальное, совпадение в обоих произведениях речи Святослава к войску перед решающей битвой. Предполагались разные объяснения близости текстов, в частности общие устные источники. Но наиболее естественной и не требующей лишних гипотез есть мысль о чисто текстуальном влиянии старшего источника (*Истории*) на младший (*ПВЛ*)³. К тому же, этот вариант укладывается в общее направление литературных заимствований: из византийских произведений — в древнерусские.

Именно в тексте Льва Диакона можно найти причину летописной путаницы. Как кажется, *История* — первый из известных (и теоретически доступных древнерусскому хронисту) текстов, где возникла ошибка в именовании Золотого Рога. В рассказе о подготовке императора Никифора Фоки к войне со Святославом Лев пишет:

он выковал тяжелую железную цепь и протянул ее на огромных столбах, расставленных в *Босфоре*, прикрепив одним концом к башне, которую обычно называли Кентинарий, а другим к башне Каstellий, находящейся на противоположном берегу⁴.

Здесь на самом деле речь идет о Золотом Роге. Упомянутые башни находились возле подножия Акрополя и в Галате соответственно (на входе в залив)⁵.

Этот или аналогичный текст давал возможность сделать важный вывод: Босфор (=Соудь) в случае опасности могли перекрывать цепью. Именно такой образ — *Соудь*, который можно «замкнуть» — находим в статье 907 г. *ПВЛ*. Сейчас мы четко различаем Босфор и Золотой Рог, видим их на карте. Древнерусский хронист, не бывавший в Константинополе, мог держать в голове смешанный образ двух природных объектов. Похоже, что *Соудь ПВЛ* — это место не столько реальной, сколько воображаемой географии. В нем слились характеристики и Босфора, и Золотого Рога.

В свете изложенного наблюдения выглядит более вероятным использование в *ПВЛ Истории* Льва Диакона или какого-то текста, сходно рассказывающего о походах Святослава.

- 1 Толочко А.П. Золотой Рог — Соудь — Босфор. *Ruthenica* (11, 2012), 157–162.
- 2 Толочко А.П. Золотой Рог — Соудь — Босфор, 160.
- 3 Автор *ПВЛ* мог, конечно, использовать не собственно *Историю*, а некий близкий к ней текст, повествовавший о балканских походах Святослава.
- 4 Лев Диакон. *История*. М., 1988, 44. Ср.: *Corpus scriptorium historiae Byzantinae*. Pars XI. Leo Diaconus (Bonn, 1828), 78–79.
- 5 Лев Диакон. *История*, 189.

Вадим Аристов

В каком году родился и сколько раз женился старший сын Мстислава Великого?

Вынесенные нами в заглавие настоящей заметки вопросы возникли в недавнее время в аналогичной последовательности и как бы независимо друг от друга. Впрочем, если бы первый из них был решен правильно, не возник бы и вопрос второй, точнее говоря, связанный с ним источниковедческий фантом, о котором речь пойдет ниже. Но обо всем по порядку.

Итак, вопрос № 1 возник «самым конкретным образом» в связи с попыткой А.В. Назаренко более или менее точно датировать чудесное исцеление Мстислава Великого от полученной им на «медвежьей» охоте раны. Информация об этом событии сохранилась в двух немецких латиноязычных источниках — *Книге св. Пантелеймона* XII–XIII вв. и фрагменте проповеди настоятеля монастыря в Дойце близ Кельна Руперта, известного церковного писателя первой пол. XII в.¹

Выражаясь шахматным языком, можно сказать, что многофигурная и многоходовая реконструкционная комбинация А.В. Назаренко позволила ему очертить хронологические границы для происшествия на охоте и чудесного исцеления Мстислава диапазоном 1091/2–1098/9 гг.² А поскольку в качестве одной из исходных установок исследователем постулировался тот факт, что происшествие должно было случиться уже после появления на свет Всеволода — старшего сына Мстислава³, то и предполагаемый год его рождения⁴ оказывался примерно в тех же хронологических рамках.

Проверять корректность данной комбинации в целом и в отдельных ее звеньях взялся В.А. Кучкин. В интересующей нас части им было отмечено, что вообще-то у Мстислава Великого было много дочерей, а в первом браке его с Христиной Шведской

их родилось по меньшей мере пять... Характерно, однако, что дочери Мстислава упоминаются в источниках раньше его сыновей. Так, неизвестная по имени дочь

Мстислава 29 июня 1112 г. была выдана замуж за владими́ро-во́лынского князя Ярослава Святополковича. Мальфрида Мстиславна около 1116 г. стала женой норвежского короля Сигурда I... Сыновья Мстислава на страницах летописей встречаются позднее. Так, старший сын Мстислава Всеволод впервые упоминается в 1117 г.⁵

А поэтому вывод сводился к тому, что «старшие дети Мстислава Великого, по меньшей мере две дочери и сын Всеволод, родились не ранее второй половины 90-х гг. XI в.»⁶. Ниже мы сможем удостовериться в правильности выбранного В.А. Кучкиным условия «не ранее».

Ответный «ход» В.А. Назаренко был опубликован в монографии «Древняя Русь на международных путях» и заключался в минимальном учете замечаний коллеги:

Мы готовы согласиться с хронологическими оценками, представленными В.А. Кучкиным, из которых вытекает, что старшие дети от первого брака Мстислава появились на свет не ранее второй половины 1090-х гг. [...] Они нисколько не противоречат нашим расчетам, а только заставляют ранней датировке женитьбы Мстислава на Христине 1091 – началом 1095 г., т.е. периодом первого новгородского княжения старшего Мономашича, предпочесть более позднюю — 1096 г. [...] В результате картина вырисовывается с максимальной определенностью. В 1097 г. у Мстислава родился первенец — Всеволод-Гавриил; в том же году произошел случай, описанный Рупертом⁷.

Однако же ключевой момент приведенных нами выкладок В.А. Кучкина заключался в том, что старшими детьми Мстислава Владимировича и Христины, скорее всего, были две дочери, а не сын Всеволод, но учитывать это А.В. Назаренко был не готов.

Что же касается второго из вынесенных в заголовок вопросов, то для лучшего понимания причин, его породивших, мы приводим следующую выборку фрагментов из *Новгородской первой летописи старшего извода*, нумеруя их для дальнейшего удобства:

1. Из статьи 1103 г.: «Въ лѣто 6611 [...] Въ то же лѣто заложиша церковь Благовѣщение Мъстислав князь на Городищи»;

2. Из статьи 1106 г.: «Въ лѣто 6614 [...] Въ то же лѣто пострижесе Святоша князь, сынъ Давыдовъ, Църниговъ, тьсть Всѣволожь»;

3. Статья 1122 г.: «Прѣставися Мъстиславля Хръстина. Томъ же лѣтѣ оженися Мъстиславъ Киевѣ, поя Дмитровьну Новѣгородѣ Завидиця»;

4. Из статьи 1123 г.: «Оженися Всѣволодь, сынъ Мъстиславль, Новѣгородѣ»;

5. Из статьи 1127 г.: «Заложи церковь камяну святого Иоанна Всѣволодь Новѣгородѣ, на Петрятинѣ дворѣ, въ имя сына своего»⁸.

Нам представляется правильным начать комментарий не с п. 1, а с п. 2. Ибо еще в 1908 г. в знаменитых «Разысканиях» А.А. Шахматов дал исчерпывающее истолкование относительно личности Всеволода, бывшего зятем

князя Святослава Давыдовича, больше известного под именем печерского монаха Николы-Святоши из *Киево-Печерского патерика*⁹.

Шахматов отметил: «Под Всеволодом разумеется здесь Всеволод Мстиславич, бывший князем новгородским в течение около двадцати лет (1117–1136). Кому, как не новгородцу, могло прийти на мысль определить Святошу как тестя Всеволожа?»¹⁰. При этом, правда, он воздержался от объяснения того факта, что сам брак Всеволода Мстиславаича летопись датирует 1123-м г., то есть 17 лет спустя после того, как в ней же он определяется в качестве зятя Николы-Святоши.

Переходя теперь к п. 1, отметим, что относительно подоплеки описанного тут события в науке сложилось мнение о том, что в 1103 г. Благовещенская церковь была основана в Новгороде Мстиславом Великим по случаю рождения его старшего сына Всеволода-Гавриила. Об этом писали: В.Л. Янин в 1970 г., М.Ф. Мурьянов в 1972 г., А.В. Назаренко в 2001 г.¹¹, А.Ф. Литвина и Ф.Б. Успенский в 2006 г.¹² Однако еще одним связующим для этого консенсуса моментом было то, что для всех названных исследователей отраженное в статье 1103 г. *НПЛ* событие, скажем так, не имело жесткой, то есть самой непосредственной связи с годом рождения Всеволода Мстиславича. Для них, за исключением А.В. Назаренко, он остается неизвестен, а в «системе координат» последнего получается, что Благовещенская церковь была основана «в честь рождения»¹³ Всеволода через 6 лет после его гипотетического появления на свет в 1097 г.

Такое понимание ситуации и привело в конце-концов к возникновению вопроса №2, точнее говоря, поначалу к гипотезе о том, что упомянутый в статье 1123 г. *НПЛ* (п. 4) брак Всеволода Мстиславича был заключен им с дочерью новгородского боярина Петрилы Микульчича, который посадничал здесь в 1130–1134 гг., а в январе 1135 г. погиб в бою с суздальцами¹⁴. Одним из оснований для этой гипотезы стал тот факт, что статья 1127 г. *НПЛ* сообщает о заложении Всеволодом патрональной церкви для своего сына Иоанна «на Петрятинъ дворъ» (п. 5), хотя тут сам по себе возникает вопрос о том, является ли «Петрята» данной статьи одним лицом с Петрилой Микульчичем (подробности ниже). Одновременно и независимо друг от друга эту гипотезу в 2003 г. сформулировали В.Л. Янин¹⁵ и Т.В. Круглова, естественно ее обусловившая второбрачием Всеволода¹⁶.

В 2006 г. в монографии А.Ф. Литвиной и Ф.Б. Успенского, посвященной теории и практике выбора имени в княжеских семьях X–XVI вв., была предпринята попытка осмысления п. 1, п. 2 и п. 4 представленной нами выборки из *НПЛ старшего извода*, выполненная в жанре источниковедческих размышлений. С одной стороны, возможность рождения Всеволода Мстиславича в 1103 г. здесь как бы отрицалась соображением о том, что «наиболее очевидное прочтение» п. 2

заключается в том, что брак между Всеволодом-Гавриилом и дочерью Николы-Святоши к 1106 г. был уже заключен. Едва ли Всеволоду к моменту свадьбы было два-три года от роду... Строительство же церкви в честь патронального святого княжича могло быть связано с самыми различными событиями в жизни семьи Мстислава Великого. Не исключено, в частности, что закладка церкви была приурочена к сватовству и планируемой свадьбе юного княжича¹⁷.

Еще одно мотивационное соображение оказалось таким:

Более вероятным представляется, что Никола-Святоша, принимая постриг, сознательно и добровольно уладил предварительно свои мирские дела и выдал дочь замуж. Возможно, именно близящимся уходом тестя в монастырь объясняется и сравнительно юный возраст жениха при вступлении в брак. Едва ли Всеволоду-Гавриилу было к моменту свадьбы более 12–13 лет¹⁸.

Впрочем, с другой стороны, была отмечена невозможность

полностью исключить и того, что брак Мстиславича и Святославны был заключен существенно позже 1106 г., а именование Николы-Святоши тестем Всеволода в статье под 1106 г. является своеобразным анахронизмом — летописец знал, что впоследствии Святослав Давыдович сделался тестем Всеволода-Гавриила и потому употребляет этот термин свойства «заранее», вовлекая события, происходящие с черниговским князем, в перспективу новгородской истории¹⁹.

Чем удобны для нас мысли А.Ф. Литвиной и Ф.Б. Успенского, так это тем, что соответствующая логика представлена тут «крупным планом» (в отличие от Т.В. Кругловой, В.Л. Янина и принявших их гипотезу исследователей), а значит и наиболее открыта для целого ряда недоуменных вопросов. И мы, не откладывая в «долгий ящик», сразу же их зададим.

Во-первых, данный участок *НПЛ*, получивший в летописеведении название «Свода Всеволода»²⁰, имеет свою определенную специфику, в рамках которой, например, сообщается о кончине первой жены Мстислава Великого и матери Всеволода Христины и, соответственно, о втором браке отца Всеволода (п. 3 нашей выборки), а также о кончине сына Всеволода Иоанна²¹. То есть такая специфика подразумевает, что в случае кончины в период 1106–1122 годов дочери Николы-Святоши (как жены Всеволода в эти годы) летопись должна была обязательно об этом сообщить. Но почему же этого нет как нет? Во-вторых, сообщение статьи 1123 г. о браке Всеволода (п. 4) не содержит информации о его избраннице. Не означает ли это, что эта информация (по мысли летописца) уже была дана им в статье 1106 г., где сказано, кто есть «тѣсть Всѣволожь»? В-третьих, согласно принятому на Руси «римско-византийскому праву 14 лет считались тем минимальным возрастом, с достижением которого юноша считался физически совершеннолетним, т.е. получал право вступать в брак»²². Так что же в таком случае заставило бы Владимира Мономаха и его сына Мстислава пой-

ти путем нарушения этой нормы при заключении брака их, соответственно, внука и сына Всеволода?

Как видим, эти, а также и некоторые другие недоуменные вопросы²³, просто обязывают нас переадресовать категорию наибольшей вероятности как раз тому истолкованию текста интересующего нас участка *НПЛ*, которому А.Ф. Литвиной и Ф.Б. Успенским была присвоена категория вероятности наименьшей.

Но прежде чем перевести эту «наибольшую вероятность» в новое качество — в разряд доказанных научным образом фактов — мы все-таки проследим до конца «успехи» гипотезы о второбрачии Всеволода Мстиславича.

Итак, сперва — в своем докладе, подготовленном для круглого стола «Споры о новгородском вече. Междисциплинарный диалог» (состоялся в Санкт-Петербурге 20 сентября 2010 г.) — к этой гипотезе присоединился А.А. Гиппиус:

Хотя происхождения невесты в летописи не указано (сказано лишь, что Всеволод женился в Новгороде), такое предположение кажется очень правдоподобным, объясняя избрание Петрилы Микульчича посадником в 1130 г. и последующую приверженность Всеволоду этого боярского клана²⁴.

А вот в ходе состоявшегося обсуждения доклада как дискуссант О.В. Севастьянова, так и сам докладчик почему-то говорили о гипотетическом втором браке Всеволода таким образом, как принято говорить об уже установленном научном факте²⁵. Видимо, и это также сыграло свою роль в том, что в увидевшей свет год спустя книге О.В. Севастьяновой «Древний Новгород» появилось следующее утверждение: «В 1123 г. сын Мстислава Всеволод женился в Новгороде на дочери новгородского боярина, предположительно Петрилы Микульчича»²⁶.

То есть источниковедческий фантом возник и заработал «по нарастающей», а значит, и пора уже его развеять.

Весьма характерно, что оба необходимых нам для этого источниковых свидетельства касаются как раз той ветви рода Рюриковичей, к которой принадлежали Мстислав Владимирович и его потомки.

Первое из них содержится в статье 1070 г. *ПВЛ*:

Родиса оу Всеволода сн̄ь . и нарекоша имене^а Ростиславъ . в се же лѣто заложена бы^б цр̄кы ста^в Михаила . в монастырь^в Всеволожи^в²⁷.

«Традиционно два эти известия связываются между собой и делается вывод о том, что Всеволод Ярославич заложил храм в честь патронального святого своего новорожденного сына. Такое предположение является вполне вероятным, но, разумеется, не бесспорным», — так откомментировали этот фрагмент *ПВЛ* А.Ф. Литвина и Ф.Б. Успенский²⁸. Впрочем, в отличие от случая Всеволода-Гавриила Мстиславича тут исследователи пошли не в русле «небесспорности» и выдвижения альтернативной версии, но присоеди-

нились к традиционному пониманию и подкрепили его соображениями о том, что тогдашнее почитание в княжеском роду предводителя небесного воинства архангела Михаила, уже отразившееся к 1070 г. наречением племянников Всеволода Ярославича: Изяславича — Ярополком-Михаилом и Святославича — Олегом-Михаилом, — давало этому князю основание «использовать имя Михаил для своего сына и поддерживать михайловский культ собственным церковным строительством»²⁹.

Поэтому нам только остается выставить здесь понятную источниковедческую веху: год рождения княжича совпадал с годом основания церкви, посвященной его небесному покровителю.

Свидетельство второе нам дает статья *Киевской летописи*, повествующая о рождении у переезжающего из Новгорода в Смоленск князя Рюрика Ростиславича сына, которое случилось в пятницу Вербной недели 15 марта 1174 года³⁰ в городе Лучине:

родиса оу него сн̄ и нарекоша . и въ ст̄мь кр̄щньи дѣдне има Михаило . а княже Ростиславъ дѣдне же има и бы̄ радость велика ш̄ рожен̄и его . и дасть ему оц̄ь его Лучинь городь . въ нѣмже родиса и поставиша . на томь . мѣстѣ . црквь . стго Михаила . кде са родиль³¹.

Из контекста видно, что данный комментарий летописца является не ретроспективным воспоминанием, но имеет «синхронный» характер, то есть сразу после рождения сына Рюрик Ростиславич объявил лучанам, что их город будет уделом новорожденного княжича и повелел строить на месте его рождения патрональную церковь.

Как видим, оба эти случая, первый из которых связан с дедом Мстислава Великого, а второй — с его внуком, свидетельствуют о том, что основание князем-отцом патрональной церкви для новорожденного княжича совпадало с годом его рождения.

И это — вполне понятно. Ведь в данном случае надо вести речь не об акте ритуальном («в ознаменование») и не об акте мемориальном («в память»), а о духовно-практическом деянии, которое, несколько утрируя, можно уподобить своеобразному «договору» о покровительстве между князем-отцом и небесным патроном новорожденного княжича. И откладывать «заклучение» этого «договора» на 2-й, 3-й или даже 6-й год после его рождения было просто невозможно.

Вот эти факты и соображения позволяют нам считать, что основание Мстиславом Владимировичем в 1103 г. в Новгороде церкви Благовещенья на Городище (п. 1 нашей выборки) было обусловлено тем, что именно в этом году в канун праздника или в самый день Благовещенья появился на свет его старший сын Всеволод³². А, соответственно, основание самим Всеволодом каменной церкви св. Иоанна «въ имя сына своего» в 1127 г. (п. 5 нашей выборки) было обусловлено рождением его сына именно в этом году.

Если теперь мы примем аргументацию А.В. Назаренко в пользу того, что первые браки Владимира Мономаха и его старшего сына Мстислава были заключены соответственно в 1073 и в 1096 гг.³³ и соотнесем с этим заключение брака Всеволода Мстиславича в 1123 г. (п. 4 нашей выборки), то получается, что во всех трех случаях брачующемуся князю было 20 лет³⁴, что может свидетельствовать о соответствующей семейной традиции.

Брак старшего сына (предполагаемого главного наследника) должен был быть максимально выверен политической целесообразностью. В этом смысле наиболее интересующий нас брак Всеволода Мстиславича четко вписывается в широкую «программу лояльности» его отцу Мстиславу, осуществление которой в 1123–1125 гг. должен был провести Владимир Мономах. Главная трудность здесь определялась тем, что после кончины Мономаха старейшиной среди потомков Ярослава Мудрого (то есть старшим по возрасту) становился представитель черниговского дома Ярослав Святославич, который, как минимум, на пять лет был старше Мстислава Владимировича³⁵. Поэтому основным элементом этой «программы лояльности» должен был выступать скрепленный крестоцелованием договор между Мстиславом и Ярославом Святославичем о взаимном признании прав первого на Киев, а второго — на Чернигов³⁶. (И, скорее всего, те же самые аргументы, которые использовал Мономах в 1123 г. для предупреждения возможных притязаний Ярослава на Киев, в 1127/28 г. были использованы как «юридическое» обоснование для изгнания последнего из Чернигова его племянником Всеволодом Ольговичем). Другими же составными элементами этой «программы» должны были стать брачные союзы, укрепляющие отношения Мстислава с черниговскими Ольговичами и Давыдовичами, и даже с полоцким домом³⁷.

Впрочем у нас нет сведений о месяце кончины в 1123 г. черниговского князя Давыда Святославича³⁸ и о месяце заключения брака с его внучкой Всеволода Мстиславича. А это позволяет нам допускать, что замуж она могла быть выдана еще дедом. В таком случае брак старшего сына Мстислава и открывал задуманную Владимиром Мономахом «программу лояльности», призванную обеспечить беспроблемное вокняжение Мстислава в Киеве и стабильность его правления.

Вот, собственно, и все, что является необходимым и достаточным для получения правильных ответов на оба вынесенных в заглавие нашей заметки вопроса.

Что же касается причины того, почему Всеволод Мстиславич основал церковь св. Иоанна «въ имя сына своего» в 1127 г. «на Петрятинѣ дворѣ» (п. 5 нашей выборки), то источниковедческое истолкование ее, как минимум, должно учитывать два варианта.

Вариант 1

Если фигурирующий тут «Петрята» и бывший в 1130–1134 гг. новгородским посадником боярин Петрила Микутьич — одно лицо, то с вероятностью 99,9 % можно полагать, что он был выбран Всеволодом Мстиславичем

на роль кума, то есть стал крестным отцом новорожденного Иоанна Всеволодовича, и основание патрональной церкви у него «на дворѣ» предполагало его активное участие в ее созидании.

Но в этом случае мы должны констатировать, что сообщение статьи 1127 г. об основании церкви «на Петрятинѣ дворѣ» и сообщение статьи 1130 г. об избрании этого боярина посадником («[...] а Петрилу даша посадничасть Новугороду»³⁹) принадлежит разным летописцам, которые по-разному именовали одного и того же человека.

Вариант 2

Вот этого вопроса о двух летописцах не возникает, если фраза «на Петрятинѣ дворѣ» статьи 1127 г. отсылает читателя к топографической реалии тогдашнего Новгорода⁴⁰, связанной с именем человека уже ушедшей эпохи. Как, например, статья 1068 г. *ПВЛ*, повествуя о тогдашнем восстании киевской «чади», говорит о собрании восставших «оу двора Брячиславля» — вблизи двора князя Брячислава Изяславича, скончавшегося в 1044 г.,⁴¹ а статья 1150 г. *Киевской летописи* (кажется впервые в рамках собственно киевского летописания) говорит о «Ярославли дворѣ»⁴², созданном Ярославом Мудрым. Уже сам тот факт, что на «Петрятинѣ дворѣ» можно было построить церковь намекает, что двор этот, вероятно, пустовал, был нежилым, почему и оказался выкуплен князем.

Некоторые основания для такого понимания могут нам давать два списка новгородских посадников из рукописи Археографической комиссии, содержащей список *НПЛ младшего извода*, именуемый *Комиссионным*⁴³.

Первый из них представлен в статье «А се посадници новгородьстии» на л. 16, а второй — в статье 989 г. *НПЛ* на л. 71 об.⁴⁴

Фрагмент первого	Фрагмент второго
А се посадници новгородьстии: Гостомысль, Коснятин, Остромирь, Завидь, сынъ его Дмитръ, <i>Петрята</i> , Коснятинъ, Нинонѣгъ, Сава, Улѣбъ, Гюрята, сынъ его Мирославъ, Микула, сына его два: Петръ, Коснятинъ, Добрына, Коснятинъ Моисъевич, Борисъ, Завидь Дмитриевич, Данило ис Кнева, Иванко Павлович, сын его Судило	А се посадницѣ новгородчъскыи: прѣвыи Гостомысль, Коснятинъ, Остромирь, Завидь, <i>Петрята</i> , Коснятинъ, Миронѣгъ, Сава, Улѣбъ, Гюрята, Микула, Добрыня, Дмитръ, Коснятинъ, Борисъ, Завидь, Данило, <i>Петрята</i> , Иванко, Мирославъ, Коснятинъ, Якунь, Судило

Вопрос о происхождении и взаимоотношении этих списков, их возможном общем источнике, а также о достоверности их информации об именах восьми посадников, помещенных в списке из статьи 989 г. между известными из иных (надежных) источников именами Остромира и Добрыни — отдельный и весьма сложный вопрос⁴⁵. Для нас же в данном случае вполне достаточно того, что эти каталоги действительно могут свидетельствовать о существовании в последней трети XI в. новгородского посадника Петряты, с именем которого и могло быть связано основание и название двора, фигурирующего в статье 1127 г. *НПЛ*.

И тогда поиск причины, обусловившей основание Всеволодом Мстиславичем патрональной церкви на «Петрятинъ дворъ» в рамках варианта 2 может быть сведен к трем следующим случаям.

Случай А

К роду Петряты могли принадлежать братья Микульчичи, в частности они вполне могли быть его внуками, а их отец, соответственно, Микулой Петрятичем. Впрочем, наиболее вероятная причина выбора этой территории Всеволодом аналогична варианту 1: кто-то из братьев, скорее всего старший Петрила, стал крестным отцом новорожденного Иоанна Всеволодовича.

Случай Б

К роду Петряты могли принадлежать теща и жена Всеволода Мстиславича. То есть около 1095 г. во время новгородского княжения Давыда Святославича мог быть заключен брак его сына Святоши с дочерью Петряты — будущей тещей Всеволода⁴⁶. Согласно этой версии, его жена оказывается наполовину новгородкой, что могло сыграть свою роль при выборе Владимиром Мономахом и его сыном Мстиславом невесты для сидящего в Новгороде их внука и сына.

В таком случае и новорожденный Иоанн Всеволодович по материнской линии принадлежал к роду Петряты, что и обусловило создание его патрональной церкви на «Петрятинъ дворъ».

Случай В сводит воедино случаи А и Б: теща Всеволода могла быть родной сестрой Микулы Петрятича и, соответственно, приходилась теткой его сыновьям Петриле и Константину, которые тогда оказываются двоюродными братьями ее дочери — жены Всеволода Мстиславича. В этом случае выбор князем Всеволодом места для создания патрональной церкви «въ имя сына своего» был как бы предопределен.

- 1 Об истории издания соответствующих текстов и, собственно, о самом происшествии с Мстиславом см.: Назаренко А.В. Неизвестный эпизод из жизни Мстислава Великого. *Отечественная история*. 1993, №2, 65–66; Кучкин В.А. Чудо св. Пантелеймона и семейные дела Владимира Мономаха. *Россия в средние века и в новое время. Сб. статей к 70-летию чл.-корр. РАН Л.В. Милова*. М., 1999, 50–51; Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях*. М., 2001, 585–586.
- 2 Назаренко А.В. Неизвестный эпизод, 69.
- 3 Назаренко А.В. Неизвестный эпизод, 69.
- 4 Поясним, что в дошедших до нас источниках есть информация лишь о рождении в 1132 г. Владимира — самого младшего сына Мстислава (*ПСРЛ* 2: 294).
- 5 Кучкин В.А. Чудо св. Пантелеймона, 69.
- 6 Кучкин В.А. Чудо св. Пантелеймона, 70.
- 7 Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях*, 607.
- 8 *ПСРЛ* 3: 19, 21.
- 9 Ему здесь посвящена новелла «О преподобнѣмъ Святоши, князи черниговскомъ» (*Киево-Печерский патерик. Вступ. текст, примѣтки*. За ред. Д. Абрамовича. К., 1931, 113–119).
- 10 Шахматов А.А. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах [История русского летописания, т. 1, кн. 1. СПб., 2002]*, 140.
- 11 Янин В.Л. *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.* Т. 1. М., 1970, 108; Мурьянов М.Ф. Русско-византийские церковные противоречия в конце XI в. *Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. Сборник статей, посвященный Л.В. Черепнину*. М., 1972, 218; Назаренко А.В.

Древняя Русь на международных путях, 489.

- 12 Мы выделяем позицию А.Ф. Литвиной и Ф.Б. Успенского в данном случае потому, что на страницах их книги (*Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики*. М., 2006) позиция эта представлена достаточно противоречиво. Сперва (на с. 123) исследователи, можно сказать, усомнились в том, что основание Благовещенской церкви было связано с рождением Всеволода Мстиславича. Но потом на с. 503 была предложена следующая констатация: «Год рождения Всеволода-Гавриила не известен, однако считается, что эта церковь была возведена в ознаменование появления на свет старшего сына в семье Мстислава Владимировича».
- 13 Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях*, 489.
- 14 *ПСРЛ* 3: 22–23.
- 15 Янин В.Л. *Новгородские посадники*. Изд. 2-е, перераб. и дополн. М., 2003, 182.
- 16 Круглова Т.В. Из истории княжеских браков в Новгороде XII в. (О семейных связях Всеволода Мстиславича и Святослава Ольговича). *Новгород и Новгородская земля. История и археология. Матер. научн. конф.* Вып. 17. Великий Новгород, 2003, 218–230.
- 17 Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.*, 123, прим. 41.
- 18 Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.*, 123, прим. 41.
- 19 Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.*, 123, прим. 41.
- 20 Лихачев Д.С. *Исследования по древнерусской литературе*. Л., 1986, 166–174; Гиппиус А.А. К истории сложения текста Новгородской первой летописи. *Новгородский исторический сборник*. Вып. 6 (16). СПб., 1997, 40; Гимон Т.В. Как велась новгородская погодная летопись в XII веке? *ДГВЕ 2003. Мнимые реальности в античных и средневековых текстах*. М., 2005, 326–330.
- 21 *ПСРЛ* 3: 22.
- 22 Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях*, 488. Отметим, что в цитируемой нами работе В.А. Кучкина по данному вопросу содержатся сведения, скажем так, способные вводить в заблуждение современных и будущих исследователей: «Совершеннолетними считались юноши и девушки, достигшие 12 лет. 12–14-летние молодые люди могли вступать в брак...» (Кучкин В.А. Чудо св. Пантелеймона, 59). При этом, касающееся минимально допустимого брачного возраста авторское примечание №44 отсылает читателя к такому источнику: «Кормчая патриарха Иосифа. Изд. журнала «Церковь», л. 408 об., 445».
- В этой связи надо принять во внимание следующее. Минимально допустимый возраст вступления в брак 14 лет для юноши и 12 лет для девушки являлся нормой еще римского частного права (Подпригора О.А. *Римське приватне право. Академічний курс*. К., 2001, 132; *Римское частное право*. Под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Петровского. М., 2009, 114). Отсюда эта норма и перешла в право византийское. Правда, в древнерусском тексте византийской *Эклоги законов* (памятника второй четверти VIII в.), изданной в последней книге Я.Н. Шапова, тут фигурирует «мужеве оубо от 15 лѣтъ, женѣ же от 13 лѣтъ» (Шапов Я.Н. *Византийская «Эклога законов» в русской письменной традиции*. СПб., 2011, 18, 67). Однако, для того, чтобы утверждать отличие этой нормы *Эклоги* от нормы римского частного права, нужно изучить, собственно, греческий текст данного фрагмента. Ведь вполне возможно, что речь в нем идет не об исполнившихся 15-ти и 13-ти годах, но о наступлении 15-го и 13-го годов от рождения брачующихся. Такое понимание может подтверждаться нормой следующего после *Эклоги* византийского юридического кодекса — *Прохирина* 879 г., который по данным Я.Н. Шапова и отражен в *Кормчей* патриарха Иосифа: «В славянском переводе Прохирина фигурируют 14 и 12 лет». А соответствующая ссылка на источник: «Кормчая. Напечатана с оригинала патр. Иосифа. М., 1913, л. 408-408 об.» (Шапов Я.Н. *Византийская «Эклога законов» в русской письменной традиции*, 68 и прим. 1).
- 23 Так, например, время заключения брака Мстислава Владимировича и Христины датируется у А.Ф. Литвиной и Ф.Б. Успенского периодом «1095/96 г.» (Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.*, 362). Но это означает, что на момент пострижения в монахи в 1106 г. Святослава Давыдовича (Николы-Святоши) его будущему зятю Всеволоду в рамках предложенного понимания не могло быть более 9–10 лет. Как с этим соотносится заключительный фрагмент предложенной альтернативы: «Возможно, именно близящимся уходом тестя в монастырь объясняется и сравнительно юный возраст жениха при вступлении в брак. Едва ли Всеволоду-Гавриилу было к моменту свадьбы более 12–13 лет» (Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.*, 123).
- 24 Гиппиус А.А. Соперничество городских концов как фактор культурной истории Новгорода XII–XIII вв. *Споры о новгородском вече. Междисциплинарный диалог. Материалы «круглого стола». Европейский университет в Санкт-Петербурге, 20 сентября 2010 г.* СПб., 2012, 132, прим. 31.

- 25 *Споры о новгородском вече*, 143 и 145.
- 26 Севастьянова О.В. *Древний Новгород*. СПб., 2011, 29 (со ссылкой на Т.В. Круглову).
- 27 *ПСРЛ* 1: 174.
- 28 Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.*, 422.
- 29 Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.*, 422.
- 30 Эта точная дата позаимствована нами из работы: Журавель А.В. О возникновении новгородского посадничества. *Сборник Русского исторического общества*. №8 (156). М., 2003, 292.
- 31 *ПСРЛ* 2: 567.
- 32 А если бы Всеволод Мстиславич родился на следующий после Благовещения день, то есть 26 марта, когда церковью отмечался Собор Архангела Гавриила (*Апракос Мстислава Великого*. М., 1983, 262), это было бы явным предуказанием для посвящения патронального храма непосредственно архангелу Гавриилу.
- Что же касается возможных и вполне закономерных вопросов о созидании Мстиславом патрональных церквей для других его сыновей, то в этой связи можно отметить следующее. Свидетельства относительно таковых деяний Мстислава по рождении второго и третьего его сыновей имеют весьма и весьма опосредованный характер.
- Путем анализа целого ряда косвенных данных В.А. Кучкин пришел к выводу о том, что второй сын Мстислава Великого Изяслав-Пантелеймон родился «в первом десятилетии XII века» (Кучкин В.А. Чудо св. Пантелеймона, 70). Теперь же мы можем уточнить, что родится он мог не ранее начала 1104 г.
- Еще одним значимым фрагментом работы А.В. Кучкина является его спор о времени основания в Новгороде монастыря св. Пантелеймона, жалованная грамота которому Изяслава Мстиславича хорошо известна. Poleмика относительно нюансов ее содержания и смысла ведется уже давно и охватывает проблемы княжеского землевладения в Новгороде, времени написания грамоты, а также того, была ли она для монастыря учредительной (текст грамоты с обзором полемики вокруг нее см.: Янин В.Л. *Очерки комплексного источниковедения*. М., 1977, 62–77). Определенная новизна позиции В.А. Кучкина по данному вопросу обусловлена следующим его предположением: «Весьма вероятно, что основателем этого монастыря (может быть, первоначально церкви в честь св. Пантелеймона) был сам Мстислав. Но грамота Изяслава Мстиславича свидетельствует о явном внимании этого князя к монастырю, основанному в честь его небесного покровителя» (Кучкин В.А. Чудо св. Пантелеймона, 55).
- Однако с учетом тех фактов, которые были приведены нами выше, а также тех, которые будут приведены ниже, все же гораздо больше вероятность того, что после рождения Изяслава-Пантелеймона его отцом была основана именно церковь св. Пантелеймона, которая впоследствии могла быть использована самим Изяславом для учреждения монастыря.
- Третьим сыном Мстислава был Ростислав-Михаил. Как и в двух предыдущих случаях, мы не имеем прямых источниковых данных ни о времени рождения Ростислава, ни об основании соответствующей патрональной церкви. Однако вот что читается в *НПЛ старшего извода* под 1152 г., «Въ лѣто 6660. Априля 23 загорѣся церкви святого Михаила въ сред Търгу, и много бысть зла; и погорѣ въ Търгъ и двори до ручья, а семо до Славна, и церкви съгоре 8, а 9-я Варязская» (*ПСРЛ* 3: 29). Как видим, эта церковь Архангела Михаила, об основании которой летопись ничего не знает, находилась «въсред Търгу» — в центре новгородского «торговища», то есть на самом престижном его месте. Вот это и позволяет нам предположить о создании этого храма Мстиславом как патронального для его третьего сына.
- Четвертым сыном Мстислава был Святополк, христианское имя которого до сих пор было неизвестным. В то же время относительно его княжеского имени А.Ф. Литвиной и Ф.Б. Успенским было высказано абсолютно рациональное предположение, согласно которому он его получил «в честь Святополка-Михаила Изяславича», бывшего «великим князем киевским с 1093 по 1113 г. (Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.*, 27). Добавить к этому нужно лишь вот что: тот факт, что приоритетное «великокняжеское» имя получил не третий, а четвертый сын Мстислава, явно свидетельствует о том, что такое имянаречение можно было осуществить только после кончины Святополка, последовавшей 16 апреля 1113 г. (*ПСРЛ* 2: 275).
- Интересно, что гораздо более информативной в данном случае для нас оказывается не статья 1113 г. *НПЛ* («Томъ же лѣтъ прѣстависа Святопѣлкъ, а Володимирь сѣдѣ на столѣ Киевѣ. [...] Въ то же лѣто заложена бысть церкви Новгородѣ святого Николы» (*ПСРЛ* 3: 20)), но статья этого года *ПВЛ*. Ибо здесь сообщение об основании Никольской церкви дано не только после датированных событий сентября, то есть отнесено к окончанию текущего года, но и содержит важные подробности: «В се же лѣто Мъстиславъ . заложил цркъвь каману сѣго Николы на княжѣ дворѣ оу торговища Новѣгородѣ» (*ПСРЛ* 2: 276–277).

- Все эти факты позволяют нам считать, что четвертый сын Мстислава родился около дня памяти святителя Николая 6 декабря 1113 г. и, естественно, получил соответствующее христианское имя.
- 33 Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях*, 524, 607.
- 34 Владимир Мономах родился в 1053 г., а его сын Мстислав в 1076 г. (*ПСРЛ* 2: 149, 190).
- 35 Обоснование наиболее вероятного времени рождения Ярослава Святославича во второй половине 1071 г. см.: Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях*, 518–519.
- 36 О существовании такого договора свидетельствует статья 1128 г. *Киевской летописи*, повествующая о том, как изгнанный из Чернигова своим племянником Всеволодом Ольговичем Ярослав Святославич прибыл в Киев и напомнил Мстиславу об обязательствах, скрепленных взаимным крестоцелованием (*ПСРЛ* 2: 290–291). Отметим, что в *Лаврентьевской* летописной группе эти события датированы 1127-м годом (*ПСРЛ* 1: 296–297).
- 37 Тот факт, что самый влиятельный из Ольговичей Всеволод был женат (по-видимому, вторым браком) на дочери Мстислава вытекает из летописной статьи 1141 г. (*ПСРЛ* 1: 309; *ПСРЛ* 2: 309), сообщающей, что жена Всеволода решает вопрос о новгородском княжении для своего брата Святополка Мстиславича. Подобным образом факт брака полоцкого князя Брячислава Давыдовича с другой дочерью Мстислава вытекает из летописной статьи 1127/28 гг. (*ПСРЛ* 1: 298; *ПСРЛ* 2: 292), где сообщается, что сын Мстислава Изяслав является шурином Брячислава. Впрочем реальная подоплека этих двух браков могла иметь свою «обратную сторону». Так, можно допустить, что брак Всеволода Ольговича, заключенный предположительно в 1124–1126 гг., в планах последнего должен был «нейтрализовать» обязательства Мстислава Великого перед Ярославом Святославичем, и это тоже сработало при захвате Ольговичем Чернигова. Аналогичная ситуация и с браком Брячислава Давыдовича: он и его отец могли предполагать, что Мстислав может «не заметить» какие-то посягательства (например, в виде сбора дани на чужих территориях) со стороны своего зятя.
- 38 *ПСРЛ* 1: 293.
- 39 *ПСРЛ* 3: 22.
- 40 Собственно, именно так и трактует наш случай *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 2, М., 1989, s.v. «дворь»), 449).
- 41 *ПСРЛ* 1: 155, 171.
- 42 *ПСРЛ* 2: 416.
- 43 *ПСРЛ* 3: 464.
- 44 *ПСРЛ* 3: 164, 471–472.
- 45 По мнению В.Л. Янина, оба эти списка отражают информацию какого-то недошедшего до нас летописного источника. А тот факт, что список посадников летописной статьи 989 г. заканчивается на имени Тимофея Васильевича, избранного в 1416 г., в то время, как в списке на лл. 16–16 об. после него идут еще 14 имен, позволил В.Л. Янину считать, что именно «статейный» список является первым изводом списка новгородских посадников (Янин В.Л. *Новгородские посадники*. М., 1962, 15–16, 21, 27, 54–55; см. также: Янин В.Л. К вопросу о роли Синодального списка Новгородской I летописи в русском летописании XV в. *Летописи и хроники*. 1980 г.: В.Н. Татищев и изучение русского летописания. М., 1981, 158–159).
- Отметим в этой связи следующее. Во-первых, в случае независимого восхождения этих двух списков (точнее говоря, их древней части, относящейся к XI — началу XII вв.) к одному источнику сам факт «продолжения» имен в одном из них, строго говоря, еще не означает, что древняя часть списка более правильна в более раннем изводе. Во-вторых, для того, чтобы предложенное В.Л. Яниным понимание обрело определенную завершенность, нужно, как минимум, дать удовлетворительную источниковедческую интерпретацию разночтений в именах восьмого посадника («Нинонѣгъ» — «Миронѣгъ») и старшего Микутьича («Петръ» — «Петрята»), то есть объяснить их возникновение.
- 46 О новгородском княжении в 1095 г. Давыда Святославича сообщает статья 6603 *ПВЛ*: «сего же лѣта . исходаща иде Дѣвль Стославичъ из Новагорода Смолиньску» (*ПСРЛ* 1: 229). Поскольку 6603 мартовский год протекал с 1 марта 1095 по 29 февраля 1096 г., то, надо полагать, что Давыд покинул Новгород в феврале 1096 г.

«Выгонци Галичкыа»

Этим, не совсем понятным, словосочетанием названы в *Ипатьевской летописи* войска, прибывшие на тысяче лодий к острову Хортица в помощь объединенным силам русских князей для их похода на монголо-татар в 1223 г.:

а выгонци Галичкыа придоша по Днѣпроу . и воидоша в море . бѣ бо лодей тысяща . и воидоша во . Днѣпръ . и возведоша пороги и сташа оу рѣкы Хорьтицѣ . на бродоу оу Протолчи . бѣ бо с ними Домамѣричь Юрьги и Держикрай . Володславичь¹.

Кроме загадочности происхождения «выгонцев» определенные неясности имеются и в том, откуда они прибыли. В летописи сказано, что они «придоша по Днѣпроу», а затем «воидоша в море», что кажется совершенно невероятным. Перечитывая вновь эту статью, я обнаружил на поле собственную пометку, сделанную много лет назад: «М.б. по Днѣстру?». Сомнение это тогда так и не получило поискового развития.

Вернуться к «темному» месту летописи пришлось после чтения комментария этой статьи, выполненного Н.Ф. Котляром. Согласно ему, «выгонци» являлись теми галичанами, которые сбежали в Венгрию в первые годы XIII в. от расправы со стороны Романа Мстиславича. Наиболее вероятным и, фактически, единственным водным путем из Венгрии до Хортицы, как ему представляется, был Дунай².

На первый взгляд рассуждения не лишены логики. Галицкие бояре действительно часто находили убежище в соседней Венгрии. Однако трудно предположить, что их там было так много, чтобы можно составить многотысячное войско. К тому же в письменных источниках нет свидетельств о том, что однажды сбежавшие из Галичины в Венгрию бояре оставались там на всю жизнь. Наоборот, летопись отмечает, что они всякий раз возвращались на родину и продолжали интриговать против своих князей. Что касается изгнанных Романом, то они, даже если бы их было и много, не могли организовать такую военную экспедицию, хотя бы в силу к тому времени уже почтенного возраста. Ведь от расправы Романа до Калкской битвы минуло два десятилетия.

Из сказанного следует, что и сами «галицкие выгонцы», и то, откуда они прибыли к острову Хортица, нуждается в ином объяснении. Думается, этим термином, понятным для современников и загадочным для потомков, обозначено не отдельное событие или случай, а явление. Это те галичане, которые постоянно уходили из центральных районов Галичины на новые земли. Некоторые по своей воле, а другие — не терпя княжеского и боярского произвола. Можно с уверенностью утверждать, что местом оседания этих галицких изгнанников было Днестровско-Дунайское Понижье, где издавна проживало славянское население. Как свидетельствует летопись, уже к сере-

дине XII в. край этот был многолюден и имел целый ряд крепостей и торговых городов: Берладь, Ясский торг, Романов торг, Малый Галич, Текуча, Черн, Серет, Килия и др. В административном отношении он напоминал русские волости-княжества и зависел от галицкого стола.

Об этом свидетельствует «торговая» грамота берладского князя Ивана Ростиславича. Ее подлинность вызвала, в свое время, бурную полемику среди лингвистов и историков (А. Соболевский, И. Богдан, Д. Иловайский, И. Линниченко, Н. Дашкевич), которые так и не пришли к единому мнению. Опосредованно в пользу ее подлинности может свидетельствовать то обстоятельство, что за галицким князем-изгоем прочно закрепилось прозвище Берладник, а также и то, что во время борьбы за возвращение утраченного стола он неизменно находил в Берлади не только убежище, но и военную помощь³. В походе 1159 г. на Галичину в составе его войска находилось 6 тыс. берладников⁴. Во время осады города Ушицы в стан Берладника перебежало триста смердов: «а смерди скакаху чересь заборола . къ Иванови и перебѣже ихъ . т̄ .»⁵. Из этого можно сделать вывод, что население Берладского княжества, по-видимому, нередко пополнялось и таким образом, за счет «скачущих через заборола» смердов.

М.С. Грушевский в свое время, говоря о берладниках, заметил, что «аналогичным элементом» им могут быть «выгонцы галичкыя», упомянутые в походе на татар 1223 г. И хотя привели их к Хортице галицкие воеводы, сами выгонцы могли быть «только людьми из Нижнего Дуная или Днестра»⁶. Думается, что сегодня эту верную мысль можно высказать и более утвердительно. Выгонцы были не аналогичным элементом, а теми же самыми берладниками, только летописец употребил к ним другое название. Что касается места их проживания, то это, определенно, все нижнее междуречье Днестра, Серета и Дуная, а не какая-то одна из сторон, как полагал М. Грушевский.

Если бы мы попытались найти прецедент приходу столь мощной флотилии выгонцев на Днепр, то таковым, по-видимому, можно было бы считать взятие берладниками в 1160 г. нижнеднепровского города Олешье. Киев снарядил против них поход «в насадехъ», что является косвенным свидетельством наличия таких же насадов и у противной стороны. В случае пешего похода русских, они бы не смогли организовать преследование берладников, о чем говорит летописец. То, что водный путь из Днестра в Днепр был хорошо известен и освоен, подтверждает и летописная статья 1213 г. «Бѣиєю же милостию придоша лодья . из Олешья . и приѣхаша в нихъ на Днѣстръ . и насытишаса рыбъ и вина»⁷. Там в это время было голодно и олешские люди подвезли продукты питания.

Приведенные примеры свидетельствуют, что «галицкие выгонцы», приведшие к острову Хортица флотилию из 1000 ладьей, спустились в море не «по Днѣпру», как записано в летописи, и, тем более, не по Дунаю, как кажется Н.Ф. Котляру, а по «Днѣстру». Здесь имеет место описка, что обусловлено

сходством названий. Тожественная ошибка содержится также в статье *Ипат*. 1226 г.: вместо слова «Днепр» летописец дважды употребил слово «Днепр»: «ѡн же [король венгерский. — *П.Т.*] тога ради вингы не смѣа ити в Галичь . ѡко вѣрашетъ вольхвомъ . Днѣпроу же наводнившюся . не могоша переити»; «ѡни же [бояре галицкие. — *П.Т.*] емше вѣры . ѡидоша в землю Перемышлескоюу . в горы Кавокасыкия рекше во Оугорьскыя . на рѣкоу Днепръ»⁸. Последний пример заставляет думать, что в подобных сообщениях мы имеем дело, может быть, не с простой опиской, но с попытками следовать некоему авторитетному образцу, каковым в нашем случае оказывается географическое введение к *Повести временных лет* по *Ипатьевскому* списку, ср.: «до Понетьского мора . на полунощныя стрѣны . Дунаи Днепръ . и Кавкасиинскыя горы . рекше Оугорьскыя . и ѡтуда рекше доже и до Днепра . и прочаая рѣкы»⁹.

Трудно сказать, сколь точен летописец в определении количества ладей, но, в любом случае, число «галицких выгонцев», приплывших к Хортице, равнялось многим тысячам. Предположить, что такое войско было снаряжено где-то в Венгрии, совершенно невозможно. Так или иначе, летописец об этом обмолвился бы. Он же подчеркнул руское происхождение приплывших: «пришедши же вѣсти во станы ѡко пришли соуть [монголы. — *П.Т.*] видѣть влады Роускыхъ»¹⁰.

1 *ПСРЛ* 2: 742.

2 *Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст, Коментар*. За ред. М.Ф. Котляра. К., 2002, 193.

3 Толочко П.П. *Історичні портрети*. К., 1990 (Іван Берладник), 185–238.

4 *ПСРЛ* 2: 497.

5 *ПСРЛ* 2: 497.

6 Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 2. К., 1992, 520.

7 *ПСРЛ* 2: 735.

8 *ПСРЛ* 2: 747, 749.

9 *ПСРЛ* 2: 3. Ср. в *Лавр.*: «до Понетьского мора . на польнощныя страны Дунаи Днѣпстръ . и Кавкасиинскыя горы . рекше Оугорьски и ѡтудѣ доже и до Днѣпра» (*ПСРЛ* 1: 3). О возможном происхождении этой ошибки см.: Толочко А.П. Об источнике одной ошибки в географическом введении «Повести временных лет»: Кавказские иначе Карпатские горы. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2007, № 3 (29). М., 2007, 107–109.

10 *ПСРЛ* 2: 742.

Петр Толочко

«Хотаща бо княжити сама»

Эта не совсем ясная фраза, находится в статье 1208 г. *Ипатьевской летописи*, рассказывающей об изгнании из Галича матери Даниила Романовича.

мѣи же вземь^и мечь из роукоу . оумоливш^ѣ юго . встави в Галичи . а сама иде в Белзь . вставивши и оу невѣрны^х Галичанъ . Володиславимъ свѣтомъ . хотаща бо княжити сама¹.

В комментариях к *Галицко-Волынской летописи* Н.Ф. Котляр объяснил эту фразу, как свидетельство желания княгини Романовой взять власть в Галиче в свои руки, сославшись на «недвусмысленное замечание» галицкого книжника. Из-за этих претензий Анну, будто бы, и удалили из Галича².

Это утверждение основано на длительной традиции толкования фрагмента³, отразившейся также и в основных переводах летописи на современные языки:

а сама пішла в Белз, лишивши його в невѣрних галичан за порадою Володислава [Кормильчича]. Вона бо хотіла княжити сама, і король [Андрій], довідавшись про вигнання її, пожалкував⁴;

а сама уехала в Белз, оставив его у коварных галичан, по совету Владислава она хотела сама княжить. Король узнал о ее изгнании и огорчился⁵.

Между тем внимательное прочтение всего летописного контекста не дает оснований для такого объяснения. Столь нереального желания у Анны не могло быть. Занять княжеский стол она не могла в силу древнерусской престолонаследной традиции⁶. Тем более, что галицкий стол фактически занимал ее сын Данило Романович. За его права она и боролась. И, конечно же, загадочная фраза, подытожившая сюжет изгнания Анны, никакого отношения к ней не имеет.

Определенно, фраза имеет ввиду боярина Володислава. Это он, убедив княгиню уйти в Белз, рассчитывал стать главной политической фигурой в Галиче. К этому располагало его особое положение при княжеском дворе (на что, как полагают, намекает его прозвище «Кормилчич», то есть сын княжеского кормильца или, скорее, кормилицы). Летописец не уточнил, какого именно из князей. Но отсутствие такой подробности несколько не бросает тень на наследственную придворность Володислава.

Приписать Романовой противоестественное желание вокняжиться в Галиче нельзя тем более, что несколько ниже летописец дает совершенно недвусмысленную расшифровку нашего эпизода, вкладывая ее в уста венгерского короля: «Володиславъ княжитса . а атровъ мою выгналь»⁷.

Последовали репрессии, и Володислав был вывезен в Венгрию: «Володислава вковавшѣ . ведоша во Оугръ».

После ухода из Галича венгерских союзников там вспыхнул очередной антикняжеский мятеж. Пришлось Анне (теперь уже с Даниилом) вновь искать убежища в Венгрии. Это вызвало еще один военный поход короля на Галич. При этом, несколько неожиданно, участие в нем принял и боярин Володислав, отпущенный венграми из заточения. Узнав о приближении королевской рати, князь Мстислав бежал из Галича, куда беспрепятственно вошел «со всѣми Галичанъ» Володислав. И если раньше он только «княжил-ся» (изображал из себя князя), то теперь, в отсутствие в Галиче кого-либо из княжеского рода, занял-таки княжеский стол: «Володислав же воѣха в Галичь . и вокнажиса и сѣде на столѣ»⁸. Случилось это, видимо, не без согласия короля, о чем свидетельствует тот факт, что в столкновении с польским князем Лешко — союзниками Володислава были «Угры и Чехы».

Схватку с Лешко Володислав проиграл. Король решил было вступиться за него, но, получив заманчивое предложение женитьбы своего сына на дочери польского князя, согласился с утверждением Лешко, что «не е^с лѣпо боариноу княжити в Галичи». После этого Володислав был вновь пленен венграми и отправлен в заточение, где вскоре и умер. Летописец так подытожил его авантюрные приключения: «и в томъ заточеньи оумре . нашедъ зло племени своемуу . и дѣтемъ своимъ . княжения дѣла»⁹. В Галиче был посажен сын короля.

Кормиличич Володислав имел брата, и они фигурируют в летописи в двойственном числе: «малоу же времени миновушю . и приведоша кормиличича»¹⁰ — то есть привели обоих Кормиличичей.

Это дает ключ к интерпретации нашей фразы. «Хотаща» и «сама» в ней следует понимать как, соответственно, причастие и местоимение двойственного числа и переводить ее как «а сама [Романовая] уехала в Белз, оставив его [Даниила] у коварных галичан по совету Володислава, ибо [Кормиличичи] хотели сами княжить».

1 ПСРЛ 2: 727.

2 Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар. К., 2002, 179.

3 См., напр.: Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. М., 1950, 198; Майоров А.В. *Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община*. СПб., 2001, 351, 364.

4 *Літопис руський за Іпатским списком*. Пер. Л. Махновця. К., 1989, 373.

5 Галицко-Волынская летопись. *Памятники литературы Древней Руси*. Т. 5 (перевод О. Лихачевой). Подобная традиция толкования повлияла и на грамматический анализ ГВл, осуществленный И.С. Юрьевой, где «хотаща» и «сама» трактуются, соответственно, как причастие и местоимение ед. ч. ж. р. (см.: http://www.lrc-lib.ru/rus_letopisi/gvl/index.php).

6 Вопреки недавней попытке обосновать обратное, см.: Inés García de la Puente, “Gleb of Minsk’s Widow: Neglected Evidence on the Rule of a Woman in Rus’ian History?” *Russian History* 39 (2012), 347–378.

7 ПСРЛ 2: 728.

8 ПСРЛ 2: 729.

9 ПСРЛ 2: 731.

10 ПСРЛ 2: 718.

«Кънигы животныя»

И никто не мог, ни на небе, ни на земле, ни под землею,
раскрыть сию книгу, ни посмотреть в нее

(Откр. 5:3)

Книги, о которых пойдет речь в данной заметке, занимают в репертуаре древнерусской книжности призрачное место. Содержащиеся в памятниках древнерусской письменности сведения о них крайне скудны. В этой связи прежде всего вспоминается похвала, сложенная в середине XI в. крестителю Руси — князю Владимиру киевским митрополитом Иларионом. Прославляя деяния последнего, ему, среди прочего, представлялось важным отметить следующее:

чловечское естъство . съвлѣче же ся убо каганъ нашъ и съ ризами ветъхааго чело-
века . съложи тлѣннаа . отрясе прахъ невѣриа . и вѣлѣзе въ святую коупѣль . и
породися от духа и воды . в Христе крестився въ Христа облѣчеса . и изиде от
купѣли бѣлообразжюся . сынъ бывъ нетлѣнна . сынъ въскрѣшениа . имя приимъ
вѣчно именовито на роды и роды . Василии . имъ же написася въ книги животныя . въ
вышнимъ градѣ и нетлѣннѣимъ Иерусалимѣ¹.

В новелле *Киево-Печерского патерика*, повествующей о сооружении монастырской Успенской церкви (Слово 3) говорится о том, что всякий, кто сподобится быть погребенным в этом храме будет записан в «животныя книги»:

[...] и какое славы и похвалы улучшить положенный в тѣи и написанный в неи въ
животныя книги, и еже пред тоя (Богородицы. — В.Р.) очима поминаему быти
всегда².

Из рассказа о Леонтие Затворнике (Слово 26) явствует, что имена основателей Киево-Печерской обители — Антония и Феодосия, а также других черноризцев, погребенных в монастырских пещерах, «вписанна суть въ книги животныя»³. Из контекста, приведенных свидетельств источников, представляется очевидным предназначение этих книг — в них записываются имена праведников. Так, цитированным выше словам Илариона ближайшую аналогию находим в пророчестве Исаяи, в котором также говорится о «книгах для житья в Иерусалиме», куда будут вписаны «оставшиеся на Сионе» праведники: «Тогда оставшиеся на Сионе и уцелевшие в Иерусалиме будут именоваться святыми, все вписанные в книгу для житья в Иерусалиме» (Ис. 4:3).

Существовала ли на Руси практика письменной фиксации имен праведников в специально предназначенных для этой цели книгах, именуемых «кънигы животныя» или «книги жизни»?

Следует отметить, что само слово *животъ/жизнь*, по мнению В.В. Колесова, восточные славяне заимствовали у болгар в середине XI в.: «[...] оно пришло на Русь в переводных текстах, главным образом духовного содержания, и с самого начала было книжным — высоким и торжественным. Сочетания его с другими словами в предложении показывают, что *жизнь* всегда соотносится с понятием вечной, божественной, духовной жизни»⁴. Такое содержательное наполнение понятия *животъ/жизнь* нашло свое отражение, как представляется, и в названии «книги животныя». Оно ближайшим образом сопряжено с представлениями о *небесной книге жизни*, отразившихся в библейской лектуре.

В Ветхом Завете образ *небесной книги жизни* появляется уже в Пятикнижии Моисеевом. Там впервые упоминается некая «книга Господа», куда вписаны Моисей и другие праведники (Исх. 32: 32–33). Несколько значимых ее упоминаний содержится в Псалтири (Пс. 56:9; 68: 29; 138:16) и пророческих книгах. В них уже более полно отразилось представление о существовании некоей особой *небесной книги* или книг, куда записываются праведники: «Но боящиеся Бога говорят друг другу: «внимает Господь и слышит это, и пред лицом Его пишется памятная книга о боящихся Господа и чтущих имя Его» (Мал. 3:16). Ему решать, кто останется записанным в *книге жизни*, а кто будет изглажен из нее: «Побеждающий облечется в белые одежды; и не изглажу имени его из книги жизни, и исповедаю имя его пред Отцем Моим и пред Ангелами Его» (Откр. 3: 5). Эта, запечатанная «до последнего времени», книга раскроется на престоле суда: «Видел наконец, что поставлены были престолы. И воссел Ветхий днями; одеяние на Нем было бело, как снег, и волосы главы Его — как чистая волна; престол Его — как пламя огня, колеса Его — пылающий огонь. Огненная река выходила и проходила пред Нем; тысячи тысяч служили Ему и тьмы тем предстояли пред Нем; судьи сели и раскрылись книги» (Дан. 7: 9–10).

Откровение Иоанна Богослова утверждает, что мертвые в конце времен будут судимы перед лицом Бога по *книге жизни*: «И увидел я великий белый престол и Сидящего на нем, от лица Которого бежало небо и земля, и не нашлось им места. И увидел я мертвых, малых и великих, стоящих перед Богом, и книги раскрыты были, и иная книга раскрыта, которая есть книга жизни; и судимы были мертвые по написанному в книгах, сообразно с делами своими» (Откр. 20: 11–12).

Запись имени в *книге жизни* предполагает вечную блаженную жизнь в эсхатологическом граде Небесном Иерусалиме: «...вы приступили к горе Сиону и ко граду Бога живого, к небесному Иерусалиму и тьмам Ангелов, к торжествующему собору и Церкви первенцев, написанных на небесах, и к Судии всех Богу, и к духам праведников, достигших совершенства» (Евр. 12: 22–23). Праведные станут истинными гражданами Нового Иерусалима, сходящего от Бога с неба, великого и святого града, а грешники не удостоятся войти туда: «И не

войдет в него ничто нечистое, и никто преданный мерзости и лжи, а только те, которые написаны у Агнца в книге жизни» (Откр. 21:27).

Таким образом, запись имени в *книге жизни* является результатом всех дел человека, итогом его жизни, и определяет решение посмертной участи. Тому, кто не был записан в книге жизни уготовано быть брошенным «в озеро огненное» (Откр. 20:15). Говоря о записи князя Владимира/Василия «въ книги животныа . въ вышнем градѣ и нетлѣннѣимъ Иерусалимѣ» Иларион, следовательно, подразумевает обретение им вечной жизни и памяти: «И поклонятся ему все живущие на земле, которых имена не написаны в книге жизни у Агнца, закланного от создания мира» (Откр. 13: 8). Высказанная Иларионом «высоким слогом», эта идея о сохранении памяти о Владимире на небесах и земле задекларирована и в летописи:

[...]и видя бы Богъ тцанье наше к нему: прославиль бы и: намъ бо достоить за нь Бога молити: понеже тѣмъ Бога познахом: но дажь ти Господь по сердцю твоему: и вся прошенья твоя исполни: сгоже желаше царства небеснаго: дажь ти Господь вѣнецъ с праведными: в пищи раистѣи: веселье и ликьствованье съ Авраомъ и с прочими патриархы: якоже Соломонъ рче: оумершю мужю праведну: не погыбаеть оупованье: сего бо в память держать Русьстии людье: поминающее святое крещенье⁵.

В скудном мире письменной культуры традиционного общества, каким была Киевская Русь, «книги животныа» не выказывают признаков своего существования, пускай даже в такой своеобразной форме, как *libri memoriales* западного Средневековья⁶. На Руси, по мнению И.Д. Данилевского,

в качестве таковых вполне могли рассматриваться летописи, которые со второй половины XI в. превращаются в реестр деяния людей, упоминающихся в них⁷.

«Животные книги» — символ Божьего всезнания, от которого невозможно скрыться: все благие и злые дела людей записаны на небесах и откроются в день Страшного суда. Но для людей до Страшного суда остается тайной, чьи имена записаны в *книге жизни*, а чьи — нет. Только на Страшном суде откроется книга людских деяний и, как ее итог, *книга жизни*. Вот почему следует полагать, что «книги животныа» или *книги жизни* существовали лишь в воображении, оставаясь насыщенным библейскими коннотациями идеальным образом, составляющим одну из форм средневековой *memoria*.

В завершение стоит добавить, что представления о существовании некой *книги жизни*, оставаясь актуальными на протяжении всего средневековья, не угасали в православном сообществе вплоть до нового времени. «Животная книга» являлась основой учения духоборов — сектантов протестантского толка второй половины XVIII в. Положения этой призрачной *книги жизни* сохранялись в устной форме: она «написана в сердцах» верующих⁸. Следы их бытования в письменной культуре не обнаруживаются.

- 1 «Слово о законе и благодати» Илариона. Изд. А.М. Молдован. К., 1984, 92–93.
- 2 *Києво-Печерський патерик*. Упор. Дмитро Абрамович. К., 1931 (Серія «Пам'ятки мови та письменства давньої України») [Репринтне издание. К., 1991], 9.
- 3 *Києво-Печерський патерик*, 128.
- 4 Колесов В.В. *Мир человека в слове Древней Руси*. Л., 1986, 76–77.
- 5 *ПСРЛ* 1: 131.
- 6 Следует однако оговориться, что западноевропейские книги памяти — *libri memoriales* — это собирательное название хранившихся в монастырях и церквях списков поминаемых на литургии умерших и здравствующих людей. К ним относились также составленные по дням смерти в календарном порядке поминальные книги.
- 7 Данилевский И.Н. *Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов*. М., 2004, 233.
- 8 Мильков В.В. *Древнерусские апокрифы*. СПб., 1999 [Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты. Вып. I], 249.

Владимир Рычка

«Ико бѣжалъ есть Михаилъ ис Кыева»

Безпосереднім продовженням оповіді *Галицько-Волинського літопису* про долю Києва в переддень монгольського завоювання є наступний (уміщений між епізодами «споглядання» Києва Менгу-ханом та штурма міста Батием) фрагмент:

іако бѣжалъ есть Михаилъ ис Кыева . в Оугры . ѣхавъ іа княгиню его . и боарь его поима . и горо^а Каменѣць вза . слышавъ же се Даниль . посла слы река . поусти сестроу ко мнѣ . зане іако Михаилъ . шѣйма нама зло мыслить . и Йрославъ оуслыша словеса Данилова . и бы^б тако и приде к нима сестра . к Данилоу . и Василкоу . и держаста ю во велицѣ ч^бти . король же не вдасть дѣвкы своеи Ростиславоу . и погна и прочь . идоста . Михаилъ и Ростиславъ . ко оуеви своему в Ляхы и ко Кондратови . присла бо Михаилъ . слы Данилоу и Василкоу . река многораты согрѣшихо ва^а . и многораты пакости творах ти . что ти шѣщахъ и того не створи^б . аще коли . хотяхъ любовь имѣти с тобою . невѣрнии Галичанѣ не вдадохут ми . нынѣ же клатвою клену ти^с . іако николи же . вражды с тобою не имамъ имѣти . Даниль же и Василко не поманоуста зла . вѣ^аста емоу сестроу . и приведоста его из Лаховъ . Даниль же свѣгъ створи . со брато^а си . шѣща емоу Киевъ . Михаилови . а сѣнови его Ростиславоу вдасть Лоуческъ . Михаилъ . иже за страхъ Татарьскыи не смѣ ити Кыевоу . Даниль же и Василко . вѣ^аста емоу ходити по землѣ своеи . и даста емоу пшеницѣ много . и медоу и говадъ и шѣць доволь¹.

Як видно, унаслідок якихось маніпуляцій із текстом початок фрагмента виявився втраченим. Обсяг втраченого тексту невідомий, але зв'язність викладу відновлюється, коли реконструювати початок фрази як «Слышавъ же Йрославъ» або ж «Оувѣдавъ же Йрославъ».

Щодо особи цього «Ярослава» думки дослідників розділилися. Грушевський гадав, ніби йдеться про Ярослава Ингваревича², що позначилося на перекладі Махновця³ і відбито в коментарі Котляра⁴. Однак Ярослав Ингваре-

вич — персонаж епізодичний у *ГВл*, він не згадується після подій 1228 р., а отже, не міг мати жодних (відзначених літописом) ворожих стосунків із Михайлом Всеволодовичем, що позбавляє сенсу звернену до Ярослава фразу Данила: «Михаиль . шбѣима нама зло мыслить».

Натомість переклади Дж. Перфецького⁵ та О. Лихачової⁶ ідентифікують Ярослава нашого фрагмента як Ярослава Всеволодовича, сина Всеволода Юрійовича (Великого Гнізда). Незадовго до описуваних подій Ярослав Всеволодович сів у Києві, але був вигнаний звідти Михайлом, про що повідомляла *ГВл*: «и потомъ приде Арославъ . Соуждальскыи и вза Киевъ подъ Володимиромъ . не мога его держати . иде пакы Соуждалю . и вза под нимъ . Михаилъ . а Ростислава сѣна своего шстави в Галичи»⁷. Отож Михайло, справді, був суперником обох, і Данила (за Галич), і Ярослава Всеволодовича (за Київ).

Арбітром між ученими версіями виступає повідомлення *Лавр.* під 1239 р.: «Того^ж . лѣтѣ . Ирославъ иде г Каменьцю . гра^а вза Каменець . а кн^агыню Михайлову . со множество^м полона приведе в своа си»⁸, уміщене між повідомленнями про взяття Переяслава та Чернігова монголами. Таким чином, саме Ярослав Всеволодович є «Ярославом» нашого фрагменту.

Текстуальні обставини, за яких наш фрагмент втратив свій початок, неясні. Можливо, весь фрагмент в якийсь спосіб був маркований (наприклад, своїм особливим положенням в оригіналі). Він завершується формулою «вставочності»: «мы же на преднее возвратимса». Принаймні, не без значення може виявитися та обставина, що редакторам *Софійського Першого літопису* у своїх виписках із *ГВл* удалося акуратно «вирізати» якраз той обсяг тексту, що складає наш епізод, пор.:

Потомъ Михаилъ бѣжа по сыну своемъ предъ Татары в Угры, а Ростиславъ Мьстиславличъ, Смоленскаго, сѣде въ Киевѣ. Даниль же бѣха на нь и ять его. И вдасть Киевъ в руцѣ Дмитрови обдержати противу иноплеменныхъ языкъ безбожныхъ Татаръ. Въ тоже лѣто прииде Батыи къ Киеву в силѣ тяжцѣ и много множество силы его⁹.

Обрив на початку нашого фрагменту — не єдина ознака, що вказує на редагування первісного тексту. Більш очевидними сигналами є граматична неузгодженість (часто в межах одного речення) між формами однини та двоїни і, відповідно, зміна суб'єктів — один Данило чи одразу обидва Романовича.

Пор.:

слышавъ же се Даниль . посла слы река . поусти сестроу ко мнѣ . зане ѣко Михаилъ . шбѣима нама зло мыслить . и Ирославъ оуслыша словеса Данилова . и бы^е тако и приде к нима сестра . к Данилоу . и Василкоу . и держаста ю во велицѣ чѣти;

присла бо Михаилъ . слы Данилоу и Василкоу . река многократы согрѣшихо ва^м . и многократы пакости творах ти . что ти шбѣшахъ и того не створи^т;

хотахъ любовь имѣти с тобою . невѣрнии Галичанѣ не вдадохут ми . нынѣ же клатвою кленуо ти^с . тако николи же . вражды с тобою не имамъ имѣти . Даниль же и Василко не поманоуста зла . вь^дста емоу сестроу;

и приведоста его из Лаховъ . Даниль же свѣтъ створи . со брато^с си . вѣща емоу Киевъ . Михайлови . а снѣви его Ростиславоу вдасть Лоуческъ .

Із переміною суб'єкта стоїть у зв'язку очевидна стилістична неохайність результативного тексту, який щоразу потребував додаткових уточнень, Пор.:

Ірославъ оуслыша словеса Данилова . и бѣ^с тако и приде к нима сестра . к Данилоу . и Василкоу (інакше текст твердив би, що сестра прийшла до Данила та Ярослава);

Даниль же свѣтъ створи . со брато^с си . вѣща емоу Киевъ . Михайлови (інакше текст твердив би, що Данило обіцяв Київ своєму брату Василькові).

На думку про редагування тексту наводить також порушення темпоральної послідовності подій: дружину віддають Михайлу ще до того, як він повертається із Польщі («Даниль же и Василко не поманоуста зла . вь^дста емоу сестроу . и приведоста его из Лаховъ»), а також суперечність іншим повідомленням *ГВл.* Так, наприклад, Данило одноосібно розпоряджається Києвом та Луцьком. Між тим, останнім, як наполягає *ГВл.*, володів Василько ще з 1220-х рр. (пор.: «братъ же да Василкови Лоуческъ . и Пересопницю . Берестии же емоу бѣ преже даль»¹⁰), а Києвом Романовичі, коли й володіли, то, на думку *ГВл.*, спільно (пор.: «Данилови Романовичю . князю бывшоу великоу . вѣладавшоу Роускою землею . Киевомъ и Володимеромъ . и Галичемъ . со братомъ си»¹¹).

Подібного роду фрагменти, де чергуються форми однини та двоїни, у літературі звично трактуються як свідчення додачі до початкового тексту про Данила імені його брата котримсь із пізніших редакторів, що працював під патронатом Василька й відкоригував текст таким чином, аби підкреслити роль свого князя¹². Щоправда єдиною підставою для цього є апіорне переконання, ніби літопис початково виник як «Літописець Данила». Теоретично залишається також можливість, що подібні неадаптованості могли міститися вже в початковому тексті, автор якого не цілком упорався з конструкціями.

Узятий сам по собі, коментований уривок не дає змоги однозначно вирішити питання на користь тієї чи іншої можливості. Хоча кількісні співвідношення, здається, промовляють не на користь традиційного пояснення: на три речення, де суб'єктом є Данило, припадає 5 речень, де суб'єктом виступає пара «Данило та Василько» (отож масив «редагованого» тексту мав би бути більший за масив «основного», що сумнівно).

Однак наш фрагмент унікальний тим, що має паралельний текст, який оповідає про ті самі події й може виступати контрольним. Порівняння двох

- 1 ПСРЛ 2: 782–783.
- 2 Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. *Mittheilungen der Sevckenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg*. 1901, Bd. XLI, III, 28.
- 3 *Літопис руський*. Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. К., 1989, 395.
- 4 Котляр М.Ф. Коментар до літопису. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*. За ред. М.Ф. Котляра. К., 2002, 237.
- 5 *The Galician-Volhynian Chronicle*, An annotated translation by George A. Perfecky (München, 1973), 47.
- 6 Галицко-Волынская летопись. Подг. текста, пер. и коммент. О.П. Лихачевой. *Библиотека литературы Древней Руси*. Под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексева, Н.В. Поньрко. Т. 5: XIII век. СПб., 1997 (<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4961>).
- 7 ПСРЛ 2: 777.
- 8 ПСРЛ 1: 469.
- 9 ПСРЛ 5, 1: 219.
- 10 ПСРЛ 2: 751.
- 11 ПСРЛ 2: 808.
- 12 Див.: Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. М., 1950, 106–117; Еремин И.П. *Волынская летопись. ТОДРЛ*. Т. 13. М., Л., 1957, 108.
- 13 ПСРЛ 2: 791.

Вадим Стависький

Хронологічний роздум у Галицько-Волинському літопису

Галицько-Волинський літопис містить безпрецедентний для давньоруського літописання роздум про природу хронографічного типу історієписання, а також про місце в ньому хронології:

В та же лѣта времени минуоушоу хронографоу же . ноужа есть писати все . и вса бѣвшая . звогда же писати бѣпередная . звогда же востоупати в задная . чѣтгыи моудрыи разоумѣть . число же лѣтомъ . здѣ не писахомъ в задная впишемъ . по Антивохынскимъ Соромъ [X: антиохійскимъ събором] . алоумъпиадамъ . Грьцкыи же численицами . Римскыи же висикостомъ . такоже Евъсѣвии и Памфильво [X: евѣсєвїи памфилово] иннии [X: и инїи] . хронографи списаша . ѿ Адама до Хрѣстоса . вса же лѣта спишемъ . рошетьше во задньна ·:·¹.

Джерело першої фрази ідентифікував 1866 р. А.М. Попов серед текстів *Єлинського літописця* як речення із XVIII книги *Хроніки* Малали², що й було прийнято в літературі³. Справді, початок фрагмента являє собою парафраз наступного місця Малали:

хронографъ ноуж^а есть писати вси, еликоже есть, кыи оубо црѣтвоваль црѣ, ѿнелѣже бы^с нарѣченъ црѣ. лѣпо е^с оубо чѣѣшему лѣтнаѣ списаниа количества смотрити мимотекоущи^х лѣ^т, а не точию ѿ пре^дписаны^х црѣтвѣхъ⁴.

Джерела другої частини фрагмента, де літописець демонструє знання різноманітних хронологічних систем, намагався встановити О.С. Орлов. Він відзначив, що із запропонованого Поповим співставлення «остається невьясненим, откуда летописец взял расчет «по Антивохыйскимъ Сиромъ» или «Свромъ» (т.е. Антиохийским Сирийцам; «Соромъ» и «съборомъ», конечно,

ошибки), «алумъпиадамъ, Гръцкыми же численицами, Римскы же высыкостомъ, якоже Евъсѣвий Памѣфиловъ и инии хронографи списаша отъ Адама до Хрѣстоса»⁵. Орлов висловив сумнів, що літописець запозичував лише з XVIII книги Малали та припустив користування додатковими джерелами, указавши, що «олімпіади» літописець міг знати із VIII книги *Хроніки* Амартола, «високости» згадуються як у Малали, так і в Амартола, Євсевій Памфіл також фігурує серед авторитетів, на які посилається Малала. Загалом, однак, висновок Орлова був далекий від упевненості: «Вообще все рассуждение 1254 г. о летосчислении следовало бы пересмотреть для уточнения источников»⁶.

Подібний перегляд переконує, що практично всі прототипи висловлювань нашого фрагмента відшукуються без потреби виходити за межі *Хроніки* Малали.

«чѣтыи моудрыи разоумѣть» є парафразом Мк 13: 14: «чѣтыи да разуметъ»;

«ввогда же писати ^впереднаѧ . ввогда же востопати в заднаѧ» може бути парафразом *Послання ап. Павла до філіпійців*: «заднихъ оубо забываѧ въ прѣчнаѧ же простираѧса» (Флп. 3: 13);

«число лѣтъ» — у тому ж хронологічному пасажі Малали, дещо вище наведеного уривку: «вбретохомъ чисма лѣт^т»⁷; див. також у хронологічному розрахунку в книзі X: «[сѣ]гласно рекоша положив^тшеи ѡ чисмѣни лѣтъ»⁸;

«по Антивохыискымъ Соромъ» — найімовірніше із XVII книги Малали. Пор.: «лѣтѣ сѣшѣ по Антивхискомъ, Сѣромъ шестомъ шестьдесатному. ф-номуу»⁹. Малала, уродженець Антіохії, розрізняв декілька антиохійських хронологічних систем, зокрема грецьку (македонську) та сирійську, і посилення на літочислення «антиохійських сирійців» численні в його хроніці;

«Римскы же висыкостомъ» має на увазі, імовірно, повідомлення з IX книги *Хроніки* Малали про встановлення високостей. Пор.: «Кесарь же диктаторъ, единовластецъ, все прятъ, примучивъ с величаниемъ лѣт 18, иже и високость изьобрѣте, и законы румомъ устави, и мѣсяца нарече, и упаты нача поставляти на лѣта, яже хотяше»¹⁰;

«якоже Евъсѣвий Памѣфиловъ и инии хронографи списаша отъ Адама до Хрѣстоса». Спеціальна стаття «Отъ лѣтнихъ», що являє собою виписки з Євсевія Памфіла із розрахунками точної дати народження Христа, міститься в *Ізборнику* 1073 р. (арк. 247г — 249) і, теоретично, могла бути відомою авторові *ГВл*. Посилання на Євсевія Памфіла міститься в тому ж хронологічному розрахунку книги XVII Малали, звідки до *ГВл* запозичено першу фразу нашого фрагмента: «въ лѣтнѣмъ же списании Євсѣѧ Памфилиискаго вбрѣтохомъ чисма лѣт ѿ Адама до оупатиѧ Иоустиана»¹¹. Утім, оскільки літописець зазначає не взагалі будь-який розрахунок від початку світу, а специфічно «від Адама до Христа», вірогідніше, що в нашому випадку він має на увазі докладний розрахунок, уміщений на початку X книги Малали

(«іакоже быти ѿ Адама прѣвосътвореннаго до гѣ нашего Іу Х^{са} по плоти рож^{еніа} и распатіа и вѣсшества лѣтъ . ̅̅̅. плѣна») ¹². Серед авторитетів, на які посилається Малала на підтвердження своїх розрахунків, знаходимо Євсевія Памфіла, а також, словами літописця, «інших хронографів»: «сии же Клиниѣ и Февфилъ и Тимофеи хронографъ списа[ша], съгласно глѣвше. Євсевіи же Памфилиискии въ шестоую тысящю лѣтъ глѣтъ и си явльшаса спса Х^{са} по числоу шести днѣ сътвореніа Адамова» ¹³;

«іакоже хронографи списаша» являє собою стандартну формулу посилання на авторитети у Малали; крім щойно наведеного випадку із кн. X, пор. також: «w не^м же списа Диодоръ м^рьи хроногра^ф»; «А w се^м Иракліи иною притчею рекоша се^н Февфи^н м^рьи хроногра^ф написа»; «іако^ж Палефатъ премѣдрый хронографъ списа»; «іакоже Февфилъ премоудрый съписа»; «іакоже премоудрый Євсевии Памфилиискии (с)и Пасоуниа хронографъ списаста» ¹⁴. Цю формулу посилання на авторитет автор *ГВл* використовує також в іншому місці, сигналізуючи цитування хроніки Малали: «іакоже премоудрый . хронографъ списа . іакоже добродѣянья в вѣкы свѣтатъса» ¹⁵.

Як бачимо, із погляду джерел наш фрагмент не становить загадки: практично для кожної його фрази можна вказати прототип у *Хроніці* Іоанна Малали. Автор не цілком усвідомлював природу запозичуваних термінів, гадаючи, наприклад, що «високости» — це якийсь специфічно римський принцип літочислення, що його можна вживати поряд із рахунком за олімпіадами та «грцькими численицами» (що він розумів в останньому випадку, неясно; єдине словникове значення «численици» для XIII ст. — чиновники, що складають перепис населення, «число») ¹⁶. Навіть за малоімовірної можливості, що автор *ГВл* лише на підставі читання Малали вивчився обчислювати дати в антиохійсько-сирійському літочисленні (Малала подає ключ), це не мало б жодного практичного значення для його читачів, необізнаних із подібною системою.

Зрозуміло, що встановити хронологію подій відповідно до всіх перерахованих «систем» літочислення неможливо, і, роблячи широкомовну заяву, автор *ГВл* не мав наміру виконати обіцянку. Швидше, він переслідував суто декоративну задачу: створити імітацію ерудованого хронологічного «рассуждения», яким, на його думку, слід було оздоблювати вчений «хронограф» (тобто наслідував той хронологічний пасаж Малали, звідки й запозичив центральну фразу). Імітаційний, декоративний характер нашого фрагмента стає очевидним, коли звернемо увагу, що літописець обіцяє обрахунки в будь-яких екзотичних системах, крім тих, якими міг би оперувати сам, і які знав би його читач: тобто рахунком років за константинопольською ерою та рахунком за індіктами.

Відзначимо, що автор суттєво зміщує смисли порівняно зі своїм прототипом. У Малали фраза «хронографъ ноуж^а єсть писати etc.» завершує довгий хронологічний відступ про датування початку правління імператора Юс-

тиніана. Малала сигналізує різницю між абсолютним датуванням і відносним (за тривалостями правлень імператорів). Він радить читачеві історії звертати увагу на абсолютні дати, а не лише додавати тривалості правління царів, оскільки це може призводити до суттєвих похибок у підрахунках: часом два імператори царювали одночасно, часом робили співправителями дітей змалечку, ще інші паралельно правили в Римі. Хоча обов'язок історика — занотовувати тривалості правління для кожного імператора, читачеві потрібно бути уважним:

Древны^х же цр̄ь лѣта ни чести естъ лзѣ по прежд^еписанномуу числѣ лѣтнемоу цр̄ства и^х, поне^ж* и два коупно цр̄твоста, такожд^е и чада и^х издѣтська вѣнчаваахоу шци ихъ и съ своими чады цр̄твостахъ, друзии же в Римѣ цр̄твостахоу. хронографъ ноуж^а естъ писати вси, еликоже естъ, кьи оубо цр̄твоствалъ цр̄ь, ѿнелѣже бы^ч нарѣченъ цр̄ь. лѣпо е^с оубо чтѣщемоу лѣтнаа списаниа количества смотрити мимотекоуши^х лѣт, а не точию ѿ пре^дписаны^х цр̄твѣхъ.

Натомість літописець має на увазі зовсім інше: розумний читач має усвідомлювати, що історикові необхідно описувати всі й усілякі події, часом забігаючи наперед, часом відступаючи назад. Через це проставляти дати у ході роботи не має смислу. Обрахунки можна зробити лише завершивши оповідь.

Утім точний смисл нашого фрагмента не так легко з'ясувати. Що, власне, обіцяє літописець? Що він систематично розставить роки, чи подасть якийсь розрахунок років «від Адама»? Коли так, то де він умістить його: в кінці тексту чи на початку?

Труднощі інтерпретації коріняться в тому, що обидва ключові поняття фрагмента — *передняя* та *задняя* — можуть набирати протилежних значень «майбутній» і «минулий», і з'ясувати, в якому саме значенні вони вжиті, можна лише виходячи з контексту, якого в нашому випадку бракує. Існуючі переклади пропонують взаємовиключні трактування. При тому перекладачі не були послідовними: Т. Коструба, О. Лихачова та Дж. Перфецький трактували «задняя» в початку фрагмента як «минуле», натомість у завершенні фрагмента — як «майбутнє». Пор.:

Тими ж роками, як минув якийсь час, — бо хронограф мусить писати все, що сталося, отже часом забігати наперед, часом знову вертатися назад: розумний читач зрозуміє, (чому); тому й числа років ми тут не писали, а впишемо при кінці, по антиохійським соборам, олімпіадам, грецькими числами, а римськими високостами, так як Євсевій Памфілів і інші хронографи списали від Адама до Христа; всі роки розчислимо й допишемо до готового твору (Т. Коструба)¹⁷;

Хронографу приходится описывать всех и все происходящее, иногда забегать вперед, иногда отступать назад. Мудрый, читая, поймет. Число годов мы здесь не писали, потом впишем — по антиохийскому счету сирийцев, по олимпиадам —

греческим исчислениям, по римским високостам, как Евсевий Памфил и другие летописцы написали, от Адама до Христа. А года все напишем после, рассчитав (О. Лихачова)¹⁸;

As time passes a chronicler has to write down everything that happened, sometimes running a bit ahead of himself and sometimes turning back a bit, which a wise reader will understand. That is why we did not write down the years here, but will write them in [once the chronicle is] finished in accordance with the Councils of Antioch and the Olympiads, using Greek numbers and Roman leap years as Jevsevij Pamfilov and other chroniclers did [recording events] from Adam to Christ. We will write down all the years which we will calculate [once the chronicle is] finished (Дж. Перфецький)¹⁹.

Як бачимо, одностайно перекладаючи «швогда же писати ^впереднаа . швогда же востоупати в заднаа» як «кінколи забігаючи наперед, інколи вертаючись назад», усі три автори, проте, перекладали «в заднаа впишемь» та «спишемь . рощетьше во заднья» як «впишемо потім, у кінці». Ми б очікували, що автор *ГВл* усе ж таки послідовно вживав «задняа» в межах однієї фрази. Але наш фрагмент не числиться серед прикладів значень «задний» у словниках. Перекладачі, треба гадати, орієнтувалися на статтю «передний» у словнику І.І. Срезневського, де наш фрагмент служить прикладом значення «майбутній»²⁰, і за ним слідує новітній словник²¹.

Послідовнішим (і ближчим до смислу оригіналу) був Л. Махновець. Пор.:

У ті ж роки, коли минув час,— бо хронікареві треба писати чисто все, що відбулося, іноді ж писати про попереднє, а іноді вступати в пізніше: мудрий, читаючи, зрозуміє; число ж рокам ми тут не писали, ми пізніше впишемо за антиохійським вселенським правилом, [за] олімпіадами, грецьким-таки численням, і [за] римськими високостами, так, як Євсевій Памфіл та інші хронікарі написали од Адама до Христа; усі ж роки ми напишемо, розчисливши пізніше²².

«Задняа» лише ще один раз вжито у літопису, щоправда вже в його «волинській» частині, у значенні «майбутнє»: «Володимѣрь же бѣ разоумѣа древнаа и заднаа»²³. Лексема «передний» (у формі «предний») існує лише в «галицькій» частині *ГВл*²⁴, переважно у складі виразів «мы же на преднее возвратимса» і в значенні «раніше»²⁵ (пор. також значення «попередній»: «преднее бо има еи . Кинека»)²⁶.

Отож літописець обіцяв зайнятися хронологією під кінець (або ж навіть після завершення) своєї праці. Але у чому саме полягав його намір?

М.С. Грушевський гадав, ніби галицький автор «надіявся розставити роки по скінченню праці (вся же лѣта спишемь рощетше во задняа), але обіцянки сієї не сповнив, і його літопись так і зісталася без років»²⁷. О.О. Шахматов припускав, що хронологічну сітку автор таки створив, але дати було проставлено на берегах рукопису. При подальшому копіюванні, *Inam*. зберіг цю

хронологічну сітку, занісши дати в текст, а *Хлебн.* знехтував нею²⁸. Думку, що автор усе ж виконав обіцянку, і хронологія *Inat.* до певної міри відбиває ці його зусилля, обстоював П.П. Толочко²⁹. Розвиваючи ці здогади, М.Ф. Котляр припустив, що наміром автора було — уже після завершення праці — розбити оповідь на річні статті, надавши літопису звичного для читача вигляду³⁰.

Надзвичайно важко — практично неможливо — уявити собі, як на практиці можливо було б здійснити подібні сценарії, а також зрозуміти, чому автор міг би обрати настільки складний, неочевидний і трудомісткий порядок роботи. Адже в повній відповідності з першою частиною наміру автор *ГВл* справді забігав наперед і відступав назад у своїй оповіді. Розставляючи (на берегах чи в тексті) роки, він домігся б протилежного результату, аніж той, що передбачали дослідники: перед читачем були б серії дат, котрі взаємно перекривали б одна одну, повторюючи по декілька разів одні й ті самі номери років. Цим *ГВл* ніскільки не наближався б до звичного вигляду літопису, для якого (на відміну від ідей «галицького» автора) саме суцільна та безперервна послідовність років була головним конструктивним принципом, адже відбивала плин реального часу. Ще важче уявити намір розбити вже готовий текст на послідовні річні статті, оскільки це вимагало б радикальної його перебудови, що суперечило б головній декларації уривку про свідоме сюжетне (а не хронологічне) писання історії.

Інакше тлумачив наш фрагмент М.С. Грушевський, хоча, здається, виходячи з хибного розуміння тексту. Він переклав останню фразу наступним чином: «всі роки спишемо, *розрахувавши назад*» і відповідним чином прокоментував пасаж: «Можемо собі представляти таку табличку в тім роді, як в старому літописі розчислюються роки князювань; але, мабуть, тої таблички він так і не зробив»³¹. Цю ж думку пізніше розвивав М.Д. Присьолков. Дослідник гадав, що наміром літописця (який він таки виконав) було скласти «хронологическую таблицу («число летом») с расчетом на олимпиады, как считали греки, и по високостам, как обычно пишут хронографисты, излагая время от Адама до Христа. Надо думать, что эту таблицу отбросили последующие обработки галицко-волинского летописания»³².

Цей сценарій реалістичніший бодай тому, що неявно спирається на дійсно засвідчену практику візантійської хронографії (наприклад, у згаданій хроніці Іоанна Малали чи хроніці Георгія Синкела) подавати хронологічні розрахунки «від Адама» до тих чи інших описуваних подій. Ще одним авторитетним взірцем для автора *ГВл* міг би служити відомий йому розрахунок років «w̄ Адама» до часів написання літопису в *ПВЛ* під 6360 роком. Такий сценарій підтримується також і тим, що сполучення «число лѣтомъ» у нашому уривку означає не «номері років», як хибно гадали дослідники, а (як і в Малали, звідки запозичено) — кількість років, проміжок часу від однієї події до іншої. (Так само «числа положимъ» у хронологічному розрахунку *ПВЛ*, як, до речі, і у Синкела, означає не «проставимо номері років», а «складемо

разом кількості років». Пор.: « \ddot{w} селѣ почне^м . и числа положи^м . тако \ddot{w} Адама до потопа . лѣ̄ . \ddot{z} в̄ . с̄ . м̄ . в̄ . а \ddot{w} потопа до Аврама . лѣт̄ . \ddot{z} а̄ . п̄ . в̄ . \ddot{w} Аврама до исхоженія Моисѣева . лѣтъ . \bar{y} . л̄»³³; «а по си^x лѣте^x, по македоньскоу цр^cтвоу . положи^м лѣта . даже и до перваго кесара [...] лѣтъ боудеть . сп̄в.»³⁴.

Отож у нашому уривку йдеться про те, що у цьому конкретному місці своєї оповіді автор вважає недоречним вказувати суми років правлінь князів чи кількість років, що минули між подіями, відкладаючи цю задачу на пізніше. (До такого тлумачення, крім іншого, схиляє зміст уривку Малали, що його парафразував автор *ГВл*, де йдеться власне про періоди правлінь володарів: «хронографъ ноуж^а есть писати вси, еликоже есть, кьи оубо цр^cтвоваль цр̄ь»). Якщо автор *ГВл* справді мав такий намір, ясно, що зробити це він міг лише після смерті Данила (1264 р.) та Василька (1269 р.), коли тривалості їх правлінь уже остаточно з'ясувалися. Це опосередковано вказує на момент написання уривку.

Ще однією загадкою нашого фрагмента є його позиція в тексті. Він виглядає як свого роду «передмова» чи її уривок. Подібного освідчення перед читачем щодо незвичної для нього форми твору, як і попередження, що він — проти очікувань — не знайде тут хронологічних розрахунків, можна було б сподіватися на початку тексту. Між тим, будь-які пояснення на цей предмет цілковито нівелюються місцем фрагмента: читач знаходить його глибоко всередині літопису, коли вже й форма, і відсутність хронології не становлять для нього несподіванки. Не мотивований уривок і довоколишніми повідомленнями, будучи вставленим — без будь-якого зв'язку — між епізодами з литовського та австрійського сюжетів.

Грушевський намагався вгадати мотиви автора:

сей вступ дійсно зовсім годився б для історії походу Данила на Шлезк, що стався після тієї литовської кампанії, але літописець хоче перед тим оповісти про боротьбу за австрійську спадщину, і тому мабуть перепрошує читача за свій екскурс, виправдуючися прагматизмом «хронографа»³⁵.

Які б не були бажання літописця, цей «екскурс» можна було б «вставити» й не закликаючи у свідки «грецьких сирійців», Євсевія Кесарійського та всіх хронографів. Адже фрагмент знаходиться між двома повідомленнями за той самий рік. Як відзначив сам Грушевський, переговори Данила з Міндовгом і втеча на Русь Товтивіла відбулися не пізніше осені 1252 р.; шлюб Романа Даниловича з Гертрудою Бабенберг стався навесні 1252 р.³⁶ Тож літописцеві вистачило б звичної формули «в та же лета», щоб перейти до наступного повідомлення. Як побачимо нижче, початково він так і зробив.

Аномальність фрагмента відзначив Махновець: «Міркування про характер роботи літописця включене в інше складне речення, що робить цю конструкцію найгроміздкішою в усій книзі»³⁷. Це справді так. Фрагмент вставлено одразу ж після формули переходу (конектора) «в та же лѣта», що стосувався вже наступного повідомлення про австрійську спадщину, усере-

дину якого, отже, було вставлено хронологічний пасаж. Але вставляючи фрагмент, редактор додав ще одну формулу зі стандартного набору конекторів *ГВл* — «времени миноувшоу». Дві підряд формули переходу видають редакторське втручання: вони не тільки виключають одна одну (події не можуть відбуватися водночас і одночасно, і послідовно), але друга з них ще й суперечить відомій літописцеві реальній хронології подій (що сталися одного року, притому друга — дещо раніше).

Це — не єдиний випадок, коли значний фрагмент знаходиться не на своєму початковому місці. Вставлений усередину оповіді про луцьку спадщину й жодним чином не пов'язаний з оточуючим текстом фрагмент («Начнемъ же сказати . бещисленныа рати и великыа троуды . и частыа воины . и многиа крамолты и частаа востания . и многиа матежи . из млада бо не бы има покоа»³⁸), що тепер знаходиться всередині тексту, судячи з усього, початково служив вступом до літопису. Його переміщення логічно пов'язувати з редагуванням початку *ГВл*, коли до нього (початку) вставили монументальний панегірик Романові, що зробило недоречним жалібний тон про поневіряння його синів. Можна було б гадати, що переміщення «хронологічного пасажу» (який також містився в початках) на його нинішнє місце всередині літопису також пов'язано з тим самим редакторським епізодом.

Звернімо увагу, що початкова фраза *ГВл* («По см̄рти же великаго княза Романа великоу матежю воставшоу . в землѣ Роускои») імітувала першу фразу слов'янського перекладу *Іудейської війни* Іосифа Флавія: «Въ то же врѣма матежю бывшѹ въ сылныхъ жидоу . и розсварившеса ѡ честь и ѡ волость»³⁹. Можливо місце, на яке вирішили перенести «хронологічний фрагмент», було обрано не зовсім доволіно: наступна за ним фраза також парафразує як початок *Іудейської війни* («По оубьеньи же герьцюковѣ рекомаго . Фридриха [...] матежю же бывшоу межоу силными людьми . ѡ чѣть и ѡ волость . герьцюковоу»⁴⁰), так і початок власне *ГВл*.

Останнє спостереження спонукає до роздумів над хронологією появи відповідних фрагментів літопису. Загальноприйнято вважати, що усі хронографічні цитати *ГВл* з'явилися внаслідок використання так званого *Іудейського хронографу* (представленого в списках кін. XV — поч. XVI ст.: Архівському, Віленському та Варшавському). Він містив усі пам'ятки, з якими встановлено текстуальні взаємини *ГВл* (зокрема, хроніки Амартола та Малали, *Іудейську війну* тощо), а здогадана дата його створення — 1262 рік — надто близька до видимої цезури в тексті *ГВл*, що розподіляє його на «галицьку» (сповнену хронографічних цитат) та «волинську» (де вони практично відсутні) частини. Усе це робить *Іудейський хронограф* «очевидним підозрюваним» на роль головного хронографічного джерела *ГВл*. У такому разі, текст «галицької» частини міг виникнути тільки після 1262 р.

Відзначивши в австрійському епізоді *ГВл* парафраз із *Іудейської війни*, новітні видавці пам'ятки зазначили: «Существенно, что составитель Галиц-

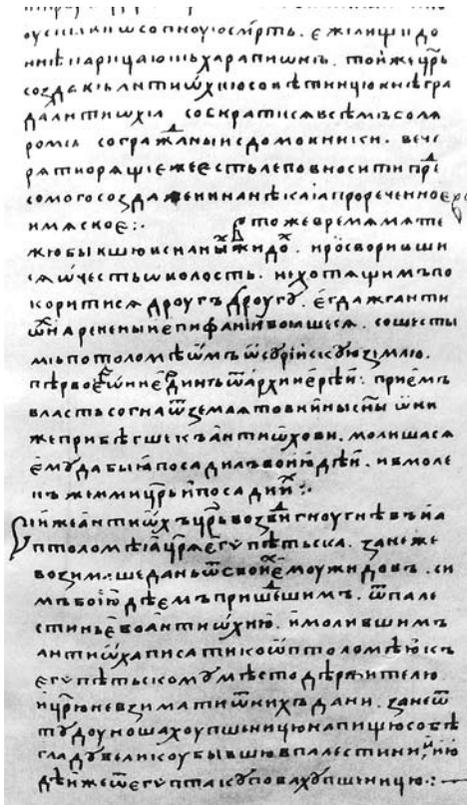


Рисунок. Арк. 500 Віленського хронографу із початком Іудейської війни Іосифа Флавія

кой летописи цитує фразу, с которой начинается перевод «Истории иудейской войны»: следовательно, у него перед глазами был полный текст памятника (вероятно, в составе Хронографа), а не текст Отдельной редакции»⁴¹. Справді, у так званій Окремій редакції відсутній початок твору (перші 24 глави та початок 25 глави першої книги), замінені коротким вступом, де наша фраза («Въ то же врѣма матежю бывшѹ въ сылныхъ жидо^х. и розсварившеса ш честь и ш волюсть») відсутня⁴². У той же час, як можна судити, в *Іудейському хронографі* початок *Іудейської війни* не був очевидним чином виділений — заголовком, чи кіноварним першим реченням, чи крупним ініціалом (див. рисунок)⁴³. Отож, ідентифікувати першу фразу *Іудейської війни* просто читачеві хронографа було практично неможливо. Це могла б зробити людина, яка брала участь у компілюванні *Іудейського хронографа* і мала доступ до його складових частин,

серед них – самостійного тексту *Іудейської війни*. У такому разі, дата 1262 р. як *terminus post quem* для *ГВл*, строго кажучи, втрачає своє значення (адже з окремим текстом *Іудейської війни* один із компіляторів міг ознайомитися і раніше цього року, коли матеріали до хронографа ще тільки підбиралися). У той же час, ця обставина лише стверджує нас у припущенні, що над *ГВл* працювала та ж група людей (чи особа), що паралельно трудилася й над укладанням *Іудейського хронографа*.

1 ПСРЛ 2: 820.

2 Попов А.Н. *Обзор хронографов русской редакции*. Вып. 1. 1866, 69, прим. 1.

3 Див.: Бестужев-Рюмин К. *О составе русских летописей до конца XIV века*. СПб., 1868, 151; Грушевський М.С. *Історія української літератури*: В 6 т. 9 кн. К., 1993. Т. 3, 151; Творогов О.В. *Древнерусские хронографы*. Л., 1975, 19.

4 Истрин В.М. *Хроника Малалы в славянском переводе*. М., 1994, 359, 3–6. Отож, твердження І.С. Свеницького, ніби наш фрагмент є прямим посиланням на (здогадне) джерело австрійських відомостей *ГВл*, так звану *Австрійську римовану хроніку* Оттокара є вочевидь помилковим

- (Свенціцький І.С. Мова Галицько-Волинського літопису. *Наукові записки Львівського університету*. Львів, 1949. Т. 11, 128).
- 5 Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи. *ИОРЯС*. Т. 31. 1926, 106.
 - 6 Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи, 108.
 - 7 Истрин В.М. *Хроника Малалы в славянском переводе*, 358, 17–18.
 - 8 Истрин В.М. *Хроника Малалы в славянском переводе*, 260, 12–14.
 - 9 Истрин В.М. *Хроника Малалы в славянском переводе*, 348.
 - 10 *Летописец Еллинский и Римский*. Т. 1: *Текст*. СПб., 1999, 190. Як зазначає О.В. Творогов, цей фрагмент Малали відсутній у *Архівському хронографі*, але його містять *Слинський літописець* обох редакцій та *Софійський хронограф*, див.: *Летописец Еллинский и Римский*. Т. 2: *Комментарий, исследование, указатели*. СПб., 2001, 43; Истрин В.М. *Хроника Малалы в славянском переводе*, 250, 12–14; 254. Дослідник помилився, поклавшись на твердження Істрина. Насправді в *Архівському хронографі* цей фрагмент читається на арк. 354 (див.: *Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII века (между 1214 и 1219 гг.)*. Изд. К.М. Оболенским. М., 1851, XLII).
 - 11 Истрин В.М. *Хроника Малалы в славянском переводе*, 358, 17–18.
 - 12 Истрин В.М. *Хроника Малалы в славянском переводе*, 259, 13–15.
 - 13 Истрин В.М. *Хроника Малалы в славянском переводе*, 260, 4–6.
 - 14 Истрин В.М. *Хроника Малалы в славянском переводе*, 29, 30, 69, 73, 220.
 - 15 *ПСРЛ* 2: 836; Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи, 108–109.
 - 16 Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка*. Т. 3. СПб., 1912, 1523.
 - 17 *Галицько-Волинський літопис*. Пер. Теофіля Коструби. Львів, 1936, 41–42.
 - 18 Галицько-Волинская летопись. Подг. текста, пер. и коммент. О.П. Лихачевой. *Библиотека литературы Древней Руси*. Под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексева, Н.В. Понырко. Т. 5: XIII век. СПб., 1997 (<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4961>).
 - 19 *The Galician-Volhynian Chronicle*. An annotated translation by George A. Perfecky (München, 1973), 64.
 - 20 Срезневский. *Материалы* 2: 905.
 - 21 *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* Т. 6. М., 2000, 370.
 - 22 *Літопис руський*. Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. К., 1989, 410.
 - 23 *ПСРЛ* 2: 912.
 - 24 Розрізняючи «галицьку» та «волинську» частини *ГВл*, границя між якими пролягає доволі 1261 р. (за хронологічною сіткою *Inat.*), слідуємо традиційній термінології. Насправді, *Галицько-Волинський літопис* є «двічі волинським»: обидві його складові частини виникли на Волині.
 - 25 *ПСРЛ* 2: 721, 723, 748, 752, 784, 862.
 - 26 *ПСРЛ* 2: 723.
 - 27 Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. *Mittheilungen der Sevckenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg*. 1901, Bd. XLI, III, 1–2.
 - 28 Шахматов А.А. *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.* М., Л., 1938, 103.
 - 29 Толочко П.П. *Русские летописи и летописцы X–XIII вв.* СПб., 2003, 228.
 - 30 Котляр М.Ф. До проблеми хронології Галицько-Волинського літопису. *Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 15. Львів, 2007, 76.
 - 31 Грушевський М. *Історія української літератури*. Т. 3, 143.
 - 32 Приселков М.Д. Летописание Западной Украины и Белоруссии. Приселков М.Д. *История русского летописания XI–XIV вв.* СПб., 1996, 293.
 - 33 *ПСРЛ* 2: 12–13.
 - 34 Див.: Анна-Мария Тотоманова. *Славянската версия на хрониката на Георги Синкел*. София, 2008, 108–109.
 - 35 Грушевський М. Хронологія подій, 36.
 - 36 Грушевський М. Хронологія подій, 35–36.
 - 37 *Літопис руський*, 410.
 - 38 *ПСРЛ* 2: 750.
 - 39 *Древнерусский перевод «Истории иудейской войны» Иосифа Флавия*. Том I. Изд. подгот. А.А. Пичхадзе, И. И. Макеева, Г. С. Баранкова, А.А. Уткин. М., 2004, 65.
 - 40 *ПСРЛ* 2: 820.
 - 41 *Древнерусский перевод «Истории иудейской войны» Иосифа Флавия*. Том I, 9.
 - 42 Мещерский Н.А. *История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе*. М., Л., 1958, 31.
 - 43 Висловлюю подяку Катерині Кириченко, що звернула на цю обставину мою увагу.

На маргінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р.

Знахідки в архівах нових документів з XIV ст. є приємною несподіванкою, яка спонукає не полишати надій відшукати невідомі факти з нашої давнини. Традиційно пошук пізньосередньовічних писемних матеріалів відбувається в колекціях пергаментних документів, які, попри своє особливе місце в архівах або рукописних відділах бібліотек, є здебільшого відомими, і очікувати тут на сенсації подібного роду складно. Іншим джерелом нових фактів про пізнє середньовіччя слугують копії актів, які можуть «виринути» в доволі несподіваних місцях, як-от вписи до книг *Коронної* чи *Литовської метрик*, або актові книги гродських чи земських судів, або ж можуть сховатися від очей дослідників в архівах колишніх власників.

Білоруському історикові Юрієві Мікульському пощастило знайти ще один документ подільського князя Юрія Коріатовича з 1392 р.¹ Власне у цьому випадку ми маємо справу з писаною руською мовою пізнішою копією, яка, імовірно, походить з кінця XVI чи поч. XVII ст. і відклалася серед документів Лаврина Пісочинського, на той час власника розлогого маєтку у Брацлавському воєводстві. Архів Пісочинських був і залишається предметом тривалих студій сучасного львівського історика Миколи Крикуна, автора цілої низки досліджень з історії Брацлавського воєводства та діяльності самого Лаврина Пісочинського². Ця частина документального зібрання родини залишилася поза його увагою, оскільки відклалася в «Архіві Гарновських з Дзікова», що зберігається в Національному архіві в місті Кракові й лише зараз була ґрунтовно опрацьована Тарасом Вихованцем³.

Юрій Мікульський опублікував цей документ у 2014 р. в невеличкій за обсягом замітці в розділі «Да гісторыі знаці XIV–XVI ст.» збірника «Беларуская даўнына», супроводивши його двома сторінками коментарів, які здебільшого стосувалися датування документа та коротенького аналізу осіб, згаданих у ньому⁴. На мою думку, інформативна цінність цього акта є надзвичайно високою, зважаючи на той факт, що ми маємо справу з документом, котрий вийшов із канцелярії останнього володаря Подільського князівства й містить у собі унікальну інформацію про цей історичний регіон.

Узагальнюючі публікації Яна Тенговського та Януша Куртики надали в розпорядження дослідників практично вичерпну інформацію про документальну спадщину Коріатовичів на Поділлі⁵. Загалом кількість документів усіх Коріатовичів за час їхнього володарювання Поділлям доволі скромна, а документів, що містять листи свідків, і того менше. Розглядуваний у цій статті акт, став шостим, де зазначено свідків.

Реципієнтом цього документа виступає Пашко Васневич, означений як княжий слуга («служе своєму»)⁶. Це той самий Пашко Васнович, котрий двічі засвідчував документи для Немирі на Бакоту в 1388 р. та для Гринька на Со-

кілець у 1391 р.⁷ Обидва реципієнти документів, де Пашко був свідком, повідчили й документ для нього. Більше інформації про нього, на жаль, не виявлено. Зі змісту документа можна припустити, що Пашко був наближеним до князя Федора Коріатовича, і за вірну службу («за его верную службу») отримав доволі розлогий маєток у Брацлавській волості Подільського князівства.

Населені пункти та географічні маркери документа

Близько третини документа займають географічні об'єкти, які можна поділити на власне об'єкти надання та географічні маркери. Об'єктами надання є сім сіл у Брацлавській волості («села в Браславскои волости»): Шандиринов (Шандыровъ)⁸, Новоселиця (Новоселицу), Костянтинов (Костентиновъ), Куниче (Куничее), Гавриловці (Гавриловцы), Яголковці (Яголковцы), Баксановці (Баксановцы). Практично до кожного населеного пункта зазначено додаткові топонімічні маркери, представлені тут кількома видами топонімів — річка, долина, пасіка, млинище та, імовірно, територія. Так, Шандиринов та Новоселиця маркуються на Богу («на Богъ»), Костянтинов — від устя Сільниці до Собачого млинища («а шть устьа бегучы долем Сильницою зь обох сторонъ до Собачьего млынища»), Куниче — на Бершади («на Бершадиди»), Гавриловці — біля Куничого («под Куничимъ»), Яголковці — на Рогозні («на Рогозне»), а Баксановці — на Дмитрові («на Дмитрове»).

Локалізація населених пунктів виглядає наступним чином: Шандиринов — тепер с. Шендерів Тиврівського р-ну Вінницької обл.; Новоселиця — ймовірно біля сучасного с. Шендерів Тиврівського р-ну Вінницької обл.; Костянтинов — тепер с. Костянтинівка Липовецького р-ну Вінницької обл.; Куниче — тепер с. Куниче Крижопільського р-ну Вінницької обл.; Гавриловці — тепер не існують; Яголковці — тепер не існують; Баксановці — тепер не існують⁹.

З усіх зазначених топонімів лише Шандиринов згадується ще раз у документах¹⁰. 1505 р. брацлавський зем'янин Федько Дашкович підтверджував своє право володіти низкою сіл, серед яких і згадується «Шандырево»¹¹. Він зазначив, що ці населені пункти отримав як вислугу його дід Герман (Германъ) від великого князя Вітовта. Причиною підтвердження вказувалося знищення оригінальних документів під час пожежі у Брацлавському замку. Наскільки ця інформація правдива — сказати складно через відомий стан джерел. У цьому випадку навіть неможливо висунути гіпотезу про спорідненість Пашка Васневича зі згадуваним Германом.

Усі гідроніми документа належать до басейну р. Південний Буг (у той час — р. Бог): р. Сільниця — права притока Південного Бугу, р. Бершадь — тепер р. Берладинка, ліва притока р. Дохна (басейн р. Південний Буг), р. Рогозна — тепер р. Рогізка¹², ліва притока р. Савранки (басейн р. Південний Буг). Зазначимо, що це перші та єдині згадки про ці гідроніми (окрім Бога/Буга) в документах XIV–XV ст. Єдиним топонімом, який складно або неможливо ідентифікувати, є Собаче млинище.

Одним із найцікавіших географічних маркерів цього документа стала згадка села Баксановці, яке розташовувалося «на Дмитрове». На жаль, ідентифікувати його як населений пункт не вдалося. Він також не зафіксований у джерелах XVI–XVII ст.¹³ Увагу привертає власне означення *на Дмитрові*, яке ймовірно може вказувати на територію або частину регіону, що став називатися Поділлям у другій половині XIV ст., а до того, десь від середини XIII ст., іменувався Пониззям та перебував під владою татар.

За усталеною в нашій історіографії традицією, битва на Синіх Водах відбулася 1362 р., і за її результатами брати Коріатовичі (Юрій та Олександр) отримали у володіння Подільську землю. Переможеними у цій битві виявилися татарські володарі (царі) Хаджибей, Кутлу-Бугу та Дмитро. В одній з останніх своїх праць Ярослав Дашкевич зробив спробу реконструювати володіння татарських правителів Поділля перед битвою на Синіх Водах¹⁴. У контексті згадки в документі для Пашка Васновича топоніма, чи то географічного маркера, *на Дмитрові* нас цікавить спроба локалізації володінь Дмитра. На думку Я. Дашкевича, вони розташовувалися в південно-східній частині майбутнього Поділля, на півночі доходили до Саврані, яка була кордоном між литовським та ординським Поділлям. Аргументація автора базується на поширенні топонімів з коренем *-Дмитр-*, *-Димитр-* (Дмитрів Кільш, Димитрівка, Димитропіль)¹⁵. До того ж згадувані в 1419 р. іноком Зосимою «под Митеревыми Кышинами» на Дністрі (місце переправи) походять від спільного кореня *-Дмитр-*¹⁶. Така насиченість топонімів, у корені яких, імовірно, відображено ім'я володаря, дозволяє висунути припущення про те, що маркування в документі з 1392 р. «на Дмитрове» означає розташування на території володінь Дмитра. За гіпотезою Дашкевича, вони були захоплені Коріатовичами (у Дашкевича — литовцями) між 1377 та 1380 рр.¹⁷ Хронологічна відстань нашого документа є настільки незначною, що, імовірно, під час його укладання локалізація села Баксановці «на Дмитрове» могла бути найбільш вдалою і зрозумілою для всіх учасників цієї угоди.

Ще одним аргументом на користь того, що йдеться про володіння Дмитра, а також їх кордон на Саврані, стала згадка про те, що Пашкові люди можуть ставити в лісах пасіки, а власник має їх облікувати («маєт на нихъ перепис мѣти и ловіти куницы, и искати в Саврани и Сарадчыне и Боброве»). Останні два топоніми — Сарадчин (тепер, можливо, с. Саражинка Балтського р-ну Одеської обл.) та Боброве (імовірно с. Перший Бобрік у Любашівському р-ні Одеської обл.) — цілком вписуються в окреслені Дашкевичем кордони Дмитрових володінь.

Змістова частина документа

Поза географією об'єктів дуже цікаву інформацію надає та частина князівського привілею, де йдеться про правові аспекти володіння, господарську діяльність, обов'язки нового володаря тощо. Спробуємо розглянути

ці фрагменти в порівнянні з двома ранішими документами того ж таки князя Федора Коріатовича від 1388 і 1392 рр. для Немирі на Бакоту та Гринька на Сокілець¹⁸.

Першим положенням привілею можна вважати право Пашка Васновича судити своїх підданих: «А Пашко маєт сам свои люди судити и вини и пересуды зь своих людей взати». Подібні формулювання зустрічаються і в документі для Немирі. Інформацію про домініальний суд у документі з 1388 р. доповнено положенням про можливість вирішення справи як у княжому, так і у воєводському суді: «Pakliby sami z pany toho luda ne izmogli dopravity i dojdēt tot sud do naše albo do našego vovodu...»¹⁹. Зіставлення інформації з двох документів свідчить про існування тридільної системи тогочасного судочинства на Поділлі, де на нижньому рівні був домініальний суд, а над ним — суд воєводи та самого князя.

Пашкові люди, відповідно до положення привілею, мали право на господарську діяльність, певна частина якої контролювалася та обліковувалася власником («а Пашко маєт на нихъ перепис мѣти»): бортництво («стоати пасеками и бчол искати»), полювання на куницю та зубра («ловити куницы, и зѣбры ловити»). Господарські обов'язки перед князем означено наступним чином: «...а Пашковым людем ани кн(я)жее пашни город робити, ани ставовъ ставити, ани сторожовщины давати, ани цебровщины, ани сена на город давати, ани повозовъ возити».

Серед усього розмаїття обов'язків традиційними й повторюваними в інших документах є обов'язки про будівництво нових міст/замків, копання ставів, служба на шляхах та кордонах, постачанні сіна й підвод. Певним винятком у цьому переліку стала згадка про *цебровицизну* (ймовірно данина, яка бралася великими дерев'яними цебрами). «Словник української мови XIV–XV ст.» не фіксує слова *цебр/цебер* і похідного від них, окрім прізвища Цебровський²⁰, що може свідчити як про оригінальність цієї повинності для кінця XIV ст., так і про можливість інтерполяції під час списання копії у другій половині XVI ст.

Імовірно пізніше походження має опис обліку власником збору меду («А Пашковым людем волно во всех лесех стоати пасеками и бчол искати, а Пашко маєт на нихъ перепись мѣти»). Адже досі в такій формі слово *переписть* та похідні від нього не зустрічалися в документах XIV–XV ст. Так, у словнику староукраїнської мови слово *переписть* та похідне *препись* мають цілком інше значення — податок, що стягувався за перегін з однієї місцевості в іншу призначеної на продаж худоби²¹.

Оригінальною та рідкісною виглядає інформація про полювання на зубрів, з огляду на яскраві описи з XVI ст. про організацію ловів на цю тварину на Поділлі, що нагадували іспанську кориду²².

Специфічним але традиційним для подільських документів того часу стало положення про сплату данини татарам: «А также што коли маюг вси

земане дань давата в татары, тоє мают дата Пашковы люди». Подібне положення про татарську данину ми бачимо і в документі для Немирі 1388 р.: «...a takož štož koli vsi zemljane imut davaty dan' u Tatory to srebro imjut daty Nemyrny lude...»²³, але воно тут конкретизоване тим, що ця данина сплачувалася татарам сріблом. Подібну форму сплати данини зафіксовано ще в документі Олександра Коріатовича смотрицьким домініканцям 1375 р.: «Коли вси земланє імуть давати дань оу татары то сребро имеють такоже тии люди дати»²⁴.

Фіксація сплати данини в 1390-х рр. дозволяє зробити припущення про тривання старих домовленостей з татарськими володарями, які мали права на ці території. Домовленості мали специфічну форму взаємодії, де одна сторона давала дозвіл інший володіти та вважати своїми розлогі землі на правому березі Дніпра, а взамін отримувала регулярну грошову компенсацію (данину).

Цікавою й доволі рідкісною для документів того часу є згадка про *детського*, котрий підпорядковується воеводі (у цьому випадку, імовірно, брацлавському) і має організовувати/збирати людей Пашка Васновича для воєнних дій, погоні, як це роблять інші зем'яни («А Пашко маєть намь с того служить ани воеводе посылати децкого на Пашковы люде (а)бо его люде, а на воину и на погоню якь вси земляне»). У привілеї для Гринька на Сокилець бачимо більш розбудовану формулу, де функції *детського* визначено наступним чином: «...ани нашим воеводам на яго люди дѣцког(о) слати, развѣ пана Гринька же суть яго люде. А и с того пань Гринько и яго дѣти, и яго послѣдци имѣють нам и нашим дѣтем, и нашим послѣдком везде вѣрно послужити: и на воину, и на погоню, какь и вси земляне и остати при Подольскои земли подлѣ послѣдковъ нашихъ по нашом животѣ»²⁵.

Згадка про *детського* як молодшого урядника в певній структурі управління (в нашому випадку — підпорядкованого воеводі) важлива з огляду на розуміння способу управління та відповідної термінології. Вона є доволі рідкісною для цього часу, адже, для прикладу, у виданнях українських грамот Володимира Розова, Марії Пещак та Олега Купчинського жодного разу не згадується *детський*²⁶. Також відсутня відповідна стаття у «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.»²⁷.

В «Історичному словнику української мови» за редакцією Євгена Тимченка наводяться кілька прикладів про *детського* у статтях (*дет(ь)ський, дец(ь)кий*), що походять з середини XV ст.²⁸ З текстів ясно, що функції цього урядника нічим не відрізнялися від тих, які вказані в подільських документах кінця XV ст. Географія цих прикладів доволі розлога: від Мстиславля до Гродна²⁹. Обов'язки *детського*, пов'язані із судочинством, зазначені у *Судебнику Казимира* (1468 р.): «Пакь ли будеть нѣкоторый отводитьи, ино намь дати дѣцкого; а не пригодить ся насъ вь великомъ князьствѣ Литовскомъ, ино воеводамъ нашимъ мощно дати дѣцкого»³⁰.

Із наведених прикладів можна зрозуміти, що *детський* є підлеглим воєводи, чий уряд поступово трансформується в уряд старости на тій частині українських земель, де після 1434 р. поширилося коронне право. *Детський* при воєводі виконує посилені функції та організовує підлеглих власникові людей для воєнних потреб³¹.

Несподіваний ракурс дає ще одна глоса словника Є. Тищенка — *дѣцьковати*, яка походить з руського перекладу *Віслицького статуту* Казимира III³². У руському перекладі у 25-й статті (артикулі) зазначено: «Судья имѣть дѣцьковати слать, одно два слугы»³³. Цьому фрагменту, імовірно, відповідає, зважаючи на великі пропуски руського перекладу, наступний текст оригіналу «...quod deinceps iudex vel subjudex ad impignorationem faciendam non plures quam duos familiares cum ministeriali transmittat...»³⁴. Отож можна зробити припущення про спорідненість *децького* з тим урядом, який називається в латинській термінології *ministerialis*, а у XVI ст. набуває іншого звучання — *возний*. У спеціальному дослідженні про *возних* у Польському королівстві Зигфрид Римашевський наводить лише одну згадку про *детського*, яку він однозначно ототожнює із судовим *возним*³⁵. Своє спостереження З. Римашевський обмежує лише розглядом опублікованих матеріалів актових книг Руського воєводства і не звертається до актового матеріалу, писаного руською мовою.

Трансформація терміну *детський* → *возний* відбувалася під впливом впровадження коронного права, де подібні функції виконував *возний* або ж *ministerialis*. Важливим у цьому контексті є досить довга, понад 350-літня, метрика функціонування в руському соціумі уряду *детського* та її використання на територіях, у нашому випадку Східному Поділлі, що не покривається інформаційними звітками з давньоруського літописання.

Свідки документа та їхні уряди

Свідками документа були князь Василь Винницький («кназь Василей Веницкий»), а також пани Гринько Соколецкий («пан Гринько Соколецкий»), Павло Слупица («Павель Слупица»), Ходко Чемерович («пан Ходко Чемеревич»), Немира з Бакоти («пан Немира Бакотський»), Бедрих («пан Бедрых»), Печ («пан Печь»), Прокоп («пан Прокопъ») та Фронцко («пан Фронцко»).

Кілька осіб з цього переліку означені з урядами: Бедрих — черкаський воєвода («Черкаский воевода»), Прокоп — скальський воєвода («Скалецкий воевода»), а Фронцко — підчаший («подчашый»).

Писарем документа був Малофей («Молохвѣи»). З усіх зазначених осіб саме останньому найбільше уваги приділив видавець документа. У короткій передмові до тексту привілею він насамперед підкреслив його рідкісне ім'я та зазначив його службу в руській канцелярії короля Владислава II Ягайла в 1393–1394 рр.³⁶ Щодо служби в королівській канцелярії, то цю хронологію

варто посунути принаймні до 1399 р., коли у Львові Малофей списав документ короля Владислава II («А писалъ писарь Малохѣй королевымъ приказомъ») для Ходка Чемерича (одного зі свідків нашого документа) на села Надієво та Кропивники³⁷. Служба в королівській канцелярії, імовірно, ознаменувалася для Малофея зміною його соціального статусу, адже в 1409 та 1413 рр. він як пан Малофей («пань Малохѣй») виступає свідком трьох актів. Перший з них — документ галицького старости Яна зі Щекоцін про підтвердження продажу села Тростянець, а другий — документ князя Федора Любартовича про розмежування маєтків у Жидачівській волості³⁸. Також Малофей виступав свідком дільчого акту у Крилосі (*pan Malophiej*) 1412 р., який проводив тодішній галицький староста Анджей Цюлек з Желехова³⁹. Усі документи вирізняються тим, що були писані руською мовою.

Першим серед свідків, згідно зі статусом, зазначений князь Василь Винницький. Це — лише третя згадка про нього у джерелах. Адже вперше він згаданий у привілеї для Немирі на Бакоту, а востаннє — у 1401 р. в документі князя Свидригайла для кам'янецьких домініканців⁴⁰.

Панську групу представлено рештою осіб, серед яких Гринько з Сокильця, Ходко Чемерович, Немиря з Бакоти, Бедрих, Печ, Прокоп та підчаший Фронцко. Імовірно, що і Павло Слупиця теж належав до грона панів, адже серед усіх свідків лише він не означений цим словом, тоді як решта свідків мають відповідне означення як до нього, так і після нього у цій частині документа⁴¹.

Не вдаючись тут до повторення відомої інформації про зазначених вище осіб, слід підкреслити дві нових згадки про виконання урядницьких функцій. Перша з них стосується пана Бедриха, який окреслений черкаським воєводою. Це — перша згадка про Черкаси як місто, підпорядковане владі князів Коріатовичів, а отже входило до складу Подільського князівства. Місто Черкаси⁴² відоме зі *Списка городов дальних и ближних* (серед переліку «А се Польский»⁴³), який датується 1375–1381 рр.⁴⁴, а замок у Черкасах (*Cirkass*) відомий з документа королеви Ядвіги від 10 липня 1395 р. краківському воєводі і старості Спиткові з Мельштина на низку подільських замків⁴⁵.

Єдиною особою, яка вперше згадується у джерелах, є пан Прокоп, на цей час воєвода у Скалі. Видавець документа помилково сприйняв місце його уряду — Скалу — за прізвище/прізвисько *Спалецький* → *Скалецький*. Адже у документі виразно видно *-к-* замість *-н-*, так і те, що ще одна особа — пан Бедрих означений як воєвода у Черкасах. Інформація про воєводу у Скалі заповнює прогалину у відомостях щодо князівських намісників у містах (Черкасах і Скалі).

Згадуваний у документі підчаший Фронцко є тотожним з підчашим Франчком, відомим із документа Костянтина й Федора Коріатовичів для пана Немирі від 1388 р.⁴⁶ Це — лише друга згадка про нього у джерелах і друга згадка про підчашого князя Федора.

Підсумовуючи наші спостереження над документом князя Федора Коріатовича для Пашка Васновича з 1392 р. можемо зазначити, що ретельний пошук нових матеріалів та їх ґрунтовне прочитання, у зіставленні з відомими раніше фактами, надають у розпорядження дослідників важливі аргументи для розуміння історичних процесів на українських землях другої половини XIV–XV ст.

- 1 Останнім віднайденим до цього часу вважався документ Федора Коріатовича для пана Гринька на Сокилєць з 1391 р., опублікований білоруським дослідником Олександром Грушею: Груша А. Невядома грамата Фёдара Карыятавіча за 1391 г. *Беларускі гістарычны агляд*. Мінск, 2001. Т. 8, сш. 1/2, 130–134.
- 2 *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*. Упор. Микола Крикун, Олексій Піддубняк. Львів, 2008; Крикун М. *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2008; про Л. Пісочинського див.: Е. Dubas-Urwanowicz, “Piaseczyński (Piesoczyński, Piasoczyński) Ławryn (Wawrzyniec) h. Lis (zm. 1604–6),” *Polski Słownik Biograficzny*. Т. XXV: *Padlo Jan – Piątkiewicz Aleksandr* (Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980), 805–808.
- 3 Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Tarnowskich z Dzikowa. Sygn. 135: Papiery Piaseczyńskich, 28–29. Огляд цієї збірки та публікацію кількох документів із неї див.: Вихованець Т. «Папери Пісочинських» у Дзиковському архіві Тарновських. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. К., 2015. Т. 30, 96–156. Скани цієї справи доступні на інтернет-сторінці архіву: www.ank.gov.pl. Тут варто додати, що видавець не зазначив заголовок та прикінцевий запис. Заголовок документа — «Привилей Къриатовичовъ», писаний руською мовою, рукою писаря. Прикінцевий запис походить, скоріш за все, з XVII ст. і писаний польською мовою, рукою іншого писаря: «Zapis Pana Paszki Wasniewicza na imienia na Buhu leżące w wołosci Braslawskiej nazwane Szandyrow u Nosowielce Od k[się]cia Kuryatowicz Gospodarza Ziemi Podolskiej. Dan w Kamenze (?)».
- 4 Мікульські Ю.М. Новая грамата князя Фёдора Кариатовича 1392 г. *Беларуская даўнына*. Рэд. Ю. Мікульські. Мінск, 2014. Вып 1, 147–150.
- 5 J. Kurtyka, “Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r.,” *Rocznik Przemyski* (40/4, 2004), 127–269; J. Tegowski, Dokumenty Koriatowiczów władców Podola w XIV wieku. Tendencje kulturowe Podola za Koriatowiczów, *Tekst źródła. Krytyka. Interpretacja*, red. B. Trelińska (Warszawa, 2005), 227–237.
- 6 Тут і далі в дужках цитати з публікації Ю. Мікульського без подання сторінок, адже практично весь документ, окрім листа свідків, розмістився на одній сторінці.
- 7 Михайловський В. *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI століття*. К., 2012, 42 (біограма «Васнович Пашко»).
- 8 Тут і далі подаю українську форму, наближену до оригіналу, а в дужках — написання в документі.
- 9 Карта локалізованих маєтків Поділля з XIV — першої третини XV ст. доступна на інтернет-сторінці Українського наукового інституту Гарвардського університету (Harvard Ukrainian Research Institute) huri.harvard.edu, у проєкті «Цифровий атлас історії України» (Мара: Digital Atlas Ukraine), розділ «Історичне Поділля» (Historic Podillya): <http://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/Time/index.html?appid=a2917cef2a8b4cdfa4e35f89bcf2038f>
- 10 *Акты Литовской метрики*. Собр. Ф.Н. Леонтовичем. Т. 1. Вып. 2. 1499–1507. Варшава, 1897, № 722, с. 165. Транслітерація 1505 р. Більш точно встановити дату цієї згадки неможливо: вона походить з часів Вітовтового володіння Поділлям після Грюнвальдської битви, але не раніше 1411 р. і не пізніше його смерті 27 жовтня 1430 р.
- 11 Решта населених пунктів у цьому документі — Клещово (Клишчово), Тростянець (Тристенець), Тиврів (Тивров), Волчковці (Волчковци), Нестеровці (Нестеровци), Оринича (Оринича), Костіно (Костино), Збунов (Збуново), Паробоче (Паробочіє), Ленев (Леневь), Михайлово (Михайлово).
- 12 *Словник гідронімів України*. Укл. І.М. Железняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко та ін. К., 1979, 466.
- 13 Див.: *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*; Крикун М. Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII століття. Крикун М. *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали*, 187–301.
- 14 Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор’ї як проблема історії України XIV ст. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вып. 10. 2006, 112–121.

- 15 Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі, 117. Своєю чергою, у першій половині XVII ст. у Брацлавському воєводстві фіксуються населені пункти Дмитрашівка (Dmitraszówka), Дмитрушки (Dmitruszki): Крикун М. Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII століття, 221. Імовірість того, що словосполучення «на Дмитрове» стосується гідроніма, як у випадку із зазначеними біля інших сіл річками регіону, доволі мала. Серед зафіксованих тут річок лише одна має спільний корень — Дмитрушка в Уманському р-ні Черкаської обл.: *Словник гідронімів України*, 173.
- 16 Хожение инока Зосими 1419–1422 гг. Ред. и предисл. Х.М. Лопарева. *Православный Палестинский сборник*. СПб., 1889. Т. VIII. Вып. 3 (24), 2.
- 17 Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі, 118.
- 18 J. Tęgowski, “Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku,” *Teki krakowskie* (5, 1997), 170–171; Груша А. Невядома грамата Фёдора Карыятавіча за 1391 г., 130–134.
- 19 J. Tęgowski, “Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku,” 170.
- 20 *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* К., 1978. Т. 2: *Н–О*, 524. У польській мові слово *цебр/цебер* у формі *czeber* уперше фіксується 1437 р. (*Słownik staropolski*. Т.І. Zeszyt 4: *Bystry–Ciec*, 215).
- 21 *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* Т. 2, 138, 273.
- 22 Про половецьких на зубрів див.: Т. Bieńkowski, “Natura nie jest nam macochą. Poznawania zasobów naturalnych ziem polskich od końca XV do końca XVIII wieku,” *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* (44/1, 1999), 9–32.
- 23 J. Tęgowski, “Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku”, 170.
- 24 Розов В. *Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в.* К., 1928, № 10. с. 20. Про сплату данини татарам сріблом з Поділля див. також: Черкас Б. *Західні володіння улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.)*. К., 2014, 152, 281.
- 25 Груша А. Невядома грамата Фёдора Карыятавіча за 1391 г., 133.
- 26 Пешак М. *Українські грамоти XIV ст.* К., 1974; Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століття. Дослідження. Тексти*. Львів, 2004.
- 27 *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* Т. 1: *А–М*. К., 1977.
- 28 *Історичний словник українського язика*. Укл. Є. Тимченко, Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко, ред. Є. Тимченко. Т. 1: *А–Ж*. Харків; К., 1930, 863–864.
- 29 *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (далі — *Акты ЗР*). Т. I: *1340–1506*. СПб., 1846, № 58, с. 58; *Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. Т. I: *1361–1598*. СПб., 1863, 15.
- 30 *Акты ЗР*. Т. I: *1340–1506*, № 67, 81–82.
- 31 Про дещких у XII–XIII ст. див.: Горский А.А. *Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси)*. М., 1989, 52–55.
- 32 *Історичний словник українського язика*. Т. 1, 864.
- 33 *Акты ЗР*. Т. I: *1340–1506*, № 2, 6.
- 34 *Jus Polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis*, ed. J.V. Bandtke (Varsoviae, 1831), 49.
- 35 Z. Rymaszewski, *Woźny sądowy. Z badań nad organizacją sądów prawa polskiego w średniowieczu* (Warszawa, 2008), 21. На превеликий жаль, в опублікованій судовій записці пропущено (двічі) ім’я цього урядника, якого окреслено як *dзецки castri Leopold (Akta grodzkie i ziemskie* (Lwów, 1889) Т. XIV, № 1808, 227.
- 36 Мікульській Ю. Новая грамата князя Фёдора Кариятовича 1392 г., 148.
- 37 Розов В. *Українські грамоти*, № 32, 60.
- 38 Розов В. *Українські грамоти*, № 40, 45, с. 74, 83.
- 39 Михайловський В. Історія одного розмежування біля Крилоса в 1412 році. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2010. Вип. 45, 533. Тут публікація транслітерованого документа з *Коронної метрики*.
- 40 Михайловський В. *Еластична спільнота*, 42 (біограма «Василь Винницький, князь»).
- 41 Уся відома мені інформація про цих осіб зазначена у їхніх біограмах, див.: Михайловський В. *Еластична спільнота*, 41–47 («Гринько з Соکیلця», «Чемерович Ходко», «Немиря з Бакоти», «Бедришко (Бедрих)», «Печ Готард», «Слупич Павел»).
- 42 Тихомиров М.Н. «Список русских городов дальних и ближних». Тихомиров М.Н. *Русское летописание*. М., 1979, 94.

- 43 Ймовірно, тут помилка копійста. Замість «Подольский» у *Єрмолинському літописі* зазначено «Польский».
- 44 Щодо датування див.: Янин В.Л. К вопросу о дате составления обзора «А се имена градом всем русским, далним и ближним». *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992–1993 годы*. М., 1995, 125–134.
- 45 *Zbiór dokumentów Małopolskich*, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasiowa (Wrocław; Warszawa; Kraków, 1974), część VI, № 1843, 467. Щодо гіпотез про заснування Черкас див.: Бубенок О. Коли і хто заснував місто Черкаси? *Княжа доба*. Львів, 2014. Вип. 8, 299–317. Дослідник залучив до своєї аргументації широкий комплекс наративних джерел східного походження, зазначивши першу згадку про місто під 1395 р. на підставі інформації *Воскресенського літопису*. Решта міркувань стосується етимології назви Черкаси і не вносить нічого нового про перші згадки міста у XIV ст.
- 46 J. Tęgowski, “Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku,” 171; Михайловський В. *Еластична спільнота*, 38, 46.

Віталій Михайловський

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ

Науковий каталог найбільшої збірки українських ікон XV ст. в Польщі. Biskupski R. *Ikony z XV wieku w Muzeum Historycznym w Sanoku. Katalog zbiorów* (Sanok, 2013), t. 1, 192 s., il.

Унаслідок того, що південно-східні та східні терени сучасної Польщі належать до українських етнічних територій, на яких у розбудованій мережі осередків упродовж багатьох століть активно розвивалася національна мистецька традиція, колекції сусідньої держави зберігають обширний фонд української спадщини. Його складають насамперед чимало ікон, що виступають найважливішим елементом різномірної за характером «польської» частини національного мистецького доробку. Найбільша їх кількість походить із південно-східних теренів сучасної Польщі й належить, здебільшого, майстрам провідної і найкраще відомої в регіоні за пізньосередньовічної доби перемишльської школи. Немало з них входять до золотого фонду вітчизняної культурної спадщини, а найкраща їх колекція зберігається в Історичному музеї у Сяноку.

Сяноцьке музейне зібрання найдавніших українських ікон¹ стало відомим в Україні відтоді, як унікальну храмову ікону святого Василя Великого з історією церкви в Лосьому було репродуковано у виданому 1976 р. альбомі українських середньовічних ікон². У результаті зміцнення українсько-польських контактів поодинокі об'єкти сяноцької колекції зайняли постійне місце у вітчизняних публікаціях³. Цьому немало сприяв визначний польський дослідник українського релігійного мистецтва, довголітній охоронець зібрання Ромуальд Біскупський (8.01.1935–5.01.2008), що активно вивчав та пропагував музейні скарби⁴. Іншим істотним чинником стало помітне зрос-

1 Зауважимо, що вартісну збірку пізньосередньовічних пам'яток має також Музей народного будівництва у Сяноку. Його колекцію опубліковано: *Ikona karpacka. Album wystawy «Ikona karpacka» w Parku Etnograficznym w Sanoku / Teksty naukowe Jerzy Czajkowski, Romuald Grządzieła, Andrzej Szczepkowski* (Sanok, 1998). Окремі з найстарших її об'єктів репродуковано: Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В. *Український середньовічний живопис*. К., 1976, табл. L, LV, LVI, LVII, LXIII, LXIV, XCIX.

2 Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В. *Український середньовічний живопис*. Табл. XXXIV. Найповніше донедавна видання музейних ікон: Biskupski R. *Ikony w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku* (Warszawa, 1991). Найцікавіші зразки з обох сяноцьких колекцій увійшли також до спільного альбому, який від 2001 р. витримав уже три видання. Див.: *Ikony. Najpiękniejsze ikony w zbiorach polskich* (Olszanica, 2013).

3 Декілька з них фігурують і в огляді ікон у найновішій версії багатотомної історії українського мистецтва. Див.: Пуцко В. *Іконопис. Історія українського мистецтва: У 5 т. Т.2*. К., 2010, 937–938, 941–942.

4 Найяскравішим виявом цих зусиль сприймається виставка найцікавішої частини зібрання в Голландії до 1000-ліття хрещення України: Biskupski R. *Ikonen uit Polen. Oekraïense ikonen uit de verzameling van het Muzeum Historyczne te Sanok 30 november 1991 t/m 1 maart 1992. Museum voor Religiëuze Kunst Uden* (Uden, 1991), Cat. Nr. 1.

тання інтересу до збережених у Польщі українських ікон загалом⁵. Завдяки цьому поодинокі пам'ятки мають чималу літературу й опублікований каталог покликаний підбити насамперед своєрідний підсумок дотеперішніх зусиль в їх вивченні.

Каталогізування музейних колекцій ікон у Польщі має свою традицію. Ще 1973 р. опубліковано каталог збірки (за кількома винятками — об'єктів українського походження) Національного музею у Кракові⁶. 1981 р. побачив світ короткий їх перелік у фондах Національного музею Перемишльської землі в Перемишлі⁷. 1998 р. опубліковано альбом із каталогом зібрання Музею народного будівництва у Сяноку⁸. 2010 р. до них додався каталог ще однієї зі знаних регіональних колекцій, здебільшого, правда, зі спадщиною уже новішого часу — Округного музею у Новому Сончі⁹.

На їхньому тлі каталог найстаршої частини колекції Історичного музею у Сяноку¹⁰ вигідно вирізняється, адже він пропонує не короткі відомості музейної інвентаризації, а монографічні дослідження поодиноких пам'яток, що є безпрецедентним явищем для дотеперішньої літератури відповідного жанру не тільки з середовища польських дослідників¹¹. Публікація побачила світ як заключна, посмертна, позиція наукового доробку Р. Біскупського.

5 Хоча з визнанням їх належності до української традиції в польській літературі донедавна були очевидні проблеми цілком «рукотворного» походження, оскільки окремі автори категорично відмовлялися трактувати українськими ікони не тільки в Польщі, а й навіть... в Україні. Критичні зауваження з приводу новіших видань з упертою пропагандою таких поглядів див.: Александрович В. «Ikona karpaska»: фігура звеличення — фігура замовчування. *Український гуманітарний огляд*. 2 (1999), 143–160; Александрович В. Вінкельман по ціперонах, або Про «іконокарпатознавство» ще раз. [рец. на: Mirosław Piotr Kruk. *Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem w wieku XV i XVI*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000, 350 s. + II.] *Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство*. 3 (2003), 346–362; Александрович В. Спір про термінологію чи опозиція: наукове знання — «wiedza pozaźródłowa»? *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 7 (2003), 607–613; Александрович В. Споконвіку була Молдова? Дуже короткий витяг з нотаток на полях книги: Waldemar Deluga. *Malarstwo i grafika cerkiewna w dawnej Rzeczypospolitej*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2000. — 207 s. + 73 il. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. Львів, 2003. Ч. 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. 273–283. Здається, нерідко достатньо «жартівливі» — в тоні позицій у відповідних питаннях «провокуючої» сторони — зауваження мали вплинути навіть на «найтвердіших» польських противників української ікони як окремого самостійного історичного явища східнохристиянської релігійної мистецької традиції і «проблема» перейшла до історії, в якій покликана залишитись очевидним показовим та вимовним «науковим курйозом».

6 Kłosińska J. *Ikony* (Muzeum Narodowe w Krakowie. Katalogi zbiorów, 1) (Kraków, 1973).

7 *Ikony ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Przemyślu* (Kraków, 1981).

8 *Ikona karpaska*.

9 Maszczak M. T. *Ikony w zbiorach Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu* (Nowy Sącz, 2010). Про нього див.: Александрович В. Новосончівська колекція українського релігійного малярства: похвали і зауваження до наукового каталогу. Maszczak M. T. *Ikony w zbiorach Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu*. — Nowy Sącz, 2010. — 304 s., il. *Україна — Польща: історична спадщина та суспільна свідомість*. Львів, 2013. Вип. 6. С. 221–231.

10 Biskupski R. *Ikony z XV wieku w Muzeum Historycznym w Sanoku. Katalog zbiorów*. T. 1 (Sanok, 2013).

11 Український досвід репрезентує нещодавно виданий каталог найстаршої частини колекції Національного музею у Львові імені [митрополита] Андрія (Шептицького): Гелитович М.

Над музейною колекцією ікон як її хранитель Р. Біскупський працював упродовж десятиліть (першу публікацію на основі її матеріалів надруковано 1971 р.¹²). Результатом, крім згаданого альбому, стали каталоги, численні статті про окремі пам'ятки та групи пам'яток (утім тут авторські інтереси не обмежувалися власним музеєм), окремі аспекти мистецької традиції. Від 1998 р. дослідник видавав монографії поодиноких ікон музейного зібрання¹³. Останнім рукописом, який удалося підготувати до друку, стала студія про храмову ікону другої половини XV ст. з церкви св. Параскеви Тирновської в Усті-Руському (тепер Устя-Горлицьке)¹⁴. На основі попередніх публікацій та матеріалів особистого архіву й видано зазначений каталог як першу частину загального каталогу музейних ікон¹⁵. Окрім уже відомих текстів, у ньому вміщено й інші, доти не публіковані, що разом склали вперше опрацьований повний науковий каталог найстаршої частини колекції.

Оскільки видання вийшло посмертно, музей, природно, мав докласти зусиль до впорядкування текстів та їх редакційного остаточного підготування до друку. Проте основа видання з обширними опрацюваннями поодиноких пам'яток, докладно проаналізованою літературою та численними іконографічними зіставленнями й підібраними аналогіями належать самому Р. Біскупському. Вони засвідчують його досить своєрідну позицію в колі дослідників спадщини українського середньовічного релігійного малярства. Її визначає донедавна, радше, рідкісність подібних ґрунтовніших студій поодиноких пам'яток українського релігійного малярства. У Польщі до Р. Біскупського показовіших зусиль на відповідному напрямі практично не було взагалі¹⁶. Сяноцький історик мистецтва став першим, хто немало доклався до утвердження цього нового для наукової традиції аспекту досліджень як незмінної норми вивчення спадщини давнього українського релігійного малярства. Водночас для польської літератури зібрані в музейному каталозі нариси фактично задають рівень опрацювання фонду давніх українських ікон у Польщі на тривалий наступний період.

Українські ікони XIII — початку XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького. К., 2014. Наведені відомості про поодинокі пам'ятки обмежуються винятково лаконічними даними музейного каталогу та бібліографією (втім не завжди, можливо, повною).

- 12 Biskupski R. *Warsztat malarstwa ikonowego drugiej czwerci XV wieku. Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku* (Rzeszów, 1971), t.14, 35–53.
- 13 Biskupski R. *Chrystus Pantokrator z Wijskiego. Ikona z XV wieku* (Sanok, 1998); Biskupski R. *Król Chwały — Spas w silach z Nowosielec i Matka Boska Hodigitria z Doliny. Ikony z drugiej połowy XV wieku* (Sanok, 1999); Biskupski R. *Ukrzyżowanie z Owczar. Ikona z 2 połowy XV wieku* (Sanok, 2000); Biskupski R. *Ikona świętego Mikołaja z 2. połowy XV wieku z Owczar* (Sanok, 2006).
- 14 Текст опубліковано: Biskupski R. *Ikony z XV wieku*, 140–161.
- 15 Водночас вийшов також каталог музейних ікон наступного періоду: Winnicka K. *Ikony z XVI wieku w Muzeum Historycznym w Sanoku. Katalog zbiorów*. Т. 2 (Sanok, 2013).
- 16 Окремий давніший, але — фактично — тільки частковий виняток: Iwanjko E. Nieznane dzieło malarstwa ikonowego (Ze studiów nad sztuką Rusi Halickiej). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Historia*. 1 (1956), 97–138.

На тлі не так уже й численних опублікованих досі каталогів українських ікон¹⁷ сяноцький виділяється якнайвигідніше. Уже те, що лише одинадцять позицій не цілком закінченого (перша й остання з них очевидно відрізняються за викладом і навіть самим обсягом) опрацювання зайняли сто сторінок книги чималого формату, красномовно свідчить само за себе. Кожен із завершених — згідно з прийнятим єдиним зразком — текстів пропонує розгорнуте монографічне дослідження окремого об'єкту музейного фонду найдавніших українських ікон. Щодо цього Р. Біскупський, насамперед, пішов набагато далі методів, практикованих у колі своїх польських попередників, де такого характеру монографічні опрацювання поодиноких пам'яток все ще не уклали звичного для наукового середовища окремого напряму роботи¹⁸. Серед української літератури тут (і то, радше, тільки частково) можна зіставити хіба поодинокі з-поміж давніших публікацій Віри Свенціцької на зразок двох статей про окремі найстарші ікони Національного музею у Львові¹⁹. Розвиваючи скромний попередній досвід, новіші українські зусилля на відповідному напрямі репрезентують насамперед публікації автора цих рядків, починаючи від студії про Дорогобузьку ікону Богородиці Одигітрії (Рівненський обласний краєзнавчий музей)²⁰.

17 Із позицій зарубіжної літератури варто ще також додати: Grešlik V. *Ikony Šarišského múzea v Bardejove* (Bratislava, 1994).

18 У запропонованих підходах очевидно є інспірація знаними російськими публікаціями подібного характеру. Див.: Смирнова Э. С. *Живопись Великого Новгорода. Середина XIII — начало XV века*. М., 1976; Попов Г.В., Рындина А.В. *Живопись и прикладное искусство Твери*. М., 1979; Смирнова Э.С., Лаурина В.К., Гордиенко Э.А. *Живопись Великого Новгорода. XV век*. М., 1982.

19 *Свенцицкая В.И.* Мастер иконы второй половины XIV в. «Архангел Михаил с деяниями» из села Сторонна на Бойковщине. *Памятники культуры: новые открытия. Письменность Искусство. Археология. Ежегодник 1988*. М., 1989, 192–209; Петрушак П.И., Свенцицкая В.И. Икона «Сретение со сценами из жизни Марии» конца XIV — начала XV в. из с. Станьля. *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник 1990*. М., 1992, 211–224.

20 Александрович В. Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії і малярська культура княжої України другої половини XIII — початку XIV століття. Александрович В. *Українське малярство XIII–XV ст.* (Студії з історії українського мистецтва. Т. 1). Львів, 1995, 7–76; Александрович В. Ікони першої половини XIV століття «Архангел Михаїл» та «Архангел Гавриїл» з церкви святої Параскеви у Даляві. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1998. Т. 236: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва, 41–75; Александрович В. Тур'ївська ікона святого великомученика Георгія з «Моління». *Київська Церква*. 2001. Ч. 2–3(13–14), 212–221; Александрович В. Храмова ікона святого Георгія другої половини XVI століття з церкви у Голобах. *Сакральне мистецтво Волині. Науковий збірник*. Луцьк, 2002, вип. 9: Матеріали IX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня — 1 листопада 2002 року, 25–33; Александрович В. Ікона Богородиці Страстної з церкви апостола Луки в Доросині. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Луцьк, 2003, вип. 10: Матеріали X міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року, 27–35; Александрович В. Ікона Богородиці початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Камені-Каширському. *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції*, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року. Луцьк, 2004, 60–68; Александрович В. Чудотворна ікона Богородиці («Воплочення») з Жидачева. *Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство*. Львів, 2005, вип. 5, 116–135; Александрович В. Намісна ікона Спаса початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Камені-Каширському. *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIV міжнародної наукової конференції*, м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 року. Луцьк, 2007, 8–17;

Одинадцять найстарших пам'яток колекції репрезентують різні аспекти традиції. Серед них насамперед виділяються найдавніші ікони Спаса на повний зріст та Спаса у славі з намісного ряду. Обидві теми набули поширення винятково в українській мистецькій культурі, що стало однією з її індивідуальних відмінностей на загальному східнохристиянському тлі. У двох версіях — варіанті Одигітрії та з рідкісним для української спадщини співвідношенням постатей, в укладі, званому з епітетом Пелагонітисса, в оточенні апостолів зі святими Йоакимом і Анною у круглих медальйонах репрезентована іконографія намісної ікони Богородиці. До найстарших зразків традиції належать також, вірогідно, того ж призначення «Успіння» й «Благовіщення». Так само одним із найдавніших відомих прикладів теми серед української спадщини є «Розп'яття з пристоячими». Окремою групою репрезентована іконографія цілофігурних постатей святих в оточенні сцен їх історії. Серед них найстарша з доволі рідкісних українських ікон святого Василя Великого такого зразка, дві відмінні стилістично версії — святого Миколая й одна з найдавніших — святої Параскеви Тирновської. Попри походження з достатньо обмеженої території та близькість часу виконання (за самотнім, проте не визнаним, як побачимо, досі винятком), вони немало різняться стилістично й засвідчують функціонування на місцевому ґрунті доволі різномірних тенденцій мистецької творчості. Цю особливість спадщини регіону ще виразніше наголошують ікони з відповідних теренів, збережені в інших музеях як Польщі, так і України. Хоча водночас колекція володіє й невеликою групою продукції однієї майстерні. Вони репрезентують творчість майстрів, що — випадає вважати — діяли насамперед у головному мистецькому осередку регіону — Перемишлі²¹, та ілюструють еволюцію самотньої засвідченої значнішою кількістю зразків школи тогочасного не тільки західноукраїнського, а й усього українського малярства.

Найбільше працюючи насамперед із найстаршою частиною сяноцької колекції, Р. Біскупський постійно перебував у колі класичних зразків традиції в її пізньосередньовічній редакції. Доробок тогочасних майстрів перемишльського осередку незмінно пропонує для цього «найвигідніший» для дослідження матеріал. У Сяноцькому музеї зберігаються ікони, які немало визначають основу уявлень про перемишльську школу українського малярства та

Александрович В. Новий приклад малярства монументального ранньопалеолітського зразка в іконі Богородиці з церкви архангела Михаїла в Ісяях. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2012, вип. 6, 219–259.

21 За анонімності тодішнього українського малярства (перші авторські підписи належать щойно до 1547 р.), основою уявлень про тогочасний перемишльський осередок виявляються відомості про поодиноких майстрів, збережені в актових книгах міського архіву. Підсумок опрацювання відповідних матеріалів підбито: Александрович В. *Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища. Студії з історії українського мистецтва*. Львів, 2000, Т. 3, 47–52. До групування поодиноких ікон на основі особливостей індивідуального почерку дослідники все ще тільки підходять, здебільшого стосуючи, як це властиво ранній стадії відповідної роботи, надто розмиті критерії авторства.

особливості її історичного розвитку за умов відповідного етапу еволюції традиції. Окремі з них віддавна зайняли місце в історії українського мистецтва, хоча не всі й не завжди — як у найдавнішій частині, так і пізніші — поки сприймаються у своєму власному історичному контексті (див. далі).

Опрацьовуючи поодинокі об'єкти музейної збірки, Р. Біскупський підходив до свого завдання комплексно. Насамперед там, де це давав змогу робити сюжет, він студіював теологічну та літературну основу. Наступний аспект зацікавлення закономірно лежав у сфері іконографії. Тут виручала насамперед російська література, хоча, закономірно, бібліографія не обмежувалася винятково нею. Відповідно залучалася й українська іконографія. Р. Біскупський не тільки знав основну українську літературу («не встигав» хіба що за найновішими статтями, яких поступово ставало все більше, насамперед малотиражними матеріалами конференцій, що до нього не доходили). Він був одним із небагатьох, кому свого часу, ще за Віри Свенціцької, удалося працювати у фондах Національного музею у Львові. Як професійний фотограф, він зробив тоді чимало знімків, що стали незамінним порівняльним матеріалом для повсякденної роботи²². Синтез цих складових, опрацьований на засадах осмислення кожної конкретної аналізованої пам'ятки у ширшому культурному контексті епохи, і дав ту вільну орієнтацію у традиції, якою відзначено всі публікації сяноцького історика мистецтва. Це була головна прикмета виробленого довготривалою копіткою працею підходу до тих завдань, які він виконував, що незмінно давала показовий істотний результат.

Нечисленні вади, від яких Р. Біскупський, звичайно, не був вільним, виводилися насамперед від ширшого контексту тієї наукової традиції, репрезентантом і водночас одним із творців якої він виступав. Їх показовим прикладом сприймається датування двох ікон, одна з яких безпідставно трактувалася найстаршою не тільки в колекції, а й у Польщі загалом, а інша виявилася такою насправді.

У літературі важливою позицією зібрання подається «Успіння Богородиці» з церкви Собору Богородиці у Жукотині поблизу Турки, яке Р. Біскупський датував першою половиною XV ст. (с. 74)²³. Виразні ознаки оригіналь-

22 Для прикладу, серед аналогій репродуковано фрагмент ікони святої Параскеви Тирновської з однієї з церков у Сушиці Великій Старосамбірського р-ну Львівської обл.: Biskupski R. *Ikony z XV wieku*, 158, il. 18. В Україні її впроваджено до наукового обігу щойно 2010 р.: Гелитович М. *Ikony Старосамбірщини XIV–XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*. Львів, 2010, 88. Лл. 26. Кат. № 30. Принагідно варто відзначити її як одну зі своєрідних позицій українського малярства першої половини XVI ст., що відкликається до іконографії, створеної ще у середині — другій половині XIV ст. (найновіші аргументи й уточнення датування: Александрович В. Два стилі найстарших ікон Перемишля. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2014, вип. 8, 292, 294) званої ікони святої великомучениці Параскеви зі сценами історії з каплиці в Кульчицях (Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького). Найкращу репродукцію див.: *Львівська галерея мистецтв*. Львів, 2007, 15.

23 Таке датування для автора традиційне, принаймні з ним ікона фігурує вже в 1971 р.: Biskupski R. *Warsztat*, 71. Пор.: Biskupski R. *Ikony*, Cat. Nr. 1; Biskupski R. *Ikony w zbiorach Muzeum*, il. 1; Biskupski R. *Ikony w zbiorach polskich*, il. 6.

ної — на тлі мистецької спадщини регіону, як і українського малярства загалом, — стилістики, сприйнято виявом архаїзації, без докладнішого аналізу реалій та деталей, і зіставлення у фонді мистецької спадщини визнано «давніми». Через так потрактовану «архаїчність» без ширшого аргументування ікону свого часу навіть було віднесено до XIV ст.²⁴ У каталозі «Успіння» належить до тих, що не мають докладнішого опрацювання. При цьому в тексті стверджено, нібито воно «не знаходить аналогій серед місцевого малярства, що схиляє до пошуку стилістичної подібності серед малярства інших мистецьких осередків». А застосовану стилізацію й виведену від неї примітну видовженість пропорцій сприйнято аргументом на користь того, що анонімний автор «мусив знати малярство Новгороду Великого і, можливо, Москви» (с. 75). Хоча насправді спадщина обох указаних осередків далека від застосованих у жукотинському «Успінні» формальних засобів та репрезентує зовсім іншу традицію, з якою навряд чи могли бути тоді особливо добре обізнаними на західноукраїнських землях. Та й зближувати їх, поки у завойованому Новгороді не почали насаджуватися московські взірці, не дуже випадає²⁵. Тому таке твердження слід визнати насамперед виявом успіху новітньої московської пропаганди (нехай навіть у науковому вимірі), що має мало спільного з реальною історичною ситуацією.

Докладніше вивчення всього комплексу особливостей переконує, що насправді реалії ікони не повинні сприйматися чимось винятковим на місцевому ґрунті, а тим більше привнесеним. Вони органічно вписуються в доробок перемишльського середовища, правда, не XIV, як подавали окремі давніші пропозиції, а тільки зламу XV–XVI ст. Відзначені примітною особливістю жукотинського образу підкреслено видовжені пропорції виводяться від одного з відображених ширшим колом збережених у регіоні об'єктів напрямів малярства останніх десятиліть XV ст., який репрезентує, насамперед, «Розп'яття з пристоячими» кінця століття з церкви Покрови Богородиці в Рихвалді з тієї ж сяноцької колекції (№ 6). Причому, це не виняткова особливість місцевої традиції, оскільки аналогічні пропорції пропонує й пам'ятка зовсім іншого історично-культурного регіону західноукраїнських земель — мініатюрне «Розп'яття з пристоячими» з церкви архангела Михаїла у Черську на Берестейщині (НМЛ)²⁶. Спосіб моделювання ликів скупими висвітлення-

24 Першим таку дату подав друком: Гординський С. *Українська ікона 12–18 сторіччя*. Філядельфія, 1973, 14, іл. 33.

25 До цієї особливості еволюції новгородської традиції та історичних київських новгородських пов'язань на окремому конкретному прикладі іконографії «Спаса на престолі» увагу привернуто: Александрович В. *Волинська іконографія Спаса у славі. Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації*. Луцьк, 2010, вип. 17: Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 року, 28–31.

26 Найновішу та найкращу репродукцію див.: Гелитович М. *Українські ікони*, 182. Кат. № 83. Докладніше про нього див.: Александрович В. *Найдавніші ікони Берестейщини (Зі студій над забутим регіоном розвитку української мистецької культури)*. *Пам'ятки України: історія та*

ми світлою вохрою поверх темного підмальовку виводиться від одного зі скромніше репрезентованих у доступній нині спадщині напрямів західноукраїнського малярства другої половини XIV ст. На західноукраїнському ґрунті його репрезентує класичне перемишльське «Преображення» з церкви Собору Богородиці в Бусовиськах (НМЛ) та фрагмент з головою Христа зі сцени «Зішестя до аду» ансамблю фресок собору святого Іоанна Богослова в Луцьку (Луцький державний історико-культурний заповідник)²⁷. Молодше відкликання до відповідної традиції в регіоні пропонує згаданий «Спас у славі» музейної колекції з церкви в Новосільцях (№ 4). Це зіставлення ніби вказує на один із вірогідних незафіксованих аргументів раннього датування жукотинського образу. Проте насправді в ньому відобразилася не рання традиція, а значно новіше відкликання до неї. У цьому зайвий раз переконує використаний на плаці Спаса срібний расист, немислимий у такому трактуванні в мистецькій практиці XIV ст., проте цілком сприйнятний у руслі традиції згаданого «Спаса» з церкви в Новосільцях

Виразними аналогіями серед спадщини другої половини XV ст. наділено також елементи архітектури тла. Насамперед застосоване в обрамленні обох порталів «марморизування» не має нічого спільного з традицією XIV ст. й виводиться від пам'яток кола, наприклад, згаданої ікони з церкви в Усті-Руському. Воно присутнє і серед доробку набагато вищого фахового рівня, як, наприклад, музейне храмове «Благовіщення» з церкви архангела Михаїла у Вітрилові (кат. № 11), найстарші українські царські врата з Успенської церкви в Балутянці (МНБ)²⁸ чи храмове «Різдво та Успіння Богородиці» з Успенської церкви у Терлі (НМК)²⁹. Таке трактування набуло розповсюдження і в мистецькій практиці першої половини наступного століття, у чому переконують, зокрема, його пізні, переосмислені зразки в іконах музейної збірки з-перед середини і навіть другої половини століття³⁰. Будівлі-вежі під характерними дахами теж мають аналоги серед перемишльського кола. Для прикладу можна вказати ліву «вежу» у сцені висвячення святого Миколая в його іконі з історією зі згаданої церкви в Рихвалді (кат. № 7). До примітних деталей безперечного новішого походження належить також суцільна тонка

культура. 2002. Ч. 3–4, 154–156; Александрович В. Українська пізньосередньовічна іконографія Розп'яття: типологія та функціонування. *Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП*. 2011, № 29: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво», Львів, 24–25 листопада 2011 р., 64. Пор.: Гелитович М. Доля ікони «Розп'яття з пристоячими» з Черська. *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник*. Луцьк, 2011, вип. 18: Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 року, 48–50.

27 Про них у контексті відповідної традиції див.: Александрович В. «Музейне відкриття» іконопису Волині другої половини XIV століття. *Волинський музейний вісник. Науковий збірник*. Луцьк, 2012, вип. 3, 8, 10.

28 *Ikona karpacka*, Кат. Nr 2.

29 Janocha M., ks. *Ikony w Polsce od średnowiecza do współczesności* (Warszawa, 2008), 141. Nr 113.

30 Winnicka K. *Ikony*, nr 26, 29.

решітка у воротах будівлі праворуч. Для прикладу, в іконі святого Георгія початку XVI ст. з Преображенської церкви у Журавині Турківського р-ну Львівської обл. (НМЛ)³¹ її вміщено тільки в горішній частині отвору брами, що повторено і в молодшій, уже середини XVI ст., іконі з церкви Різдва Богородиці у Великому неподалік від Перемишля (ЛНГМ), де її відтворено, правда, значно реалістичніше³². Марно шукати у XIV ст. також аналогії карнизу у завершенні стіни, яка об'єднує обидві будівлі у тлі, та декоративно потрабованих чотирипелюсткових отворів у ній. Не відповідає стилістиці малярства XIV ст. й «реалістично», попри стилізацію, передана баня з хрестом на споруді праворуч. Цілком очевидно виходить поза тогочасний контекст також своєрідний рисунок локонами борід апостолів Петра й іншого, уміщеного по другу сторону ложа біля голови Богородиці. Зразком, безперечно, стали бороди, як у святого Миколая (особливо у сценах історії) двох найстарших ікон музейної колекції (кат. № 7, 9) та апостолів у згаданій іконі Богородиці з церкви в Довгому. До них випадає долучити й ікони, насамперед перемишльської школи відповідного часу, із зібрання Національного музею у Львові³³. Не має відповідника серед західноукраїнської малярської спадщини XIV ст. й палеографія досить вільно розміщеного та накресленого титульного напису. У тогочасній традиції розташування подібних текстів незмінно дотримувалося графічного канону, очевидний відступ від нього у бік жукотинського зразка вперше пропонує щойно новіший титульний напис 1466 р. на знаній іконі «Принесення Марії до храму з євангельськими сценами» з церкви Собору Йоакима та Анни у Станілі (НМЛ)³⁴.

Перелічені аналогії вказують на продовження у жукотинського майстра певних особливостей традиції щойно останніх десятиліть XV ст. Проте само трактування молодше, позначене виразним відходом від стійкого комплексу особливостей тогочасної мистецької практики, з якою воно співвідноситься тільки генетично в окремих, однак переосмислених деталях³⁵, тому може бути вміщене щойно в наступному столітті.

31 Гелитович М. *Українські ікони*, 270, кат. № 135.

32 Репродукцію див.: *Світ очима народних митців. Українське народне малярство XIII–XX століть. Альбом*. Авт.-упор. В.І. Свенціцька, В.П. Откович. К., 1991, № 19; *Львівська галерея мистецтв*, 39; Міляєва Л. за участю М. Гелитович. *Українська ікона XI–XVIII століть*. К., 2007, 252, іл. 221.

33 Див.: Міляєва Л. за участю М. Гелитович. *Українська ікона*, 132, 134, 135, 138, 140, 144, 146, 153, 158, 173, 186, іл. 54, 58, 60, 64, 66, 71, 76, 79, 88, 96, 112, 130. Остання з наведених — «Стрігнення» з церкви святого Симеона Богоприємця у Звертові поблизу Львова (Київ, Національний художній музей України) з доробку львівських майстрів середини XVI ст. — вказує на поширення відповідної прикмети не тільки в перемишльському середовищі.

34 Найновішу репродукцію див.: Гелитович М. *Українські ікони*, 42, іл. 7 (з найважливішою бібліографією: там само, 290).

35 Для контексту відповідного напрямку тогочасного малярства «зразковим» видається храмове «Успіння» у церкві (тепер парафіяльний костел) в Андріївці. Найдокладніше про нього див.: Biskupski R. *Ikona Zaśnięcia Matki Boskiej z końca XV wieku w cerkwi w Andrzejówcze Series Byzantina*. 2 (2004), 123–127. Найкраща репродукція: Janocha M., ks. *Ikony w Polsce*, 224, іл. 176.

У мистецькому процесі XVI ст. «Успіння» репрезентує ранню стадію того, що дотеперішня література незмінно трактувала окремою «народною течією» малярства³⁶. Однак перед нами, усе-таки, явище — за його найважливішими ознаками — дещо інше. Тут явно домінують не знані за чималим корпусом пізніших пам'яток примітні особливості народної традиції з властивим їй комплексом самотутніх індивідуальних рис, здебільшого відмежованих від канону професійної культури. Головною примітною особливістю виявляється звичне для раннього етапу еволюції відповідного напрямку послідовне спрощення професійного культурного досвіду. Тобто у жукотинському «Успінні» виступає та рання за її ознаками версія «народної», якщо вживати таке окреслення, культури, до якої привернуто увагу тільки нещодавно. Приводом став найдавніший аналогічний приклад у західноукраїнському малярстві, ідентифікований у найстаршій «Покрові Богородиці» — унікальній іконі кінця XIII ст. з церкви святої великомучениці Параскеви в Малнові поблизу Мостиськ на Львівщині (НХМ). Її визначено перемишльською реплікою аристократичного оригіналу, створеного у Холмі в 40–50-х роках того ж століття³⁷.

На безпідставності віднесення жукотинської ікони до XIV ст. з усією очевидністю вказали й найновіші відкриття та осмислення автентичної спадщини зазначеного століття, які засвідчили зовсім інший характер відповідного етапу розвитку малярської культури перемишльського кола³⁸. Утім, новіші дослідження дали цілком конкретне уявлення про еволюцію як перемишльської школи українського малярства середини XIII–XIV ст., так і тогочасної української традиції загалом. Увесь доступний нині корпус професійного доробку майстрів класичного середньовіччя переконує, що жукотинське «Успіння» відображає зовсім інший, виразно молодший культурний контекст, виводиться з досвіду щойно кінця XV ст. й могло бути створене тільки в наступному столітті. Визначальними для його стилістики виявляються ознаки спрощення у провінційному середовищі зразкової професійної традиції. На тлі еволюції пізньосередньовічної мистецької культури західноукраїнських земель воно виступає одним із рідкісних, хоча й не унікальних для свого часу об'єктів. Досить пригадати хоча б цілковито відмінні, проте так само виняткові для того періоду знані ікони «Похвали Богородиці» (НМЛ) та апостолів Петра й Павла (НХМ) другої половини XV зі згаданої малнівської

36 Таку інтерпретацію вперше запропоновано: Александрович В. Так звана «найстарша українська ікона в польських колекціях». *Перемиські дзвони*. Перемишль, 1995, 1(18), 4–6.

37 Александрович В. *Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія* (Студії з історії українського мистецтва, 4). Львів, 2010, 109–112.

38 До вже вказаних оглядів спадщини з-перед середини століття необхідно додати також відповідну публікацію про ікони другої його половини: Александрович В. Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції *Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. К.*, 2010, 1029–1049.

церкви³⁹. Судячи з нечисленних прикладів такої виняткової на загальному доволі однорідному тлі стилістики, це справді було скромно поширене явище, проте воно мало ширше відображення в тодішній мистецькій практиці. Одним із найяскравіших доказів цього є згадана храмова ікона церкви в Андріївці.

У контексті наведених зіставлень жукотинське «Успіння» репрезентує ранню стадію так званої «народної течії» в мистецькій практиці, що утвердилася як окреме самостійне явище релігійної мистецької культури. Активнішого розвитку вона набула щойно із занепадом від середини XVI ст. перемишльського середовища майстрів українського малярства та приходом йому на зміну розбудованої мережі провінційних осередків його родоводу⁴⁰ й жукотинська ікона виступає одним із нечисленних для свого часу породжень цього напрямку релігійної мистецької культури історичного перемишльсько-львівського регіону.

На відміну від жукотинського «Успіння», яке не витримало «випробування» називатися найстаршою іконою музейної колекції й водночас — найстаршою українською іконою Польщі, усім можливим критеріям такої позиції повністю відповідає цілофігурний «Спас» із церкви святих Кузьми і Дем'яна у Війському поблизу Сянока (останнє село перед Сяноком на дорозі з Перемишля). Р. Біскупський дотримувався загальноприйнятого в польській літературі датування другою половиною XV ст. Такий висновок у тексті підкріплено стилістичними аналогіями. «Rysunek i modelowanie odkrytych partii ciała, poprzez zacieranie granic między nanoszonymi warstwami malarskimi...», обізнаність зі способом «[...] wydobywania kształtu plastycznego form przez malarzy czynnych w XV w.», «podobna [...] ciemna w tonie karnacja», «widoczne podobieństwo kroju liter w bardzo starannie napisanym tekście na kartach Ewangeliarza w ikonie z Wujskiego i Spasa w Siłach z Nowosieliec» (80) мали б аргументувати прийняте часове визначення. Однак докладніший розгляд відзначених стилістичних особливостей не дає підстав сприймати їх достатніми аргументами за таким пізнім часом створення військової ікони. Насамперед зазначена як один із доказів темна карнація не відповідає переліченим іконам — святої великомучениці Параскеви з історією — храмовій із церкви в Новому Ярі, Христа з церкви Покрови Богородиці у Трушевичях та архангела Михаїла з церкви святої великомучениці Параскеви в Даляві (усі — НМЛ). Їх лики досить різні за виконанням і під цим оглядом єдиної цілості не укладають. У згаданій іконі святої Параскеви, наприклад, лик має цілком іншу, стилістично пізнішу «конструкцію», його примітною особливістю, притаманною, зрештою, усій іконі, є очевидне ог-

39 Їх репродукції див., зокрема: *Шедєври українського іконопису XII–XIX ст.* К., 1999, 31. № 7; *Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ.* К., 2004, 38, № 4; Міляєва Л. за участю М. Гелитович. *Українська ікона*, 121, іл. 42; Гелитович М. *Українські ікони*, 78, кат. № 25.

40 Про це явище див.: Александрович В. *Західноукраїнські малярі*, 156–171.

рублення форм і посилення графічного начала відповідно до домінуючої тенденції тогочасної малярської практики. Чи не найпоказовіше воно виявилось через графічне завершення висвітлень короткими штрихами білил на чолі й обабіч очей під долішньою повікою, що не має нічого спільного з виконанням лику Спаса. Палеографія напису на Євангелії й справді пригадує напис на Євангелії ікони з церкви в Новосільцях. Проте останній істотно пізніший та немало спримітивізований і тільки відтворює давніший зразок, яким сприймається війський текст. Стосунок акурат той самий, що його дає зіставлення ликів. У такому ж співвідношенні сприймаються й титульні написи, під відповідним оглядом навіть ще показовіші. Найближчою аналогією до військового образу є написи на знаних іконах архангелів Михаїла і Гавриїла з церкви святої великомучениці Параскеви в Даляві (НМЛ)⁴¹. Зрештою, запропоновано зразок, який має серед перемишльської спадщини три молодших репліки. Найстарша з них — не зафіксованого походження середини — другої половини XV ст.⁴² Дещо молодша другої половини століття походить з церкви Різдва Богородиці на Вовчу у самому Перемишлі⁴³. Завершує цю тріаду ікона вже XVI ст. зі згаданої церкви у Трушевичах⁴⁴ (усі — НМЛ). У зіставленні з ними війський образ, безперечно, набагато давніший.

Тому проведене докладніше зіставлення переконує, що насправді війський «Спас» істотно старший і репрезентує значно раніший етап еволюції традиції. Стилістичні зіставлення як з окремими позиціями української спадщини, так і ширшого контексту східнохристиянської культури дали підставу побачити в ньому зразок ще першої половини XIV ст. з кола пізніх об'єктів української версії малярства монументального ранньопалеологівського взірця⁴⁵. Зокрема виявилася очевидна спорідненість військового образу зі створеною перед серединою XIV ст. іконою архангела Михаїла з діяннями з церкви святого Миколая у Стороні на Дрогобиччині (НМЛ)⁴⁶. Усе це підтверджує, що війська ікона намальована як один із пізніх прикладів перемишльського варіанту малярства монументального ранньопалеологівського зразка. У кон-

41 Найновішу репродукцію див.: Гелитович М. *Українські ікони*, 34, 37, кат. № 3, 4.

42 Гелитович М. *Українські ікони*, 84, кат. № 28.

43 Про неї див.: Горда-Цибко О. Найстарші ікони з церкви Успіння Богородиці у Вовчому в Перемишлі. *Пам'ятки України: історія та культура*, 2011, № 1–2, 23–25. Пор.: Гелитович М. *Українські ікони*, 82, кат. № 27.

44 Міляєва Л. за участю М. Гелитович. *Українська ікона*, 159, іл. 98; Гелитович М. *Українські ікони*, 86, кат. № 29.

45 Александрович В. *Мистецтво Галицько-Волинської держави*. Львів, 1999, 29–31. Згодом таке датування повторено неодноразово. Найновіший приклад: Александрович В. Два стилі, 290, 292.

46 У такому контексті ікону вперше показано: Александрович В. Перемишська ікона XIV ст. «Архангел Михаїл з діяннями». *Перемишльські дзвони*. 1 (1994), 17–19. Із новішої літератури див., зокрема: Александрович В. Два стилі, 288, 290. Видавалася навіть вірогідною належність обох ікон одному майстрові (там само, 290), однак докладніше зіставлення індивідуальних почерків змушує відмовитися від такої версії. Відмінні погляди на ікону й пізніше датування див.: Свенцицкая В. И. Мастер иконы второй половины XIV в., 192–209; Гелитович М. *Українські ікони*, 68, кат. № 20 (віднесено до початку XV ст. під запитанням).

тексті еволюції відповідного стилю в Україні⁴⁷ й може датуватися щонайпізніше перед серединою XIV ст.

Те, що Р. Біскупський «не розгадав» обидві зазначених пам'ятки, впливає насамперед із засад тієї школи, носієм і виразником якої він був, закономірно, немало заснованої на давнішому досвіді. Через те окремі найновіші результати переосмислення традиції, зокрема передатування поодиноких ікон і відкриття найдавнішої малярської спадщини перемишльського кола, серед якої одне з почесних місць посідає розглянутий війський «Спас», він не встиг сприйняти як пропозицію нової, щойно започаткованої системи поглядів на найдавніший малярський доробок перемишльського кола. Зрештою відповідну ширшу аргументацію вдалося опрацювати й запропонувати тільки в останні роки⁴⁸ в контексті істотного переосмислення самої проблеми найдавнішого малярського доробку історичного перемишльського регіону.

Звичайно, каталог найстаршої частини ікон Історичного музею у Сяноку насамперед підбиває підсумок дотеперішнього вивчення відповідної групи пам'яток — тієї роботи, в якій є чимала особиста заслуга насамперед Р. Біскупського як довголітнього опікуна колекції. Проте він не тільки опікувався нею, а водночас — для музейних хранителів це, радше, одинокий «щасливий виняток» — став найактивнішим — якщо навіть не єдиним для свого часу — її дослідником. Тому дуже важливо, що результати багатьох десятиліть його роботи з колекцією підсумовано ще й у такий спосіб. Він сприймається тим істотнішим, що, як уже була нагода відзначити, Р. Біскупський опрацював найдавніші позиції музейного зібрання у спосіб, винятковий для польського (й не тільки польського) наукового середовища, що є його показовим особистим внеском у вивчення все ще скромно опрацьованого фонду українських ікон на території нинішньої Польщі, як і української мистецької спадщини загалом. Каталог став не просто останнім рядком наукового доробку, а і яскравим підтвердженням цієї цілком своєрідної позиції доробку сяноцького дослідника в дотеперішньому науковому досвіді.

Володимир Александрович

47 Новіші огляди відповідної групи пам'яток див.: Александрович В. *Мистецтво*, 29–31; Александрович В. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. *Історія української культури: У 5 т.* К., 2001, т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століття, 286, 288; Александрович В. Два стилі, 282–298.

48 Підсумок цієї роботи див.: Александрович В. Два стилі. Новіша публікація більшості відповідних ікон — з колекції Національного музею у Львові: Гелитович М. *Українські ікони*, 28–29, 44–47, 68–71, кат. № 1, 3–5, 8–9, 20. Правда, частина з них тут має пізніше датування, новіша література про них нерідко виявилася авторці невідомою. Як указує сам наведений перелік сторінок і номерів ілюстрацій, їх подано впереміж із пізнішими пам'ятками, утім навіть уже другої половини XV ст.

Ищенко А.С. *Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность*. Ростов-на-Дону, 2014, 275 с.

Книга Олександра Ищенко присвячена формуванню образу Володимира Мономаха в історичних текстах різних жанрів, а також у творах мистецтва. Автор не зосереджувався на якомусь одному періоді чи групі пам'яток, натомість взявся охопити усе, що було сказано про руського князя від початку XII ст. до наших днів. Цей підхід зумовив невелику глибину аналізу, через що праця Ищенко є по суті розгорнутим оглядом.

Книга складається з трьох глав. Перша з них («Владимир Мономах в русском средневековом сознании») присвячена згадкам Володимира Мономаха у середньовічних та ранньомодерних історичних текстах. Перший підрозділ («Летописный образ Владимира Мономаха») стосується літописів, другий («Владимир Мономах как мифологический образ русского средневековья») — давньоруських нелітописних, а також пізньосередньовічних і ранньомодерних текстів різних жанрів.

Третя глава має назву «Критика мифологического образа и научное представление о Владимире Мономахе». У її двох підрозділах розкрито спроби викрити накопичені століттями стереотипи про Володимира Мономаха і дослідити його справжню «діяльність», а також «риси реальної особистості» князя.

Між першою і третьою розташована глава «Миф о Владимире Мономахе в трудах историков, литературе и искусстве». В ній, судячи з усього, здійснено розгляд усього того, що не вкладається ані в «сучасну наукову літературу», ані в число середньовічних текстів.

Перший підрозділ характеризує образ Мономаха «в трудах историков». Хронологічно він охоплює період від Татіщева до рубежу XX–XXI ст. Розбираючи представлення Мономаха в працях того чи іншого автора, Ищенко намагається показати, що навіть ті дослідники, хто боролися з міфологічним образом князя, все одно творили власний міф. Невже відмінність усіх істориків останніх двох століть від «сучасних науковців» настільки разюча? Чи змогли і як змогли другі успішно подолати міф про Мономаха? Автор вказує, що на це вплинула відмова від радянського «класового підходу», використання численних новітніх методів і теорій, надзвичайна увага до джерел. Разом з тим, можна підозрювати, що існує простіше пояснення такому поділу історіографії в книзі Ищенко. До категорії «сучасних» істориків, успішних борців з історичним міфом, увійшли винятково нині живі. Тих, кого немає серед нас, легше записати до «другого сорту».

У другому підрозділі другої глави Ищенко аналізує образ Мономаха в художній літературі, відзначаючи популярність цього персонажа в творах письменників аж до нашого дня. Третій підрозділ присвячено зображенням

князя: від мініатюр *Радзивілівського літопису* до українських поштових марок 2013 р. Тут проаналізовано книжкові мініатюри, гравюри, живопис, пам'ятники та інші втілення образу Володимира Всеволодовича.

У своїй книзі автор ставить за мету дослідити міфологічні основи в образі Мономаха. У назвах розділів і по тексту постійно присутнє поняття «міф». «Міфологічними», на думку Іщенка, були середньовічні уявлення про Мономаха, але таким же «міфологічним» князь постає на сторінках більшості праць істориків і у творах письменників. Сюжет книги — історія міфу про Мономаха. Приглядаючись до слововжитку і метафор дослідника, помітно, що для нього «міф про Мономаха» це певна структура довгого тривання, яка «функціонує», «змінюється», «послаблюється», «відтворюється» тощо.

Оскільки визначено головного героя — «міф про Мономаха», з'являється і поле, де герой діє. Це «русское общественно-историческое сознание». Автор веде безперервну лінію існування цієї «свідомості» від XII ст. до сьогодні, калькуючи «звичайну схему» російської історії з її традиційними опорними пунктами: Київ — Владімір — Москва — Петербург. Чи не підтримує цим самим автор міф, значно сильніший і важливіший, ніж міф про Мономаха? Книга б тільки виграла, якби Іщенко поставив питання про перерви в суспільно-історичній традиції замість постульованої тягlostі, а також про кілька «свідомостей» замість єдиної. Інше питання, наскільки численним в кожному випадку було «суспільство», яке нібито творило, розвивало і сприймало «міф про Мономаха».

То як виглядає, за Іщенко, історія Мономахового міфу? Його творцем чи не в першу чергу був сам князь. Перші тексти, що творять його образ, походять від Володимира або з оточення (*Повчання, Повість временних літ*). Навіть послання митрополита Никифора до Мономаха нібито зазнало «княжої цензури».

Наступний етап «розвитку міфу» — XIII ст., коли образ Мономаха втілюється у вступі до *Галицько-Волинського літопису*, руській редакції *Літописця патріарха Никифора, Слові про погибель Руської землі*. Кульмінацією автор називає кінець XV–XVI ст., коли формується ідея про царські дари Мономаху. За перших Романових «міф слабне», але у XVIII — на початку XIX — знову відроджується завдяки творам перших істориків (Татищева, Карамзіна). З більшим чи меншим успіхом «міф» долає прокрустове ложе наукової історії, відтворюючись у працях XIX–XX ст. В цей же час образ Мономаха активно використовують у художніх творах, що сприяє популяризації князя. Утім, художня література експлуатувала і розвивала ті риси образу князя, які виробляла наукова історія. Висновок тривіальний: красне письменство розвивало саме ті образи і стереотипи про Мономаха, які виробляла академічна історія. (Разом з тим, як показують приклади, наведені автором, в деяких випадках науковий текст про Мономаха мало відрізнявся від художнього).

Центральним поняттям, за допомогою якого Іщенко підходить до свого матеріалу, є «міф». Дослідник у вступі звертається до теорій міфу, але так і не дає чіткого визначення, що у його конкретній праці розуміється під «міфом» чи «міфологічним образом». В результаті поняття втрачає практичну цінність. Усі образи Мономаха, що творилися ним самим, еволюціонували протягом століть і навіть мимоволі виникали на сторінках наукових праць, виявляються «міфічними». Складається враження, що надуживання поняттям міфу пов'язано з прагненням надати праці більшої серйозності і поставити її на «тверду методологічну основу».

Насправді ж, усе навпаки. Це тільки викриває деяку методологічну безпорадність автора. Коли мислено видалити слово «міф» і його похідні, книга нічого не втратить. Вона залишиться критичним оглядом творів, присвячених руському князю. Але якщо й звертатися до поняття «міфу», то варто було б поставити справді важливе теоретичне питання: що можна вважати «міфом про Володимира Мономаха»? Як він співвідноситься з «міфами» про інших давньоруських князів, якщо такі існували? Чи можна ставити на один щабель, наприклад, розрізнені згадки про князя у *Києво-Печерському Патерику* і тексти XVI ст., де втілена легенда про «Мономахові дари» (саме до неї б більше пасувало поняття «міфу»)?

Пропонуючи аналіз нібито реального «міфу про Мономаха», в багатьох випадках Іщенко насправді розбирає сумарний образ, мозаїку, складену зі згадок Володимира Мономаха у різних, часто не пов'язаних одне з одним, джерелах. Цей «міф» нібито живе у світі платонівських ідей, час від часу «випадаючи» у різні тексти. Іншими словами, Іщенко неодноразово розповідає про образи, яких ніколи не існувало, фактично — конструє їх. Значною мірою, предмет книги — «міф про Мономаха» — твориться самим автором.

Наприклад, пишучи про образ «будівничої діяльності» князя, Іщенко зводить до купи повідомлення *Повісті временних літ* 1098 р. про закладання церкви Богородиці у Переяславлі та Городку на Острі і статтю «а се князи руський», відому зі списку *Новгородського Першого літопису* редакції XV ст. (там йдеться про побудову князем Володимира-Заліського). Проте, ці тексти неспівмірні. Вони створені в різний час у різних кінцях Східної Європи, належали до різних жанрів і згадували Мономаха у відмінних контекстах. Так само, пишучи про міфологічний образ «законодавчої діяльності» Мономаха, Іщенко наводить єдиний приклад — повідомлення *Руської Правди* про нараду на Берестовому з приводу обмеження лихварства.

Чи достатнього однієї згадки, щоб передбачати «образ»? І чи в багатьох людей виникав зазначений образ (бо він неможливий без аудиторії)? Сумнівно, щоб у давньоруські часи хтось, подібно до сучасного вченого, розкладав перед собою усі тексти про Мономаха і «комплексно аналізував» їх.

Здається, ліпшим підходом було б проаналізувати образи Мономаха у кожному джерелі окремо, а також простежити генетичні зв'язки між ними.

Можна було б відстежити вузькі контексти звернення до постаті князя і спробувати визначити аудиторію кожного твору, її очікування та особливості рецензії. Але для такої роботи потрібна й інша модель дослідження.

Цілком слушним видається прийняття автором висловленої в історіографії думки про те, що Володимир Мономах свідомо працював над створенням свого образу. Проте, питання у тому, для кого у першу чергу князь старався і яким засобом приділяв основну увагу? Чи можна так беззастережно, як це робить Іщенко, стверджувати про жорстку «князівську цензуру», через яку проходили не тільки літописи, а й послання митрополита Никифора до (!) Мономаха? Скажімо, літопис (твір в одному екземплярі, максимум двох-трьох) на той час був найгіршим засобом пропаганди. Та й на кого ця уявна пропаганда була б розрахована? Київська Русь — не модерна демократична держава, де від думки виборців залежить багато. Чи не легше припустити, що здобуття авторитету серед князівської братії, невеликого кола впливових княжих мужів і церковних ієрархів (ось це хіба й уся «аудиторія») досягалося іншими засобами в процесі безпосередньої комунікації. Тексти лише відобразили результат цієї політики.

Незважаючи на прагнення автора до узагальнень і побудову книги довкола однієї сюжетної лінії, згадки про Мономаха розташовано досить дискретно, майже завжди у хронологічній послідовності. Це виглядає як колекція випадків за принципом «а ще про Мономаха написано в...». Це спричинено як претензією книги охопити весь комплекс текстів і візуальних образів Мономаха «від і до», так і не найбільш вдалим упорядкуванням цього колосального матеріалу. Можливо, варто було структурувати книгу по-іншому, власне зупинитися на епохальних змінах у використанні образу Мономаха. Саме так побудована праця Фрїтгофа Шенка про образ Олександра Невського (Шенк Ф.Б. *Александр Невский в русской культурной памяти: святой, правитель, национальный герой (1263–2000)*. Авторизованный пер. с немецкого Елены Земсковой и Майи Лавринович. М., 2007). Для Іщенка вона мала би бути однією зі взірцевих, проте, на жаль, ця книга скромно згадана серед інших праць лише в одній примітці.

Однією з найсильніших сторін книги є її довідковий характер. Читач може отримати майже вичерпний огляд текстів про Мономаха. Тут він знайде характеристику оригінальних текстів доби Мономаха (джерел) і зможе докладно ознайомитися з науковою літературою (з основними працями та змістом концепцій вчених). Зрозуміло, що, готуючи таку «антологію», Олександр Іщенко проробив величезну роботу. На жаль, користування її плодами ускладнено. Книзі бракує покажчика і зведеного списку літератури. Через це посилання на публікації доводиться вишукувати у підрядкових примітках.

В.А.

Byzantine and Rus' Seals, ed. by Hlib Ivakin, Nikita Khrapunov, and Werner Seibt (Kyiv, 2015), 336 p.

У цій ошатній колекції статей представлено матеріали міжнародного колоквіуму з давньоруської та візантійської сфрагістики, який відбувся 13–16 вересня 2013 р. в Києві. Упродовж довгого часу давньоруська сфрагістика як дисципліна залишалася осторононь бурхливих історіографічних дискусій, що дуже негативно вплинуло на її вивчення загалом. Одне із завдань проведеного форуму якраз і полягало у сприянні інтеграції сучасних усталених дослідницьких підходів у студиях над візантійською сфрагістикою до «родиної» їй давньоруської. Значну увагу приділено знахідкам візантійських печаток на території Русі, загальна сукупність яких, на жаль, поки що не є повністю систематизованою. Видання презентує також окремі матеріали приватної колекції візантійських та давньоруських печаток Олексія Шереметьєва (Музей історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих), масштабний каталог котрих нині готується до публікації.

Серед візантійської частини відзначимо статті О. Герцена «Молівдовул з могильника Алмалик (Мангуп)» з додатком Вернера Зайбта «Печатка хартуларія з Мангупа» (25–35); Александри-Кіріакі Вассіліу-Зайбт «Печатка комерціарія останнього року правління Константа II (667/668 р.), знайдена у Верхньому Подністров'ї» (37–41). Викликає сумнів місце виявлення цієї печатки (Сокиряни, Чернівецька обл.), адже знахідка, на жаль, не має належної атестації. Декілька праць присвячено Херсону: Н. Алексєнко «Ще раз про особливості адміністративного управління у візантійській Тавриці: молівдовули страторів Херсона» (55–60) та М. Храпунов «Континуїтет адміністрації візантійського Херсона за даними печаток та інших джерел» (179–192). Ще одне місто, якому виокремлено дві статті — Матраха: В. Чхайдзе «Молівдовули адресатів Матрахи VI–XII ст.» (61–70); О. Алфьоров «Печатка Михаїла, архонта і дуки Матрахи та всієї Хозарії (з колекції О. Шереметьєва)» (97–106). Згідно з інтерпретацією дослідника, печатка належала князеві Олегові Святославичу й, таким чином, поповнює перелік титулів, традиційно йому приписуваних.

Продовження довголітньої публікації візантійських печаток з території Болгарії репрезентують статті Н. Канєва «Свинцева печатка протопроедра Германа та її атрибуція» (71–74); Т. Тодорова «Печатки імператора Феофіла (829–842 рр.), знайдені в Болгарії: датування, значення, історичний коментар» (75–82); І. Йорданова «Спостереження над датуванням візантійських печаток (IV–XIV ст.) за даними *Корпусу візантійських печаток з Болгарії*» (143–158); Н. Хрисимова та В. Марчева «Нове джерело щодо життя й правління імператриці Феодори» (159–162). Програмною для вивчення є студія Жан-Клода Шене «Мови у Візантії за свідченням молівдовулів» (107–124). Також викликають інтерес дослідження Вів'єна Прижана «Візантійські збройні сили на Сицилії: деякі свідчення сфрагістики» (163–178), Є. Степано-

вої «Ο ἄνθρωπος τοῦ βασιλέως та ὁ δοῦλος τοῦ βασιλέως на візантійських печатках» (125–142). Одна з цих груп печаток (ἄνθρωπος τοῦ βασιλέως) має особливе значення для вивчення русько-візантійських договорів. Цікава праця О. Щавелева «Печатка візантійського “перекладача англів” патрикія Сфена: датування та соціокультурний контекст» (193–200). На жаль, автор чомусь не зазначає дослідження Кріньї Сіггар, де було висловлено схожі міркування. Це ж стосується невеликої замітки польського візантиніста Ярослава Дудека, спеціально присвяченої патрикієві Сфену, яку О. Щавелев також оминув. Окремі дослідження окреслюють використання печаток у післявізантійську добу: В. Ченцова «Про корпус печаток поствізантійського часу: проект дослідження та каталогізація» (263–280); М. Куришева «Відбитки печаток XVII ст. у грецьких рукописах із зібрання Державного історичного музею в Москві» (281–312).

Проблеми інтерпретації знахідок візантійських печаток на території України знаходять місце у статті Ф. Андрощука «Візантійські імператорські печатки з Південної Русі» (43–53), де наведено три імператорські печатки: Никифора III Вотаніата, Алексія I Комніна та Мануїла I Комніна, які прогнозовано розглядаються дослідником як свідчення політичних контактів. Стаття Вернера Зайбта «Декілька цікавих візантійських іменних печаток із колекції Олексія Шереметьєва» (83–96) містить пояснення великої кількості печаток Василя Спондила, котрі, як зазвичай вважають, походять із території Західної України. На думку автора, цілком можливо, що Василій Спондил був одружений із донькою князя Володаря Ростиславича. Недавні знахідки суттєво доповнюють дослідження Г. Івакіна («Історичний контекст актових печаток Ніла з Києва» (201–220)), Є. Ейделя («Печатка Максима, митрополита Київського і всієї Русі» (231–234)), М. Сотникової («Печатка Ярослава Мудрого» (221–229)). Інші дослідження — С. Білецького («Давньоруська печатка як текст» (235–244)) та В. Степаненка («Княжі “портрети” в давньоруській сфрагістиці XI–XII ст.» (245–262)) систематизують спостереження над іконографією й символічною репрезентацією давньоруських печаток. Видання стане у пригоді всім, хто цікавиться давньоруською та візантійською сфрагістикою.

О.Ф.

Léon le diacre, *Empereurs du Xe siècle*. Presentation, traduction et notes par René Bondoux et Jean-Pierre Grémois (Paris: ACHCByz, 2014) [Centre de recherche d’Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 40], 247 p.

Серед численних французьких перекладів візантійських авторів досі бракувало *Історії* Лева Диякона. Зусиллями Рене Бонду та Жан-П’єра Грелуа прикра нестача залишилася в минулому. Як зазначають дослідники, ідея

написання цієї роботи з'явилася на семінарі з русько-візантійських відносин, який проводив Костянтин Цукерман. Французьке видання структурно дуже близьке до недавнього англійського перекладу Еліс-Мері Телбот та ін. Зокрема Рене Бонду та Жан-П'єр Грелуа дуже коротко зупиняються на рукописній традиції *Історії* й попередніх її виданнях (11–12). У вступі (13–45) читаємо традиційно коротку біографію Лева Диякона, зауваги до композиції його твору, окреслення джерел, огляд яких обмежується лише «усними». Більшу увагу приділено написанню Левом Дияконом свого тексту. Так, дослідники спершу порівнюють *Історію* з *Хронографією* Михаїла Пселла та воліють розглядати текст у широкому контексті християнської й народної культури. Цікавими є спостереження авторів над конструкцією наративу, часом, реалізмом і точністю розповіді, мовою й особливо «портретами» імператорів, патріархів, євнухів та ін. Дослідники намагаються показати відмінності між розповіддю (*diégèsis*) та описом (*ekphrasis*) у творі візантійського історика, які неодноразово прослідковуються на прикладі війни з русами в 971 р.

Пропонований Рене Бонду та Жан-П'єром Грелуа переклад *Історії* (45–208) добре вивірений та, загалом, не містить надто відмінних варіантів у порівнянні з англійським виданням. Безперечною заслугою французьких візантиністів є часте уточнення кола читання Лева Диякона, у тому числі з'ясування безпосередньої адресації його запозичень із творів античних та візантійських авторів. З іншого боку, їхні коментарі здебільшого надто лаконічні, особливо до тих книг *Історії*, де дослідники ранньої Русі могли б сподіватися знайти набагато більш детальні примітки. Окреме місце в коментарях визначено просопографії. Так, Рене Бонду та Жан-П'єр Грелуа звірили всіх згаданих в *Історії* осіб за просопографічною базою даних *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*.

Останню частину видання присвячено енкомію Лева Диякона, написаному для імператора Василя II (209–231). Дослідники пропонують тут нове видання (вступ, текст і переклад) цього невеликого за обсягом, однак важливого для реконструкції біографії візантійського автора тексту. Усі ті, хто раніше читав цей твір Лева Диякона в перекладі М. Сюзюмова, будуть дуже здивовані тим, настільки відмінний переклад французьких фахівців. Слід відзначити, що книга багато ілюстрована мініатюрами мадридського кодексу *Огляду історії* Іоанна Скілиці та трьома мініатюрами *Радзивілівського літопису*. Видання вирізняється технічною досконалістю й буде корисним дослідникам як візантійського історієписання, так і ранньої історії Русі.

О.Ф.

Вілкул Т.Л. *Літопис і Хронограф. Студії з текстології домонгольського кийвського літописання*. К.: Інститут історії України НАН України, 2015, 518 с.

Нова книга Т.Л. Вілкул є підсумком багаторічних досліджень у сфері історії давньоруського літописання та хронографії. Дослідниця протистоїть історіографічній традиції, що йде від О.О. Шахматова. Згідно з цією традицією, в XI ст. було створено два твори, які стали підґрунтям подальшого літописання і хронографії: «київський Початковий літописний звід» та «Хронограф за великим викладом». «Початковий звід» 1090-х рр. нібито ліг в основу *Повісті временних літ (ПВЛ)*, але незалежно відбився в *Новгородському першому літопису* молодшої редакції (*НПЛМл*), створеному на початку XV ст. *Хронограф* нібито був створений в XI ст. і став джерелом для «хронографічних цитат» у тексті *НПЛМл*. Уважається, що хронографічні запозичення *ПВЛ*, яких немає у *НПЛМл*, сходять не до *Хронографа*, а до повних текстів тих творів, які начебто були у цьому *Хронографі* скопійовані (зокрема *Хронік* Георгія Амартола та Іоанна Малали).

Складність проблеми полягає в тому, що гіпотези є взаємно референтними. Ідея «Початкового зводу» спирається на ідею *Хронографа*, водночас ідея *Хронографа* використовує гіпотезу про «Початковий звід». Головним методологічним прийомом Т.Л. Вілкул стало використання перекладних візантійських історичних творів як контрольних текстів у вивченні історії давньоруських літописів. Скрупульозний порівняльний аналіз текстів приводить її до висновку, що початкова частина *НПЛМл* є вторинною щодо *ПВЛ*, а отже не може використовуватися для реконструкції раннього кийвського літописання. Хронографічні запозичення у *ПВЛ*, за спостереженням дослідниці, немає підстав виводити з двох комплексів джерел (повних перекладів хронік і компілятивного хронографа), натомість вони сходять до повних текстів перекладних візантійських творів. Водночас специфічні читання *НПЛМл* Т.Л. Вілкул пояснює не використанням *Хронографа* XI ст., а впливом пізніших хронографічних творів XIV–XV ст. Власне хронографи як жанр, на думку автора, виникають навряд чи раніше XIII ст., оскільки в *Кийвському літопису* XII ст. ще використано повні переклади візантійських хронік. У результаті дослідження дозволяє усунути гіпотези «Початкового зводу» та «Хронографа за великим викладом» з дискусії про давньоруське літописання і хронографію.

Книга складається з чотирьох глав. У першій із них, вступній, викладено джерельну та методологічну базу дослідження й огляд історіографії. Серед іншого, зауваження автора стосуються термінологічного і змістового розрізнення «текстуальної критики» та текстології, а також розвитку концепцій «Початкового зводу» і «Хронографа за великим викладом».

Глава 2 «Хронографічні складові Повісті временних літ» становить ядро дослідження. Тут розбираються хронографічні запозичення в тексті *ПВЛ* та

НПЛМл. У підрозділах П.1.1–П.2.2 Т.Л. Вілкул розглядає запозичення з *Хроніки Амртола*. Особливу увагу вона приділяє запозиченням із повного перекладу хроніки на спільних ділянках *ПВЛ* та *НПЛМл*, що мають свідчити про вторинність другого щодо першої. Крім того, автор зауважує взаємопов'язаність цитат із хронографічних творів у різних частинах *ПВЛ* і пояснює це тим, що запозичення було зроблено в один прийом під час роботи єдиного книжника.

Підрозділи П.3.1 і П.3.2 присвячено впливу *Хроніки Малали* на *ПВЛ*, зокрема т.зв. «мікрозапозиченням». У П.3.3 дискутується можливість використання у *ПВЛ* *Александрії Хронографічної*. У підрозділах П.3.4 і П.3.5 Т.Л. Вілкул обговорює вплив перекладних творів на формування «ремесла історика» давньокіївського книжника. Решту цієї глави, П.6, присвячено походженню перших датованих статей у *ПВЛ* та *НПЛМл*. Дослідниця доводить, що перші дати *НПЛМл* не сходять до «Початкового зводу» і, відповідно, *Хронографа* XI ст., а сформувалися в результаті переробки *ПВЛ* та використання пізніх хронографічних компіляцій XIV–XV ст.

Главу 3 «Київський літописний звід початку XIII ст. та його хронографічні джерела» присвячено використанню перекладних творів у *Київському літопису*. У першому підрозділі (III.1) Т.Л. Вілкул обговорює проблему співвідношення текстів *Інатіївського* та *Лаврентіївського* (тобто *Київського* й *Суздальського*) літописів у частині за XII ст. Автор переглядає традиційний погляд, згідно з яким більш розлогий і «повний» текст *Київського літопису* було скорочено у *Суздальському*. Дослідниця пропонує іншу схему: *Київський літопис* розширив текст *Суздальського*, у тому числі й за рахунок хронографічних вставок.

У другій частині глави (III.2) аналізуються обсяг і характер запозичень до *Київського літопису* з перекладних творів: *Амртола*, *Малали*, *Александрії*, *Історії іудейської війни* Йосифа Флавія.

Главу 4 «Хронографи: датуючі ознаки» присвячено історії давньоруських хронографів, зокрема походженню текстів таких найдавніших хронографічних компіляцій, як *Іудейський хронограф*, *Єлінський літописець*, *Троїцький хронограф*. Автор розглядає джерела цих творів, особливості компонування їх текстів і доходить висновку про необов'язковість гіпотези «Хронографа за великим викладом» для пояснення співвідношення існуючих хронографів. Окремий підрозділ, IV.4, присвячено використанню біблійних книг (*Восьмикнижжя*) у *ПВЛ* та хронографах.

«Додатки» до праці містять таблиці з порівняннями текстів.

В.А.

Karol Kollinger. *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)* (Wrocław, 2014), 524 s.

Книгу Кароля Коллінгера присвячено східному вектору зовнішньої політики польського князя Болеслава Хороброго. Автор мав амбітний план — комплексно розглянути всі аспекти діяльності цього володаря «у східному напрямку» та відійти від традиційного отождоження «сходу» з Руссю у цьому контексті. Історик приділяє увагу екзотичнішим напрямам закордонної активності польського князя: пруському, ятвязькому, печенізькому, візантійському. Однак, з об'єктивних причин, генеральна лінія стандартна — польсько-руські стосунки.

Тема книги в літературі аж ніяк не нова. І як це часто буває, бажання «повному» поглянути на відомий предмет, за умови браку нових джерел та методів, може вести лише до творення зайвих абстракцій. Так, уже назва праці та її центральне поняття викликають сумніви. Що таке «зовнішня політика» для X–XI ст.? Наскільки модерне розуміння зовнішньої політики підходить до династичної держави раннього середньовіччя? Як відзначила Марта Фонт, «в условиях средневековья, тем более раннего, меры, которые с сегодняшней точки зрения могут интерпретироваться как внешнеполитические, были такими же средствами осуществления династической власти, как те, которые ныне считаются скорее внутреннеполитическими» (Фонт М. Короли из династии Арпадов и князя Рюриковичи. *Двенадцать столетий венгерско-русских отношений: доклады, прозвучавшие на юбилейной конференции Центра русистики Будапештского университета им. Этвеиша Лоранда, 26 мая 2005 г.* Будапешт, 2005, 17). Суб'єктом політики, на задоволення інтересів котрого її було спрямовано, виступала не абстрактна держава, а конкретна династія в особі того чи іншого представника. Із такої перспективи не цілком коректним є розуміння Коллінгером «зовнішньої політики Болеслава» як «цілості» (цілеспрямованого політичного «курсу»). Відома в історіографії тенденція розглядати ранню історію Русі та сусідніх країн як історію «міжнародних відносин» (див., напр.: Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* М., 2001), як видається, має дещо анахроністичне звучання і може призводити до хибного розуміння мотивів історичних осіб та вписування невластивого смислу у джерела.

Концептуальні проблеми відображає будова книги. Як легко помітити, її текст структуровано одночасно за різними принципами. Перша, третя та п'ята частини визначені за хронологічним критерієм і присвячені «східній політиці Болеслава Хороброго», відповідно, у 992–1015, 1015–1018 і 1018–1025 рр. Зауважимо, межі цих частин зумовлено датами важливих подій на Русі (смерть Володимира Святославича і відновлення влади Святополка в Києві за допомогою Болеслава). Друга й шоста частини виділяються за суто

тематичним принципом: «Бруно з Кверфурта і східна політика Болеслава Хороброго» та «Польща й печеніги».

«Київський похід у 1018 р.» — це четверта і центральна частина книги, яка обіймає майже половину всього її обсягу. Водночас це своєрідна кульмінація «східної політики» Болеслава. Похід 1018 р. — дуже міфологізована подія в польській історичній пам'яті та надпопулярна тема в історіографії. Контакти Болеслава з Руссю до й після 1018 р., як правило, розглядаються саме з перспективи цього походу. Коллінгер робить спроби збалансувати картину шляхом «розкручування» інших сюжетів, але без видимих успіхів: обсяг його тексту залежить від кількості позицій в літературі питання.

На сторінках своєї праці історик обговорює більшість вузлових питань східноєвропейської історії кінця X — початку XI ст., що традиційно об'єднуються в історіографії під рубрикою «Русь і Польща». У першій частині книги йдеться переважно про династичні зв'язки Володимира та Болеслава, а також про ситуацію на «пограничних територіях» (майбутніх Волині й Галичині). Зокрема розглядаються питання гаданої русько-польської війни 992–993 рр., роль Святополка в династичних зв'язках П'ястів та Рюриковичів і доля єпископа Рейнберна, що був відправлений на Русь разом із дочкою Болеслава, відданою за Святополка.

Друга частина монографії цілком присвячена місії Бруно Кверфуртського. Серед іншого автор звертається до питання про мету його поїздки й можливу роль місіонера в контексті «східних планів» Болеслава. Третя частина готує читача до походу 1018 р. і стосується ситуації на Русі після смерті Володимира Святославича. Коллінгер обговорює тут три головних теми: час і обставини втечі Святополка до Болеслава, проблему престолонаслідування Володимировичів та події 1017 р., скупо згадані у *Хроніці* Титмара Мерзебурзького й лапідарних замітках руських літописів.

У четвертій частині книги історик розбирає паралельні розповіді джерел про київський похід Болеслава, приділяючи найбільшу увагу, зрозуміло, Титмару та *Повісті временних літ*. Він ставить похід 1018 р. у широкий контекст «світової політики» того часу, розглядаючи, зокрема, можливу роль імператора Генріха II в інспірації виправи та загадкове посольство Болеслава до Візантії, згадане в Титмара. У тексті цієї частини автор не уникає таких одіозних сюжетів, як проблема «Червенських городів», легенда про меч Щербець і київські Золоті ворота, а також доля Анастаса Корсунянина і Предслави, яких Болеслав, повертаючись, «прихопив» із собою. Водночас окремі параграфи присвячено й більш специфічним темам, наприклад проблемі монет Болеслава з кириличними написами.

П'ята частина книги веде читача від апогею «східної політики» Болеслава до його смерті. Головну увагу тут приділено завершенню війни Святополка за Київ та втечі в польському напрямку, ролі пограничного Бреста (Берестя) в русько-польських стосунках, а також гіпотетичним скандинаво-руським

коаліціям проти Болеслава в 1018–1025 рр. Шоста глава відстежує історію печенігів, «третього (не)зайвого» польсько-руських протистоянь початку XI ст. Зокрема аналізується можливість переселення частини степовиків на східні землі П'ястів.

Як безпосередньо влаштоване дослідження? Автор ставить собі за мету з'ясувати, що наука може достеменно знати про «східну політику» Болеслава. Він здійснює огляд джерельної бази та своєрідне сортування запропонованих в історіографії інтерпретацій на «прости» гіпотези й гіпотези «другого порядку», тобто засновані на інших гіпотезах. Крім того, ідеться про огляд джерел та оцінку їх потенціалу. У ділянці історії, що переобтяжена складними припущеннями, подібна «інвентаризація» ідей є вкрай корисною. Але в кінцевому підсумку, це робота з передбаченим результатом. Коллінгер повертає читача до відомих джерел (яких за останній час не побільшало, якщо не зважати на археологію) і доходить очевидного висновку, що гіпотези є гіпотезами. (Ледь не в кожному параграфі читач стикається з майже однаковими фразами на кшталт: «але це твердження є всього лише гіпотезою» або «утім, цей висновок гіпотетичний». Хай і обгрунтовані, численні тавтологічні фрази негативно впливають на стилістичне обличчя тексту).

У передмові автор відмовляється від традиційного вступного огляду історіографії на користь принципу *ad fontes* — починати розгляд будь-якого сюжету «від джерела». Однак на практиці, обговорюючи інтерпретаційний потенціал того чи іншого джерела, Коллінгер поринає в аналіз доступної йому літератури з кожного, навіть дрібного, питання. Подекуди він приділяє забагато уваги критиці відверто слабких гіпотез. У результаті розбору різноманітних дослідницьких пропозицій кожен параграф перетворюється на окремий історіографічний екскурс. Це й зумовлює великий обсяг книги.

Слід віддати належне, Коллінгер займає загалом обережну і критичну позицію. Обираючи з-поміж конкурентних гіпотез, він часто пристає на «нульовий варіант» («не можемо знати», «джерела не дозволяють прийняти жоден погляд» і т.п.). Це, безсумнівно краще, аніж піддатися спокусі красивої, але не достатньо обгрунтованої, ідеї. Критично-довідковий аспект — те, у чому книга польського історика найбільше виграє. Щоправда й тут ми стикаємося з неповним урахуванням літератури (зокрема новітньої), що визначально впливає на формування авторської позиції. (Наприклад, обговорюючи гіпотезу так званої «візантійської реформи» Володимира (167–170) Коллінгер майже винятково спирається на праці А. Поппе та О.В. Назаренка. У результаті він без особливих зауважень приймає ідею про план Володимира призначити спадкоємцем Бориса. Літературу, що містить критику такого погляду, автор не враховує або просто не знає (див.: Толочко О.П. *Чи була «Візантійська реформа» Володимира Святославича?* К., 2005; Толочко А.П. *«История Российской» Василия Татищева: источники и известия.* К.; М., 2005, 445–457).

Виникає сумнів: чи варто було скрупульозно перебирати всю накопичену досі літературу й щоразу оголошувати стандартний вирок («це гіпотеза»)? Можливо, краще та легше (принаймні для читача) було б обмежитися кількома показовими прикладами «споживацького ставлення до джерел», сформулювати загальний принцип роботи з джерельним матеріалом і, згідно з цим принципом, оминаючи непролазні історіографічні хащі, вирушити *ad fontes*? Або приділити увагу тим, хай і нечисленным, питанням, де можна запропонувати справді свіжі відповіді?

Здається, книга Кароля Коллінгера ілюструє проблему, з якою нині стикається медієвістика загалом. Кількість джерел практично не зростає, знайти (чи просто вигадати) новий підхід до старого предмета стає дедалі складніше, а бажання підтримувати дискусію не зникає і число охочих не зменшується. За таких умов дослідження з середньовічної історії нерідко перетворюються на історіографічні довідники.

Інша проблема праці Коллінгера, як і багатьох великих книжок (у даному випадку — 409 сторінок самого тексту) — брак яскравої стрижневої ідеї, на яку нанизувався б матеріал. Проходячи крізь весь текст червоною ниткою, така ідея/інтерпретація у чистому вигляді могла би бути викладена наприкінці (або ж заявлена на самому початку). Можна було сподіватися, що дана книга запропонує оригінальне бачення «східної політики» Болеслава, але цього немає. Епілог праці — це довгий, виконаний у телеграфному стилі, перерахунок «усталень» автора з локальних питань. Це освіжає в пам'яті читача зміст праці, але не залишає загального образу політики польського князя.

Свідомо чи випадково переключка заголовку книги з назвою зовнішньополітичного курсу канцлера ФРН Віллі Брандта грає не на користь першої. Нової «східної політики» Болеслава Хороброго ми так і не побачили.

В.А.

Шарлемань Н.В. *Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка*. Составитель, автор предисл. и коммент. В. Ульяновский. К.: Издательский дом «Антиквар», 2015, 1136 с.

Спеціалістам з історії Русі Микола Васильович Шарлемань відомий як автор низки статей про відображення природи (здебільшого фауни) у *Слові о полку Ігоревім*. Невеличкі замітки (переважно 3–5 сторінок, зрідка — 10) він публікував, головним чином, у *Трудах Отдела древнерусской литературы*, і його цінували як спеціаліста-зоолога, який тлумаченням згадок тварин і природних феноменів у дусі, як тепер сказали б, «наївно-реалістичному» сприяв загальному руху автентизації *Слова* в радянській науці. Ще декілька праць М.В. Шарлемань присвятив зображенням тварин на фресках Софійського собору в Києві (у зв'язку із темою *Слова о полку Ігоревім*). Не утримав-

ся Шарлемань і від того, щоб (у дусі часу) не взяти участь у пошуках автора *Слова*, яким запропонував уважати самого головного героя твору — Ігоря Святославича. Внесок Шарлеманя в дослідження *Слова* забезпечив йому окрему статтю в *Енциклопедии «Слова о полку Игореве»*, де його названо автором «ценных наблюдений над текстом», праці якого «построены на прочтении текста С. как строго документального описания, а не поэтич. произведения», а також відзначено, що гіпотеза про авторство Ігоря Святославича «встретила поддержку в романе-эссе В.А. Чивилихина “Память”». Цим, власне, Шарлемань і ввійшов у науку про минуле.

Утім жоден дослідник *Слова*, навіть покровитель Шарлеманя акад. Д.С. Лихачов, не заслужив на настільки повне та всеохоплююче видання наукової й епістолярної спадщини, яке знаходимо в рецензованій книжці. Її монументальний обсяг — 1136 сторінок — усе ж відображає не стільки місце Шарлеманя в науці, скільки працездатність і посидючість упорядника — В.І. Ульяновського, який, здається, без особливого відбору опублікував усе, що містилося в особовому фонді Шарлеманя (зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського). Не будучи спеціалістом від Київської Русі й маючи доволі туманні уявлення про ієрархії, пропорції та пріоритети цієї дисципліни, В.І. Ульяновський виявився не упорядником (роль якого передбачає, усе ж, осмислену селекцію, а отже, і відсів матеріалу), а невтомним анотатором, спорядивши мало не кожному згадану в тексті реалію гаргантюанськими за розміром і абсолютно надлишковими у виданні такого роду довідками. Складається враження, що В.І. Ульяновський не підозрює про існування енциклопедій та довідників, де міститься відповідна інформація (або не вірить, що про це знає його читач), і використовує нагоду для просвітництва. Отож ми знайдемо, наприклад, детальну біографію оперного співака Леоніда Собінова, графіка Василя Касіяна (у примітці до його підпису в офіційному папері (!)), президента АН УРСР акад. Олександра Палладіна, життєпис діяча компартії Олександра Шліхтера тощо. Часом коментаторові відмовляє відчуття міри: так, його примітка (2 стор. петитом!) до автобіографічного уривку про справу Бейліса перевищує за обсягом сам коментований текст.

За своїми кваліфікаціями В.І. Ульяновський значно краще міг би впоратися з публікацією мемуарної та епістолярної спадщини Шарлеманя. Микола Васильович прожив довге життя (1887–1970 рр.), був свідком важливих подій в історії Києва, знав багатьох людей, чимало листувався. У цих розділах, справді, читач знайде велику кількість цікавих матеріалів (зокрема листи В.П. Адріанової-Перетц, П.Д. Барановського, М.М. Вороніна, Н.К. Гудзія, Л.О. Дмитрієва, Д.С. Лихачова). Не всі листи заслуговували на публікацію (наприклад, навряд чи має цінність зміст коротких листівок із привітаннями з «Праздником Великого Октября», із Новим роком, або ж офіційні відмови Інституту літератури виплатити гонорар за статтю). Цікаві (переважно для

клян, але не тільки) мемуарні уривки, записані від Шарлеманя. Але, здається, і тут упорядникові варто було б проявити більше смаку й такту. Шарлемань, судячи з усього, диктував свої спогади вже в дуже похилому віці, що позначилося на їх змісті. Так, наприклад, згадки про родину Грушевських зводяться до дієслів «знав», «бачив», але, схоже, з великої дистанції. А особистих зустрічей відзначено рівно дві: Михайло Сергійович Грушевський «отличался большой подвижностью» і якийсь на човні прибув до заповідника в Кончі-Заспі, де працював Шарлемань. «В последний раз я его увидел в гробу» (739). Очевидно, усупереч інстинктам бібліографа, не всякий папірець з архіву варто публікувати. Часом, утримуючись від оприлюднення, можна проявити більшу пошану до пам'яті як автора, так і його персонажів.

Головна праця Шарлеманя — «Слово о полку Игореве» как источник к познанию Киевской Руси» — так і не побачила світ за життя автора, а після смерті була опублікована, як наполягає упорядник нинішнього тому, не належним чином (українською мовою). Видання цієї невеличкої книжечки (у нинішньому томі займає менше 100 сторінок, обсяг чи не вдвічі збільшено за рахунок вже знайомої нам неконтрольованої коментаторської активності упорядника) можна вважати головним внеском публікатора до дисципліни історії Русі. Повернення загублених книжок є актом відновлення справедливості, часом (і в нашому випадку також) незалежно від їх наукової якості. Опублікована на сс.139–239 праця стала підсумком занять Шарлеманя *Словом* і темою відображення в ньому природи. Із точки зору публікації наукової спадщини Шарлеманя тим можна було б і обмежитися, додавши хіба (також невидану) брошуру «Стенопись охотничьего содержания Софийского заповедника как источник по краеведению Киевской Руси» (сс. 515—577 нинішнього видання). Але упорядник «наганяє» обсяг, передрукуюючи підряд усе, що знайшов в архіві: опубліковані статті (у добре відомих і зовсім не рідкісних виданнях), неопубліковані варіанти, короткі тези (для усних виступів?), конспекти екскурсій, навіть незавершені й обірвані на півслові роботи тощо. На фоні змісту підсумкової книжки все це здається тавтологією, непотрібною і втомливою. Упорядник не минає «ані титли ніже тії коми». Подібне трепетне ставлення цілком зворушливе, але служить погану службу Шарлеманеві: книжка виявилася непідйомною і нечитабельною.

Рецензоване видання, однак, ставить важливу (дарма що навіть неусвідомлену упорядником) проблему: в якому обсязі й з якою деталізацією доцільно видавати спадщину оригінальної людини, щиро відданого своєму захопленню аматора, але постаті маргінальної для дисципліни, чий доробок значною мірою застарів? Доля, судячи з усього, була несправедливою до Шарлеманя. Але чи виправдовує бажання сучасного публікатора якось компенсувати ці кривди аж до такої міри трепетне ставлення до, наприклад, чернеток? Чи варто оприлюднювати медичні довідки? Чи будь-які автобіографічні записи є неоціненними?

Найближча (за задумом і структурою) аналогія до рецензованого видання, яка одразу ж спадає на думку — том біографічних, епістолярних та наукових матеріалів великого еллініста М.І. Ростовцева, виданий під назвою «Скифський роман» (М., 1997, 624 с.). Контраст повчальний: за неспівставного масштабу наукового обдарування й колосальної різниці щодо ролі в історії науки, класик «умістився» у книжці вдвічі (!) меншого обсягу. Упорядником її був Г.М. Бонгард-Левін, чия компетентність забезпечила вдумливий відбір матеріалів, а також їх делікатне коментування, як, до речі, і спокійно-академічний діловий тон передмови та статей, що так контрастує із захоплено-апологетичною тональністю написаної В.І. Ульяновським передмови (під назвою майже із Зоценка: «Влюбленный в древности зоолог» (13–114)).

Про В.М. Бенешевича, великого візантиніста і людину трагічної біографії, було сказано: «Усією своєю долею Бенешевич заслужив право були опублікованим до останнього рядка» (Медведев И.П. *Петербургское византиноведение. Страницы истории*. СПб., 2006, 277). Чи варто з такою ж міркою підходити до історика-любителя, який ані обдаруванням, ані внеском у науку, ані, зрештою, життєвим шляхом не заробив, щоб стати в один ряд із гігантами?

Отож подивуємося поблажливості спонсорів рецензованого видання (якими вказано «Германский исторический институт в Москве» та мецената «Алексея Евгеньевича Шереметьева») і поспівчуємо їмній легковірності.

О.Т.

Ольга Б. Страхова. *Глаголическая часть Реймского евангелия: История, язык, текст [Palaeoslavica. Supplementum 3]* (Cambridge, Mass., 2014), 261 с.

Реймське евангеліє — церковнослов'янський пергаментний кодекс, що нині зберігається в бібліотеці м. Реймс, став одним із найбільш знаменитих рукописів через романтичну версію походження, згідно з якою його було вивезено з Києва дочкою Ярослава Мудрого Анною (одруженою із французьким королем Генріхом I), а також і тим, що на ньому нібито присягали всі французькі монархи, починаючи з XI ст. Ця «легенда», широко розповсюджена як у популярній історичній свідомості, так і серед частини дослідників, є цілковито фіктивною, як і належить легенді.

Рукопис складається із двох різночасових частин. Більш відома перша, кирилична, частина кодексу. Вона складається із 17 аркушів розміром 23×17,5 см, текст її писано у два стовпчики по 20 рядків на сторінку, і являє собою уривок евангелія апракосу (18 та 19 зошити) з читаннями за кінець жовтня — початок березня. Попри декілька ґрунтовних досліджень (див., зокрема: Соболевский А.И. Кириловская часть Реймского евангелия. *Русский филологический вестник*. 1887, т. 18, 143–150; Жуковская Л.П. *Реймское*

евангелие: история его изучения и текст. М., 1978; Тот И.Х. О протографе кириловской части Реймского евангелия. *Studia russica* 5 (1982), 5–23), як датування, так і походження кириличної частини *Реймського евангелія* залишаються предметом дискусії: його вважають рукописом балканським (болгарським чи сербським), або ж руським, скопійованим із болгарського чи сербського оригіналу, і датують XI або ж XII ст. Друга частина, що складається із 32 аркушів, писана в 1395 р. хорватською глаголицею в Еммауському монастирі, заснованому 1347 р. імператором та чеським королем Карлом IV Люксембурзьким у Празі для хорватських монахів із розореного венеціанцями монастиря свв. Козьми та Дем'яна на о. Пашман неподалік від м. Задар. Еммауський монастир дотримувався бенедиктинського уставу, але служба відбувалася слов'янською мовою.

Книга О.Б. Страхової складається із двох частин. Друга частина містить видання глаголичної частини *Реймського евангелія* (139–261). Текст публікується «слово у слово», «рядок у рядок», зі збереженням усіх виносних літер, із зазначенням поділу на рядки. Видання глаголичного тексту супроводжено паралельним варіантом у кирилиці.

Перша частина книги містить систематичне дослідження глаголичної складової *Реймського евангелія*. Нижче подаємо стислий реферат цього дослідження.

Глаголичний запис переписувача сповіщає, що цю частину рукопису було виконано 1395 р.; що вона містить урочисті служби, під час котрих абат монастиря служить в єпископському облаченні, зокрема в митрі; що кирилична частина книжки написана власною рукою св. Прокопія Сазавського (+1053 р.); що її було подаровано монастиреві його засновником, Карлом IV, імператором Священної Римської імперії.

До цієї інформації наука XIX–XX ст. додала майже авантюрну біографію рукопису. Можна прочитати, що кириличну частину *Реймського евангелія* написано рукою самого св. Мефодія, учителя слов'ян; що її було створено в Києві для Анни Ярославни, яка взяла її з собою в далеку Францію, згодом подарувала єпископові шалонському Рогеру, який і поклав книжку в Реймському соборі; що рукопис було подаровано деспотою Єленою Сербською французькому королеві Людовикові Святому між 1250 та 1270 рр. і через нього той потрапив до Реймса; що рукопис (у його нинішньому двоскладовому вигляді) привезли хрестоносці зі сплюндрованого 1204 р. Константинополя; що рукопис було привезено звідти, але 1574 р., і подаровано Реймському собору кардиналом Шарлем Лотаринзьким, а до Константинополя *Реймське евангеліє* потрапило завдяки гуситам; що на *Реймському евангелії* присягали під час коронації всі французькі королі, починаючи з XI ст. і до Великої французької революції.

Перевірці цих версій, а також встановленню обставин, за яких *Реймське евангеліє* опинилося в Реймсі, присвячено *Вступ* (1–11). Інвентар соборної

ризниці 1669 р. визначав книгу як «написану по-грецьки та по-сирійськи», і вказував, що її собору 1574 р. подарував Шарль де Гіз, кардинал Лотаринзький. Походженням книга — зі «скарбниці Константинополя» і сходиться до св. Ієроніма. Щоправда жодних документів, які підтверджували б подібний дар, віднайти не вдається. Інвентар згадує ще один дар Шарля де Гіза: «подвійну дощечку, дуже древню», виготовлену із дерева істинного Хреста та ясел Спасителя, на одному боці якої зображено Спасителя із супутниками по дорозі в Еммаус, а на іншому — Богородицю із немовлям. Ікона також походила зі «скарбниці Константинополя», про що нібито твердив грецький напис. Обидва предмети, як зазначає О.Б. Страхова, вірогідно, склали собою єдиний дар і походили із празького Еммауського монастиря, головним покровителем якого вважався св. Ієронім. Чи використовували *Реймське євангеліє* в обряді коронації, надійних даних немає; усі вони — вторинні й походять із записок мандрівників, що описували раритети Реймса, часто з чужих слів. Якщо ж книжка таки була частиною церемонії, то не через зміст чи походження, а, швидше за все, завдяки численним реліквіям (частки Животворящого Хреста, мощі св. апостолів Петра та Филипа, св. папи Сильвестра, св. Кирила, св. Марти, св. Маргарити), умонтованим у коштовну оправу (дошки із позолоченого срібла вагою 3 марки 7 унцій 4 грана).

Глава 1 «Графіка та орфографія глаголичної частини *Реймського євангелія*» (12–30) є скрупульозним дослідженням палеографії та мовних рис рукопису. Він займає 62 стор., або ж 4 восьмиаркушних зошити-кватерніона, і писаний двома писцями. Текст виконано у два стовпчики, по 20 рядків на стовпчик, що точно відповідає кириличній частині рукопису. Почерк обох писців є типовим прикладом хорватської «ламаной» (рос. «угловатой») глаголиці, характерної для XIV–XV ст. Хоча серед монахів Еммауського монастиря на момент створення рукопису, імовірно, уже не було вихідців із Далмації, мовні особливості видають низку рис, притаманних хорватським діалектам і відсутність чеського субстрату. Це може вказувати на те, що в основу глаголичної частини *Реймського євангелія* (далі — ГЧ) було покладено досить древній текст, який виник ще на хорватському ґрунті.

Глава 2 «Склад читань *Реймського євангелія*». ГЧ містить читання тридцяти двох служб: від Вербної неділі до загальної сповіднику-єпископу. О.Б. Страхова здійснює систематичне порівняння складу перикоп ГЧ із дотриденськими літургійними пам'ятками, у першу чергу — з латинськими та слов'янськими глаголичними міссалами. Послідовність служб у ГЧ не збігається із традиційним католицьким міссалом, а набір служб виявляється вкрай обмеженим (37). До числа тих, що збігаються, належать читання на свята, які належали до розряду найурочистіших богослужень літургійного року (Великого Четверга, Великодня, щорічної служби на освячення церкви, католицької П'ятидесятниці, Трійці, свята Тіла Господнього, Різдва Іоанна Предтечі тощо). Переписувач ГЧ скопіював ці читання, опустивши при цьо-

му всі богослужбові вказівки. До числа читань, що не збігаються, належать служби різним святым (переважно покровителям монастиря св. Прокопію Сазавському, св. Ієроніму, свв. Кирилу та Мефодію, св. Бенедикту, але також св. В'ячеславу); служби на день св. архангела Михаїла та Обрізання Господнього; нарешті особливе місце займають великопосні служби Вербної неділі та Великої Суботи, частину читань яких опущено чи замінено читаннями з інших служб (53–58). Еммауський монастир був першою й залишився єдиною обителлю у Празі, де католицька служба велася слов'янською мовою. В основу його літургійних книг було покладено хорватські глаголичні богослужбові кодекси, у той час, як укладачеві ГЧ потрібно було відбити потреби чеської церкви (урочистих свят, затверджених 1349 р. собором Празької архієпископії, табл. 1, 58–59) і власного монастиря. Порівняння читань ГЧ із найдавнішими *міссалами* (як глаголичними, так і латинськими, табл. 2, 60–65) свідчить, що жодний з них не відбивав потреб Еммауського монастиря. Отже відбір читань, як і самих свят, у ГЧ виявляється доволі своєрідним, а укладач почувався досить вільно у виборі. Для кого призначався рукопис? Яким літургійним потребам відповідала така книга? Які літургійні завдання вирішувала?

Відповіді на ці питання запропоновано у главі 3 «Жанр глаголичної частини *Реймського євангелія*». Обговорення цього питання О.Б. Страхова розпочинає з короткого екскурсу в історію еволюції богослужбових книг у латинській церкві. Особливим жанром серед них були *лекціонарії*, що містили тексти ветхо- та новозавітних читань, виголошуваних під час месси. У розпорядженні священника також була книга, призначена лише для нього – *сакраментарій*, що містив тільки молитви, виголошуваних ним під час месси. Для хора призначалися *антифонарії*. Із розвитком католицької літургії, з формуванням *месси високої* (*missa solemnis*) та *низької* (*missa lecte*), зі зростаючою участю священника в богослужінні виникла необхідність звести до купи всі тексти, які звучали під час літургії від різних її учасників. Так виникає *Missale plenarium*, що містить повний набір текстів, які виголошуються чи виспівуються під час літургії. Із XIII ст. *повні міссали* стають найрозповсюдженішим типом богослужбової книги.

Глаголична рукописна літургійна традиція у своїй практиці обходилася *міссалами* та *бrevіаріями*. Від кінця XV — поч. XVI ст. відомі хорватські латинські *лекціонарії*, а також *лекціонарії* на хорватській мові. Подібні тексти не могли (з міркувань хронологічних) справити безпосередній вплив на ГЧ, але все ж О.Б. Страхова визначає її жанр як *короткий глаголичний лекціонарій* (71). У табл. 4 (76–79) вона здійснює систематичне порівняння складу ГЧ із хорватськими *лекціонаріями*, із чого випливає, що своєю композицією ГЧ завдячує саме *лекціонаріям*. Утім запозичуючи структуру тексту від *лекціонаріїв*, писець ГЧ переписував перикопи безпосередньо з глаголичного *міссала*.

Це не єдина своєрідна риса ГЧ. Іншою є різниця відмінність у тому, як у ГЧ представлено літургійний рік (глава 4 «Літургійний рік згідно з глаголичною частиною *Реймського євангелія*», 83–96). Календарі *міссалів* починали рік з 1 січня, але власне службова частина міссалів розпочинала літургійний рік з Адвента, що наступав за чотири неділі до Різдва. Табл. 5 (86) демонструє, наскільки літургійний рік ГЧ відрізнявся від літургійного року сучасних йому католицьких *міссалів*. Він розпочинав літургійний рік із Вербної неділі; розташування свят (фіксованих) також суперечить католицькій традиції й орієнтовано на Вербну неділю як початок літургійного року. Як зазначає О.Б. Страхова, коли ми погодимося з тим, що укладач ГЧ подумки вміщував свій літургійний календар у 1372 р. (тобто рік освячення Еммауського монастиря), неможливо не помітити, що розташування служб у ньому підпорядковано ідеальному 365-денному циклу: починається службами Вербної неділі та Страсного четверга (що 1372 р. припадали на 21 та 25 березня) і закінчується службами св. Бенедикту та Благовіщенню, які завжди припадають на 21 та 25 березня. Чим міг керуватися автор? Чому він надавав такого значення Вербній неділі?

Можлива відповідь на ці запитання міститься в окремому розділі глави з історичним екскурсом щодо ролі Вербної неділі 1350 р. в церковному та політичному житті Праги XIV ст. («Вербна неділя 1350 р.», 87–91). Ставши імператором, Карл IV докладав чимало зусиль, аби оволодіти дорогоцінними реліквіями Священної Римської імперії. Серед них були частки Хреста Господня, цвях, що ним Спасителя було прибито до хреста, частина списа, яким його проткнули на хресті, зуб Іоанна Хрестителя, ключиця св. Анни, мечі свв. Маврикія та Карла Великого, його корона та ін. Ці реліквії урочисто перенесли до Праги. 21 березня 1350 р., на Вербну неділю, їх було продемонстровано народу і тоді ж оголошено, що відтепер їх належить регулярно являти віруючим для поклоніння. Того ж року Карл IV звернувся до папи Климента VI з проханням затвердити день поклоніння, а також відпущення гріхів усім, хто відвідає їх у Празі. Понтифік підтвердив прохання імператора відповідною грамотою і встановив термін відпущення гріхів у 280 днів. Події Вербної неділі 1350 р. відкрили цілу низку ініційованих Карлом IV заходів щодо вшанування реліквій у Празі та встановлення відповідних свят. Ці події знайшли відображення в тогочасних хроніках (Франциска Празького та Бенеша з Вайтміле), та й без них, треба гадати, були широко відомими. У рік освячення Еммауського монастиря — 1372-й — Вербна неділя припала на той же день 21 березня, що й у рік перенесення святинь 1350-го. Укладач ГЧ міг уважати подібний збіг промовистим і значущим, щоб зробити Вербну неділю точкою відліку літургійного року.

Утім, як зазначає О.Б. Страхова, до такого рішення його могла підштовхнути ще одна обставина, можливо навіть вирішальна. ГЧ *Реймського євангелія* не мислилася поза зв'язком із його кириличною частиною (далі — КЧ).

Крім змісту приписки, про це свідчать і явні ознаки достосування новоствореного рукопису до КЧ: розміри аркушів ГЧ повністю відповідають розмірам КЧ, а оформлення аркуша імітує оформлення аркуша з КЧ: текст написано у 2 стовпчики по 20 рядків на стовпчик. Останнє читання КЧ стосується дня 40 мучеників Севастійських, 9 березня. Коли укладач ГЧ гадав продовжити літургійний рік КЧ, вибір 21 березня видається закономірним. Це — день св. Бенедикта, одного з покровителів монастиря. У цей день абат мав особливий привілей: служити в єпископському облаченні, включно із митрою (про що наголошено у приписці).

Глава 5 («Глаголична частина *Реймського євангелія* як паралітургійний текст», 97–112) резюмує встановлені попереднім дослідженням результати, які, своєю чергою, ставлять чи не найголовніше питання: для кого і з якою метою було створено глаголичний текст?

Отже, 1) в основу ГЧ було покладено хорватський глаголичний *міссал*, лексика якого зберегла сліди кирило-мефодіївської традиції.

ГЧ містила служби особливо урочистих свят, під час яких абат монастиря служив в єпископському облаченні. Однак вибір служб виявився досить довільним і неповним, хоча автор подбав про те, щоб вони покривали весь простір року.

У більшості випадків читання служб збігалися із читаннями дотридентських *міссалів*, хоча наявні непоодинокі випадки відхилення від норми, свідомі або наслідок якихось помилок.

Жанр ГЧ — короткий *лекціонарій* — не має паралелей у глаголичній писемності.

Послідовність служб — від Вербної неділі до Благовіщення — цілковито суперечила всім нормам католицького літургійного року. Настільки радикальне відхилення від літургійного календаря римської церкви вкрай утруднювали, або й робили неможливим використання тексту ГЧ як *лекціонарія*.

Над ГЧ працювали щонайменше четверо виконавців. Крім двох переписувачів, це ще рубрикатор, котрий розписував ініціали, та мініатюрист. Рубрикатор подеколи робив помилки, сконцентровані переважно в кінці рукопису, що може вказувати на певний поспіх у виготовленні. Цей поспіх О.Б. Страхова схильна пов'язувати із завершенням суцільного переписування монастирського архіву, завершеного 12 червня 1386 р. Можливо у процесі інвентаризації документів монастиря серед них віднайшли кириличний рукопис (тобто нинішню КЧ *Реймського євангелія*) і вирішили надати знахідці особливого значення.

Відтак дослідниця розглядає дві версії виникнення *Реймського євангелія*.

Версія А полягає в тому, що *Реймське євангеліє* призначалося як подарунок якійсь знатній особі. Версія Б полягає в тому, що знахідка кириличного рукопису могла стати імпульсом для виготовлення «артефакту» (в певному смислі імітації богослужбової книги) з метою залучення віруючих та палом-

ників. Екзотичний кириличний фрагмент було приписано св. Прокопіїві Сазавському, а дар — Карлові IV, засновникові монастиря. Оздоблене коштовним срібним окладом-мошевином, *Реймське євангеліє* було призначене для того, щоб виконувати паралітургійні функції, привертаючи увагу й погляди віруючих під час урочистих процесій при богослужінні.

Яким чином і коли *Реймське євангеліє* полишило стіни Еммауського монастиря, невідомо. Одна з ранніх легенд наполягала, що воно опинилося в Константинополі. Останній розділ книжки — «Загадки і здогади: із Праги до Константинополя» — зважає історичну вірогідність гіпотез про можливі обставини такої подорожі.

О.Т.

Christian Raffensperger, *Ties of Kinship: Genealogy and Dynastic Marriage in Kyivan Rus'* (Cambridge, Mass.: The Ukrainian Research Institute, Harvard University, 2016) [*Harvard Series in Ukrainian Studies*], 407 pp.

Попередня книжка Кристіана Раффенспергера (*Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World* (Cambridge, Mass., 2012) зустріла суперечливий прийом. Рецензії на неї розподілилися в діапазоні від різко негативних (Романа Ковальова ("Reimagining Kievan Rus' in Unimagined Europe," *Russian History* 42 (2015), 158–187) та Ф.Б. Успенського (*Slověne = Словѣне. International Journal of Slavic Studies*. 2012, № 2, 153–159)) через стримано-критичні (Саймона Франкліна (*Slavic Review* 72, 1 (2013), 118–120) та О. Филіпчука в попередньому томі *Ruthenica*)) до нейтральних (Eve Levin (*The American Historical Review* 118, 2 (2013), 566–567)) і, нарешті, безумовно схвальних (Charles J. Halperin, "A Comparative Approach to Kievan Rus'," *Russian History* 42 (2015), 149–157). Різноголосну реакцію було зумовлено як відмінними академічними традиціями читачів, так і, значно більшою мірою, виразно полемічним характером книжки.

Щойно видана нова праця дослідника навряд чи викличе такі сильні емоції, адже є, по суті, довідником із генеалогії та шлюбних союзів князівського дому Русі (хоча навіть на «короткій воді», де плавають генеалогі, як ми знаємо, можуть вирувати серйозні бурі). Відлуння ідей попередньої книжки відчутно (переважно в передмові), але видання — принаймні назовні — не розвиває жодного тезису, будучи детальною, скрупульозною, систематичною спробою представити сучасний стан знання про генеалогічні та матримональні зв'язки Рюриковичів. Автор визначає завдання публікації в досить амбітний спосіб: замінити як стандартний довідник із генеалогії знамениту книжку М.О. фон Баумгартена, видану ще 1927 р. (*Nikolas de Baumgarten, Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle*

(Roma, 1927) [Orientalia Christiana 35]. Досі це не вдавалося, але мета — не з розряду нездійснених: видатна для свого часу праця Баумгартена значною мірою застаріла. Утім, якщо й вийде перевищити його досягнення, то лише частково: Раффенспергер обмежив свої розшуки хронологічно — серединою XII ст., або ж п'ятьма поколіннями нащадків Володимира Святославича.

Книжка складається з двох частин. Перша (13–176) — є систематичним оглядом династичних шлюбів п'яти поколінь руських князів після Володимира. Друга частина (177–382) містить 22 генеалогічних таблиці: 14 із них організовані традиційним чином, тобто являють собою графічні зображення нащадків одного «патріарха», засновника лінії (останній — Юрій Володимирович Долгорукий). Ще 8 таблиць представляють династичні зв'язки Рюриковичів із правлячими домами Західної Європи, Скандинавії, Польщі, Угорщини, Німеччини, Візантії, Чехії та половців. Усі таблиці докладно анотовані джерельними посиланнями.

Книжка не містить традиційного розділу «висновків», отож крім побіжних зауважень у передмові, інтерпретаційна частина дослідження відсутня. Зрештою, це й не входило в завдання автора: він намагався надати в руки дослідників (у тому числі тих, що працюють у суміжних дисциплінах візантиністики та західної медієвістики, і не завжди володіють відповідними інструментами для самостійних розшуків) зняряддя для орієнтації у складних, заплутаних і суперечливих взаєминах усередині династії Рюриковичів, а також їхніх матримоніальних зв'язках із довколишніми правлячими домами. Немає сумнівів, що й історикам Русі стане у пригоді новий, документально вивірений, заснований на врахуванні новітніх даних довідник.

О.Т.

Dariusz Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna* (Kraków: Avalon, 2014), 544 s.

Даріуш Домбровський, автор останньої за часом книги про Данила Романовича Галицького, спробував одразу ж виокремити її тематику в колі добре відомих монографій Миколи Дашкевича та Миколи Котляра, присвячених відповідно «княжінню» та «життєпису» одного з найбільш активних руських князів XIII ст. На думку Домбровського, його книжка присвячена політичній біографії Данила Романовича як «короля Русі» з 1201 по 1264 рр. І у цьому вже криється доволі суттєва суперечність, адже новонароджений Данило навряд чи усвідомлював усі труднощі політичного шляху, який йому належало пройти, і до одруження з онучкою хана Котяна 1217 р. його більше хвилювали тривалі періоди розлуки з матір'ю, яка надовго полишала його при угорському дворі, практично як заложника. Крім того, каламутне (а, можли-

во, і сумнівне) повідомлення про коронацію Данила (найімовірніше 1253 р.) якщо й може розглядатися як віха в його біографії, однак аж ніяк не відкидає відблиску на весь попередній період його діяльності. Гіпертрофована увага до цього епізоду в польській та галицькій історіографіях навряд чи відбиває значення цієї події в реаліях середини XIII ст., та й, схоже за все, в очах самого Данила.

Можна було б гадати, що назвою та структурою своєї студії Д. Домбровський хотів позначити відмінність ракурса власного дослідження від праць попередників. Утім, за дивним збігом, остання книга М.Ф. Котляра називається «Даниил, князь Галицкий: Документальное повествование» (СПб., 2008), тобто (за винятком різниці в титулі) майже тотожно до рецензованої студії. Із більш ранньою монографією М.Ф. Котляра збігається структурний поділ тексту й назви розділів. До прикладу, перший розділ в обох книжках присвячено діяльності Романа Мстиславича; другому розділу дано аналогічні назви: «Важкі роки 1205–1217» — у Домбровського, «Дитячі та юнацькі роки Данила» — у Котляра. Неважко здогадатися, що в них розглядається хронологічно той самий період. Також ідентичні з погляду хронології й тематики треті розділи книжок, хоча й названі по-різному. Ну і, звичайно ж, завершується життєпис (він же — політична біографія) в обох книжках аналогічним розділом — «Останні роки».

Подібні збіги, звісно ж, коріняться у самому жанрі князівської біографії, де сюжет уже принципово відомий, реальне життя персонажа диктує історикові послідовність опису, дозволяючи невелику міру свободи у формуванні оповіді. Але, здається, дві біографії виявилися схожими ще й через спільний метод дослідників.

Перша книжка Котляра (К., 1979) вийшла у серії науково-популярної літератури, і в рази менша за обсягом, ніж праця Домбровського. У ній мало джерелознавчих роздумів, але присутні (данина часу) посилання на Маркса, яких ми не знайдемо в «політичній біографії короля Русі». Але в останній також відсутнє усвідомлено-критичне ставлення до головного джерела, через що наукова біографія стає, по суті, його переповіданням. Цілковито спираючись на текст *Галицько-Волинського літопису*, який Домбровський уважає «справжньою скарбницею», автор потрапляє під його вплив, що не завжди дозволяє критично осмислювати літописні повідомлення. Усвідомлюючи, що літопис прославляв діяльність обох синів князя Романа, але «більшою мірою самого Данила», дослідник наслідує традиційний погляд на історію його створення в «оточенні старшого Романовича» й наступного редагування тексту його братом Васильком. Якою мірою подібне «редагування» вплинуло на об'єктивність висвітлення біографії Данила Романовича, автор книги не пояснює.

Не з'ясував він цього, судячи з усього, і для себе. У спеціальному розділі «Założenia metodyczne» джерелознавчим питанням відведено лише одну

сторінку, а достовірність повідомлень літопису обґрунтовується твердженням, ніби він має характер тексту, «написаного [...] живим свідком подій, який насичував оповідь чималою кількістю [...] високою мірою правдоподібних подробиць». Цього, відверто кажучи, замало.

Між тим, від уявлень про процес та етапи складання «галицького» літопису (які його сегменти здогадно сучасні подіям; якою мірою оповідь є ретроспективною, і, у такому випадку, яка часова дистанція між записом та подією; в якому оточенні складався літопис і яка була його початкова ідеологія?) залежить не тільки правдивість загального обриса біографії, але й найцінніше для біографа: достовірність подробиць, дрібних епізодів, історичність імен персонажів, автентичність висловлювань, мотивації вчинків тощо.

Не можна сказати, що складна історія створення основного джерела його книжки цілковито пройшла повз увагу Домбровського. Наприклад, «легендарним» він вважає повідомлення про те, що полонений київський воєвода Дмитро впливав своїми порадами на напрямок просування монгольського війська (218). Однак дослідник не бачить системи в появі подібних «легендарних» повідомлень, відповідно, критично не відсіює ті з них, що допомагають йому вибудувувати струнку «політичну біографію короля Данила».

Книжка Домбровського вичерпно документована з погляду бібліографії. Автор прекрасно орієнтується в літературі, реагує на всі, навіть найменші, відтінки дослідницької думки, висловлені в історіографії, приділяє увагу гіпотезам, здогадам і припущенням, частину з них додає сам. Отож його праця може служити добрим путівником по різноманітних аспектах західно-руської історії першої половини XIII ст., а ще більшою мірою — по меандрах історичної думки.

Та попри великий обсяг і спорядженість солідним науковим апаратом, книжка Домбровського, поза сумнівом, належить до категорії науково-популярної літератури.

В.С.

Бауер Н.П. *История древнерусских денежных систем. IX в. — 1535*. Изд. подгот. чл.-корр. РАН П.Г. Гайдуков. М.: Русское слово, 2014, 692 с., илл.

Наукова кар'єра Миколи Павловича Бауера (1888–1942) склалася невдало, а життя виявилось трагічним. Він вступив у науку напередодні Першої світової війни, і його долю, як, зрештою, і багатьох людей його покоління, поламали тектонічні зсуви початку XX ст.: революція (яку вони так очікували й наближали), розпад Російської імперії, громадянська війна та репресивна радянська влада. Дворянин і прихильник партії конституційних демократів, Бауер не цілком вписувався в нове життя (слідчому НКВС він зізнавався, що

так і не навчився послуговуватися загальноновживаною мовою нових часів), був скептично налаштований до нових порядків і майже не приховував цього. Його вважали людиною не цілком благонадійною, неодноразово звільняли з роботи. Він багато й напружено працював, чимало писав, але опублікувати вдалося не все (близько 30 праць), і то здебільшого в іноземних виданнях (німецьких та австрійських, що лише побільшувало підозри). Підготовлену докторську дисертацію так і не дали захистити, незважаючи на неодноразові спроби (остання — у червні 1942 р., за два тижні до арешту). Війна застала Бауера співробітником Інституту історії матеріальної культури. Його (людину без ступеня) не евакуювали із Ленінграда, і він у нелюдських умовах пережив першу трагічну зиму блокади, спостерігаючи смерть друзів і колег від голоду та виснаження, дійшовши до крайнього ступеня дистрофії. Блокадний досвід сформував у ньому переконання, що він є свідком смерті науки про древності, і перед розстрілом Бауер просив власті подбати про рукопис його книжки, адже він залишався «останнім нумізмом в області російської історії». Це справді було так: його колеги, як старшого віку, так і ровесників, уже не було серед живих. 1933 р. помер О.В. Орешников, 1936 р. — М.П. Лихачов (після заслання), 1938 р. — Р.Р. Фасмер (у засланні), 1942 р. у блокадному Ленінграді пішли з життя О.М. Зограф та О.О. Ільїн. Зі смертю Бауера наукові дослідження у сфері середньовічної нумізматики у СРСР припинилися.

Через арешт і страту над постаттю Бауера зависла фігура умовчання, а його вже набрані типографським способом праці можливо було надрукувати лише під чужим іменем. Більшість рукописів завершених, але так і неопублікованих праць Бауера зникли. Між тим, забутий і незгадуваний в історіографії він був, без перебільшення, найзначнішим дослідником середньовічної нумізматики Східної Європи. Із виданням його головної праці — «Історія давньоруських грошових систем. IX ст. — 1535 р.» — це стає очевидним.

Книга побачила світ завдяки багаторічним зусиллям відомого російського археолога й нумізмата члена-кореспондента РАН П.Г. Гайдукова, який розшукав усі збережені рукописи праці та підготував її публікацію на взірцевому археографічному рівні. Він же спорядив видання докладним, заснованим на численних документальних джерелах, нарисом життя і творчості Бауера («Последний нумизмат в области русской истории»: О Николае Павловиче Бауере и его книге», V–СХХ). Книжка, крім того, містить розділ «Материалы к биографии Н.П. Бауера» (531–603), де, зокрема, опубліковано пронизливі за відвертістю сповідні «Собственноручные показания обвиняемого Бауэра» (582–593), а також (окремим додатком) бібліографію основної літератури з середньовічної російської нумізматики, виданої після написання книги Бауера (604–621).

Перше видання монографії Бауера має не просто меморіальний характер, хоча, безумовно, є спокутою чужої провини перед цим визначним ученим. Завершена 74 роки тому книжка залишається фундаментальним історико-

нумізматичним дослідженням, що в основних своїх частинах аніскільки не втратило значення для наших днів. Уведення цієї праці в науковий обіг сприятиме не лише виправленню сьогоденних уявлень про розвиток історичних знань першої пол. XX ст., але й подальшому розвитку науки про древності.

О.Т.

Назаренко А.В. «Слово на обновление Десятинной церкви», или К истории почитания святителя Климента Римского в Древней Руси [Patrologia slavica, 2]. Москва: Свято-Екатерининский мужской монастырь; Брюссель: Архив русской эмиграции, 2013, 224 с., илл.

Підзаголовок книжки О.В. Назаренка вказує, що її темою є вшанування св. папи Климента на Русі. Утім, як зазначає автор («Вступ», 10), його праця не претендує на роль всеохопного дослідження проблеми. Розшуки почалися з текстологічного вивчення однієї маловідомої пам'ятки — *Слова на оновлення Десятинної церкви*, яке «несподіваним чином» привело вченого до реконструкції більш раннього аналогічного тексту (який він називає «прото-Слово»), а також надало можливість датувати давньоруські переклади *Мучеництва св. Климента* та *Сказання про чудеса священномученика Климента про отрока*, і крім того пояснило наявність ще одного давньоруського твору — *Чуда об отрочати*, також похідного від здогаданого «прото-Слова».

Слово на оновлення Десятинної церкви — пам'ятка, відома з публікації М.А. Оболенським уривку ширшого тексту за рукописом з його власної колекції. Оригінал загубився, інших списків знайдено не було, що, як зазначає автор, можливо, і спричинило прохолодне ставлення до пам'ятки в історіографії (18–19). Утім тепер з'ясовується, що Оболенський опублікував фрагмент, який являв собою закінчення давньоруського перекладу *Мучеництва св. Климента* (відомого в іншому перекладі з *Четьох Міней*). Перша половина опублікованого Оболенським *Слова на оновлення Десятинної церкви* більшою чи меншою мірою збігається з іншою пам'яткою — *Чуда св. Климента об отрочати*. Отож у центрі першої глави книжки («“Слово на обновление Десятинной церкви”: текстология») знаходяться спроби з'ясувати текстуальні взаємини між трьома пам'ятками (18–62). Головним їх результатом стала гіпотеза про існування твору, до якого сходять *Слово на оновлення Десятинної церкви* та похвала св. Климентові із *Чуда св. Климента об отрочати*. Цей утрачений твір названо «прото-Словом». Розшуки О.В. Назаренка виконано у жанрі текстологічних роздумів, складних і багатоступеневих, як і очікувалося. Стеження за ходом думки дослідника додатково утруднене вибагливою стилістикою автора, який доброзичливо й докладно обговорює навіть невдалі свої конструкції, «привлекательные и не

лишенне даже некоторого изящества». Отож скористаємося резюме цих розшуків, поданим на стор. 59–61.

Автор *Слова на оновлення Десятинної церкви* взяв за основу докладний твір про св. Климента, що являв собою переклад із грецької *Мучеництва* та *Сказання про чудо* св. Климента, і завершувався гіпотетичним «прото-Словом». Вибірку здійснено шляхом механічного вилучення аркушів з оригінального рукопису. На наступному етапі завершальну похвалу св. Клименту («прото-Слово») було перероблено й розширено, і в такому відредагованому вигляді виголошено усно за якоїсь нагоди. Після виголошення аркуші повернули на місце, але новий текст похвали замінив собою «прото-Слово» в комплекті. Згодом робочий список *Слова на оновлення* (тобто ті самі, уже один раз вилучені, аркуші) потрапив до рук іншого книжника, котрий на його основі укладав протограф *Чуда св. Климента об отрочати*. Реконструкцію взаємин між пам'ятками представлено на рис. 1 (62).

Друга глава — «“Слово на обновление Десятинной церкви”: исторический контекст» — послідовно розбирає висловлені в попередній літературі гіпотези щодо хронологічного приурочення *Слова* — у часи Ізяслава Ярославича? Святополка Ізяславича? після 1169 чи 1203 р.? у часи Рюрика Ростиславича? — знаходячи кожному з них незадовільною (63–72).

Власна гіпотеза автора пов'язує виникнення пам'ятки з церковно-політичними подіями часів княжіння Ізяслава Мстиславича і поставленням 1147 р. в київській митрополити Клима Смолятича «рукою св. Климента». «У контексті подібних подій менше всього здивувало б бажання вдячного Ізяслава Мстиславича оновити храм, де покоїлись мощі вселенського святого, що ними було освячено його княжіння та такі необхідні для нього великі переміни в руській церкві» (116). Натяки на подібне оновлення Назаренко вбачає в археологічно засвідчених слідах ремонту Десятинної церкви на початку XII ст., які інтерпретує як спорудження приділу св. Климента (у південно-західному куті храму).

Далі дослідник припускає, що Ізяславові Мстиславичу з якоїсь причини була властива незвична, навіть афектована увага до Десятинної церкви, яку не поділяли його попередники на київському столі й не успадкували наступники. «Ми, звичайно, здогадуємося, у чому справа: у Десятинній церкві, щойно оновленій стараннями Ізяслава, почивали мощі св. Климента Римського, які після 1147 р. стали головною святинею, палладіумом Ізяславового княжіння» (121). Цю афектацію Назаренко вбачає в декількох згадках поклоніння князів (у тому числі й Ізяслава) в Десятинній церкві. Насправді літопис згадує лише два випадки відвідин Ізяславом цього храму й лише одного 1151 р. І до того ж жодного разу (!) при цьому не згадує св. Климента (як об'єкт поклоніння чи причину відвідин). Два випадки, у жодному з яких не згадано св. Климента, здається, усе ж замало для афектації. Утім Назаренко ніяк не відзначає цієї досить дивної в рамках його побудов обставини.

Із нагоди (здогадного) оновлення Десятинної церкви здогадно Ізяславом й було (здогадно) виголошено *Слово*. Автор навіть називає (здогадну) «точну» дату — 25 листопада 1148 р., а також ім'я (здогадного) автора — Феодосій Грек, ігумен Печерського монастиря. У відповідь йому противник Ізяслава та Клима Смолятича новгородський єпископ Нифонт (якось скориставшись чернеткою Феодосія Грека!), імовірно, міг створити альтернативний *Слову* літургійний текст — *Чудо об отрочати*, чий зміст (а також відмінності від *Слова*) роз'яснюються у світлі такої гіпотези. «Мы, конечно, ни в коем случае не станем настаивать на том, что «Чудо об отрочати» [...] вышло непременно из-под пера епископа Нифонта [...] — хотя возможность непринужденно спроецировать весьма сложную текстологическую конструкцию на вероятный исторический контекст может служить, на наш взгляд, еще одним ее, конструкции, подтверждением» (128). Насправді, мабуть, маємо справу з логічним колом: якщо текстологічну конструкцію вибудувати з огляду на історичний контекст, вона (текстологія) неодмінно спроектуються рівно на той контекст, з якого виникла.

Третя й завершальна глава книжки — «Апокриф об обретении мощей св. Климента в устах Ярослава Мудрого» (143–173) — досліджує чи не найзагадковіший текст щодо св. Климента. Роже, єпископ Шалона (у Шампані), котрий 1049 р. входив до складу посольства французького короля Генріха I до Києва, залишив записку, в якій передав зміст своєї розмови з Ярославом Мудрим. Князь нібито стверджував, що мощі св. Климента віднайшов і переніс до Риму папа Юлій (а не св. Константин Філософ, як приймала традиція). Більше того, Ярослав начебто запевняв єпископа Роже, що він особисто побував у Херсоні й сам привіз звідти глави свв. Климента та Фіва (що, згідно з літописом, мав би зробити його батько Володимир після хрещення). Цю версію обретіння мощів св. Климента (папою Юлієм) Назаренко вважає херсонською легендою, яка виникла після IX ст. «Похоже, что киевляне [...], как и сам Ярослав, оказались всего лишь жертвами предвзятости своих курсунских информаторов» (171–172). Автор наполягає, ніби на Русі аж до початку XII ст. не знали іншої версії, оскільки *Житіє Константина Філософа* залишалося невідомим. Як доказ, він посилається на *Повість временних літ*, де нібито використано «пізню вторинну традицію», хоча тексти *Паннонських житій* достеменно були відомими її авторів.

У додатках до дослідження опубліковано слов'янський оригінал та російський переклад *Слова на оновлення Десятинної церкви* та Похвалу св. Клименту із *Чуда об отрочати*, а також латинський оригінал записки Роже Шалонського (російський переклад якої подано в тексті праці).

Dalewski Zbigniew. *Modele władzy dynastycznej w Europie Środkowo-Wschodniej we wcześniejszym średniowieczu* (Warszawa: Instytut Historii PAN, 2014), 321 s.

Книгу польського історика Збігнева Далевського присвячено структурам династичної влади у Центрально-Східній Європі X–XII ст. У центрі дослідження — три династії: П'ясти, Пржемисловичі та Арпади. Автор будує власну концепцію на противагу традиції, що спирається на праці істориків права XIX — першої половини XX ст. У рамках цієї традиції рання політична історія Центральної Європи розглядалася як сфера, що регулювалася абстрактними «законами», «нормами» чи «началами». Натомість Далевський переносить увагу на міжособистісні відносини всередині правлячих родин, залишаючи за дужками правничі концепції «патримоніальної держави» чи «родового ладу». Він намагається відтворити коло уявлень про владу і практики, якими послуговувалися представники династій для забезпечення провідного становища собі та своїм прямим нащадкам.

Книга складається з трьох розділів. У першому з них («Rodzinne przedsiębiorstwo» / «Родинна справа») автор зосереджується на повідомленнях про боротьбу за владу у X ст., що точилася всередині родів Пржемисловичів, Арпадів і П'ястів. Він переглядає відносно пізні династичні наративи, де ранню історію цих владних родин представлено переважно як успадкування від батька до сина. Далевський звертає увагу на побіжні згадки джерел про осіб, що залишилися в тіні «основних фігур»: Мешка I і Болеслава Хороброго (П'ясти), св. Вацлава і Болеслава II (Пржемисловичі), Гези і Стефана I (Арпади). З аналізу випливає, що за владу на рівних могли боротися не тільки прямі нащадки померлого правителя, а й бічні родичі. Дослідник робить висновок, що центральноевропейські суспільства того часу розуміли верховну владу як прерогативу розгалуженого клану, а не тільки вузької лінії монархів. Додаткові підтвердження цій думці Далевський знаходить шляхом розгляду польської, чеської та угорської династій на широкому порівняльному тлі владних практик у ранньосередньовічних спільнотах Західної, Північної та Східної Європи (Русі), а також євразійського степу.

Другий розділ під назвою «Nowa dynastia» присвячено спробам окремих правителів внести зміни у традиційний порядок розділення влади між усіма членами роду й радикально звузити коло спадкоємців. Під цим кутом зору автор аналізує спроби Болеслава Хороброго забезпечити передачу влади одному зі своїх синів (Мешку II), боротьбу за владу в Угорщині в першій половині XI ст. (після смерті Стефана I), а також міжособні конфлікти у Чеському князівстві на рубежі X–XI ст. В усіх випадках, на думку дослідника, ішлося про намагання правителів перебудувати династичний порядок, самотійно визначити спадкоємця й забезпечити йому особливу легітимність, яка якісно вирізняла б його з-поміж інших членів роду (зокрема коро-

нація). Далевський при цьому відзначає, що центральноевропейські правлячі родини перебували під впливом ідеології та практик німецької династії Оттонів, представникам якої вдалося успішно подолати архаїчну традицію родового володіння й упровадити монархічну концепцію влади.

У третьому розділі — «Stary-nowy porządek» — ідеться про моделі влади, що виробилися у центральноевропейських країнах після невдалих спроб «перезаснувати» династії на нових, монархічних, засадах. Основну увагу дослідника тут приділено принципу сеньйорату, яким керувалися П'ясти, Арпади та Пржемисловичі в XI–XIII ст. (таку практику в Чехії та Польщі автор традиційно пов'язує із «заповітами» Бржетислава I та Болеслава III відповідно). Далевський наголошує на тому, що засади родового володіння виявилися дуже тривкими, це помітно навіть на матеріалах Священної Римської імперії та Французького королівства. Таким чином, в XI ст. після кризи родового володіння центральноевропейські династії ще на двісті років повернулися до нього, хоча й у «модифікованій» формі (всі члени династії мали право на владу, однак старший із них володів вищим статусом).

У результаті праця Збігнева Далевського пропонує схему еволюції «моделей династичної влади», що включає три стадії: 1) влада широкої родової спільноти; 2) спроби радикально звужити число спадкоємців і «перезавантажити» династію на нових засадах; 3) після невдачі таких спроб — «компроміс» у вигляді системи сеньйорату.

В.А.

Byzantium and the Viking World, ed. by Fedir Androshchuk, Jonathan Shepard, and Monica White [Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia, 16] (Uppsala: Uppsala Universitet, 2016), xxii, 463 pp., color illustrations, maps.

Темою XXII Міжнародного конгресу візантиністів (2010 р., м. Софія, Болгарія) було обрано «Візантія без кордонів», що відкрило можливість привнести до візантійських студій також і скандинавську перспективу. Федір Андрощук за участю Джонатана Шепарда організував круглий стіл «Візантія і світ вікінгів», в якому взяло участь дванадцять фахівців із Болгарії, Данії, Великої Британії, Ісландії, Росії та Швеції. 2013 р. аналогічна конференція відбулася в м. Упсала (Швеція). Доповіді, прочитані на цих двох академічних заходах, склали основу рецензованого тому.

Упорядники збірки зазначають, що на відміну від звичних наукових конвенцій, згідно з якими увага традиційно концентрується на свідченнях із території власне Скандинавії, їхня концепція «світу вікінгів» охоплює також скандинавську культурну діаспору, приділяючи особливу увагу Англії та

Русі, що дозволяє висунути нові інтерпретаційні моделі, зокрема культурного обміну (cultural transfer).

Том складається із дев'ятнадцяти статей, які утворюють чотири тематичних блоки.

Частина перша — «Contacts and cultural transference between Byzantium and the Viking world» — містить три статті (Джонатана Шепарда, Леслі Абрамс та Роланда Шиля) одночасно оглядового й концептуального характеру, що в сукупності служать свого роду вступом до розгляду часткових проявів контактів між Візантією та Скандинавією.

Другу, найбільшу за обсягом та числом авторів, частину збірки присвячено дослідженню матеріальних свідчень про контакти між Балтикою й Середземномор'ям. Поряд з узагальнюючою статтею Ф. Андрощука («What does material evidence tell us about contacts between Byzantium and the Viking world c. 800–1000?») тут розміщено праці, присвячені окремим видам матеріальних свідчень: візантійським монетам, знайденим у Скандинавії та північному регіоні (Marek Jankowiak, «Byzantine coins in Viking-Age northern lands»; Florent Audy, «How were Byzantine coins used in Viking-Age Scandinavia?»), рунічним написам, що відбивають контакти скандинавів (переважно шведів) із Візантією, у тому числі написам на знаменитому Пірейському леві (Magnus Cälström, «Byzantium reflected in the runic inscriptions of Scandinavia»; Tnorgunn Snædal, «Runes from Byzantium: reconsidering the Pireus lion»), візантійському шовку серед знахідок Бірки (Inga Hägg, «Silks at Birka»), печаткам, кераміці тощо. У двох статтях розділу досліджуються сліди перебування вихідців зі Скандинавії на Балканах (Valeri Todorov, «Traces of the presence of Scandinavian warriors in the Balkans») та — цілком несподівано — на півдні Малої Азії (Fedir Androshchuk and Gülgün Köroğlu, «A Viking sword-bearing resident of southern Asia Minor?»).

Третій розділ збірки присвячено візантійсько-скандинавським контактам в їх відображенні в писемних джерелах. Тут читач знайде очікуване обговорення русі у трактаті Константина Багрянородного (Elena Melnikova, «*Rhosia and the Rus in Constantine VII Porphyrogenetos' De administrando imperio*»), статтю, присвячену уявленням авторів та слухачів скандинавських саг про службу співплемінників в імператорській гвардії в Константинополі та участь скандинавських королів у хрестових походах (Sverrir Jakobsson, «The Varangian legend: testimony from the Old Norse sources»), а також невеличку замітку Анни Литвиної та Федора Успенського про літописний сюжет зневаги до візантійського «золота» князя Святослава Ігоревича, трактований на фоні скандинавської традиції, яку автори вважають опосередкованим усним джерелом літописного епізоду. Вибір інших контекстів переконав би цих фахівців, що щедрість є однією із чеснот взагалі всякого середньовічного монарха, але, за дивним збігом, бібліографія до статті обмежується винятково чотирма працями самих співавторів, де вже обговорено ці сюжети. Натомість

мість стаття Скотта Ешлі («Global worlds, local worlds: Connections and transformations in the Viking age») закроена з більшим розмахом, пропонуючи спробу концептуалізувати історію вікінгів у великому масштабі (a large-scale history) та огляд тих просторів, де вони діяли: від Візантії й мусульманського світу до Північної Америки.

Останній розділ збірки містить дві статті. Моніка Уайт здійснила огляд християнських реліквій на Русі («Relics and the princely clan in Rus»). Авторка не пропонує нових ідей чи спостережень, акуратно та майже добросовісно зводячи докупи відомості, почерпнуті з літератури. Із загальною темою збірника її розділ пов'язує походження реліквій (із Візантії). Натомість його зміст — начерк їхнього побутування на Русі впродовж XI–XIII ст. — навряд чи виправдовує вміщення статті у збірнику, присвяченому все ж контактам між Візантією та Скандинавією і притому в добу вікінгів (тобто IX–XI ст.). Стаття Йона Лінда, у відповідності із заголовком («Christianity on the move: The role of the Varangians in Rus and Scandinavia»), є варіацією на давню тему ролі варягів у поширенні християнства у Східній Європі та (меншою мірою) Скандинавії. Автор обговорює декілька сюжетів, центральним з яких є християнство в Києві X ст. (до Володимирового хрещення). При тому, що жодних достовірних свідчень — як археологічних, так і текстуальних — розповсюдження християнства на Русі впродовж X ст. не існує, а все, що відомо про русь-християн та варягів-християн у Києві походить із легендарних відомостей у текстах не раніше XII ст. (*Повість временних літ, Пролог*), а то й (як у випадку *Печерського патерика*) — XIII ст., автор наполягає на слушності власної концепції «варязького християнства», котру визначає розпливчато як «раннє християнство на Русі й у Скандинавії», спричинене «подорожами християн-варягів між Візантією та Скандинавією через Русь». Реконструкція давньої реальності на підставі пізніх джерел — річ ризикована, надто ж коли головним методом при цьому виявляється буквальна довіра до легендарних повідомлень (на чому наполягає автор). У результаті картина, запропонована Й. Ліндом, виявляється значною мірою містифікованою: дослідник відтворює комплекс легендарних уявлень авторів XII–XIII ст. про початки християнства.

Отож збірник — нерівноцінний у своїх компонентах. Утім, як справедливо зазначають упорядники, у сукупності своїй уміщені тут праці служать свого роду знімком, що фіксує стан сучасних знань і рівень суджень про різноманітні проблеми, пов'язані з відносинами між Візантією та «світом вікінгів».

О.Т.

Волощук М.М. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Відп. ред. Л.В. Войтович. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014, 496 с.

У книзі розглядаються питання ідентифікації носіїв етноніма «русь» в Угорському королівстві впродовж XI–XIV ст. Перші компактні групи руських переселенців тут фіксуються від середини XI ст. Мігранти із давньоруських земель князівств до Угорщини ідентифікуються за актовими матеріалами династій Арпадів та Анжу під узагальненим поняттям *Ruthenus* (руський), *dictus Orrus* (прозваний руським), іншими його варіаціями. Автор доводить, що чимало отожднених ним за наявними документальними матеріалами осіб колись належали до галицької, чернігівської, київської, волинської родової і військово-служилої знаті, духівництва, що під тиском різних обставин змінили місце проживання.

Визначено чотири групи осіб, котрі у володіннях Арпадів та Анжу ідентифікувалися як «русь». Встановлено 27 носіїв ідентичності *Ruthenus* та 29 осіб, відомих за документами *dictus Orrus* (прозвані руськими). Більшість переселенців були знатними за своїм походженням і доволі заможними. Вони ставали на королівську службу, де обіймали різноманітні посади. В угорських джерелах, за спостереженнями автора, ідеться про руських комесів, йобагонів королівських фортець, сервієнтів, магістрів, суддів та королівських слуг.

Проте більшість зафіксованих у давньоруських літописах знатних руських переселенців ідентифікувати за актами та іншими документальними матеріалами канцелярій Арпадів і Анжу виявилось неможливим. Виняток становлять бояри Володислав Кормильчич, Жирослав і Судислав. Та й у цьому випадку простежити їхні долі вкрай складно через те, що відомості про них, які відклалися в угорських джерелах, надзвичайно скупі й малоінформативні.

Наприклад відомий за *Галицько-Волинським літописом* Володислав Кормильчич чотири рази згадується в дипломах (1218 та 1232 рр.) короля Андрія II як *persona nomine Ladislaus Ruthenus*. Інших суттєвих документальних свідчень про його діяльність в угорських джерелах не виявлено. Тому видається дивним твердження М.М. Волощука про те, що досі «оцінка цього представника галицької знаті *винятково* за відомостями Іпатіївського літопису носила суб'єктивний характер. Історики керувалися головно політичними вподобаннями, кон'юнктурними підходами» (148). Такий відповідальний висновок був би очікуваним, якби спирався на невідомі досі історичні джерела, зокрема угорські. Однак останні не містять оціночних характеристик Володислава. Наявність кількох сіл і виноградників у складі його володінь на території Угорщини автоматично не вивисувала статус Володислава в політичній структурі королівства. Тому ризикованою видається спроба автора розташовувати галицького боярина «поряд з королівськими баронами, нижчими представниками курії» (173).

М.М. Волощук зауважує, що «невведення у науковий обіг давно відомих угорських актів та ряду інших документів дозволяло окреслювати негативи правління «боярської олігархії», перетворювало знать на сторінках історичних студій на «заколотників», «бунтівників» та ін. Натомість уведення автором у науковий обіг «давно відомих» (!) угорських джерел дозволило йому розвінчати придуману істориками одіозність Володислава й дійти новаторського висновку про те, що той «у взаєминах галицької знаті з угорським королем на початку XIII ст. посідав чільне місце» (173–174).

Так само доволі гіпотетичним є припущення автора про те, що угорський король Андрій II уважав галицького боярина Жирослава «ключовою постаттю серед знаті». Останній, розмірковує М.М. Волощук, «міг мати надання від Арпадів», через те, що в 1221 р. визволив із полону учасника оборони Галича від військ князя Мстислава Мстиславича королівського урядника Філю. Відтак він міг би бути серед наділених земельними володіннями іноземців, що згадуються у виданій 24 квітня 1222 р. королем Андрієм II «Золотій буллі» (183). При цьому залишається нез'ясованим, чому його ім'я не було внесено до артикулів цього документа.

Галицький боярин Судислав, ототожнюваний автором із *Себеславом* угорських актів, міг належати, переконаний М.М. Волощук, до одного з найрозгалуженіших у XIII ст. чеського за походженням роду Лудан. При цьому самоідентифікація Судислава, зазначає автор, невідома, як достеменно не встановлено й імена та походження його батьків (301). Із реконструйованої дослідником біографії галицького боярина довідуємося про те, що «впродовж 1214/1217 — 1221 рр. Судислав *de genere Ludan* при галицькому дворі Коломана посідав чільне місце. Він володів навичками управління, здобув серед знаті авторитет і повагу. Завдяки родинним зв'язкам у Галичині боярин не лише unikнув полону і тюремних поневірянь, як інші схоплені угорці, а й отримав від нового князя в управління Звенигород» (309). Залишається загадкою, як йому вдалося утвердитися в оточенні Мстислава Мстиславича, упродовж 1221–1228 рр. стати одним із найближчих йому людей і при тому до 1234 р. залишатися в руслі галицької політики Арпадів? Незрозуміло, які позитивні конотації добачає автор у ним же створеному образі спритного галицького боярина-крутія — «першої особи» при Коломані, Андрієві й князеві Мстиславові? Урядника, який «успішно використовував суперечки між Мстиславом Мстиславичем і Данилом Романовичем *на свою користь*, вміло скеровував діяльність місцевого боярства на отримання привілеїв угорського нобілітету» (323).

Незважаючи на певні вади й погрішності, авторові у цілому вдалося окреслити соціальні та політичні наслідки процесів переселення вихідців із «руського світу» до Угорщини, простежити, нехай і фрагментарно, перипетії життя руських поселенців, які у XII–XIV ст. становили одну з найактивніших іноземних громад королівства.

В.Р.

Карпов А.Ю. *Великий князь Владимир Мономах*. М.: Молодая гвардия, 2015, 386 [14] с., илл. [Жизнь замечательных людей: Малая серия: сер. биогр.; вып. 74]

Владимир Всеволодович Мономах — один из наиболее выдающихся древнерусских князей, вошедший в историческое сознание как правитель, сумевший на какое-то время объединить начавшие распадаться на независимые княжества русские земли и успешно противостоять натиску степняков-половцев. Его имя популярно не только среди историков, но и в среде пишущих на исторические темы литераторов. Князя по преимуществу изучают отдельно как политика, полководца, писателя, религиозного деятеля. Обобщающих же монографических исследований, синтезирующих эти неразрывно связанные в нем ипостаси, практически нет. Из всего многообразия существующих работ на такую роль претендуют лишь несколько. Это давняя книга академика А.С. Орлова (Орлов А.С. *Владимир Мономах*. М.; Л., 1946), научно-художественное издание «Владимир Мономах» А.Н. Сахарова (впервые работа была опубликована в 1985 г. в серии «ЖЗЛ», в написанной в соавторстве с В.В. Каргаловым книге «Полководцы Древней Руси») и небольшое исследование Ю.В. Кривошеева (Кривошеев Ю.В. *Пути и труды Владимира Мономаха*. СПб., 1993).

А.Ю. Карпов известен читателю биографиями целого ряда древнерусских правителей: княгини Ольги, князей Владимира Святославича, Ярослава Мудрого, Юрия Долгорукого, Андрея Боголюбского, Александра Невского. Настал черед, видимо, и Владимира Мономаха. Однако, в строгом смысле слова, рецензируемая работа биографией князя не является. Это становится очевидным уже при знакомстве с ее структурой.

Книга состоит из нескольких разделов. Первый и самый большой по объему выстроен как подробная, год за годом, хроника жизни и дел Владимира Всеволодовича на фоне главных событий русской истории того времени. Автор, как правило, приводит фрагмент о князе из источника, а затем комментирует его. При этом, нужно отдать должное, он постарался собрать по возможности все свидетельства источников, касающиеся Владимира Мономаха, и выстроить их в единый хронологический ряд. Прежде всего, это летописи. Летописные данные дополнены информацией, почерпнутой из адресованных Владимиру Мономаху посланий церковных иерархов, *Киево-Печерского патерика*, *Сказания о чудесах святых князей Бориса и Глеба*, так называемого «Устава князя Владимира Всеволодовича», вошедшего в состав *Руской правды*, и иностранных хроник.

Второй раздел книги составили собственные сочинения Владимира Мономаха — *Поучение*, письмо князю Олегу Святославичу и примыкающая к ним молитва. Эти тексты, частично нашедшие отражение уже в первом разделе, приведены не только в переводе на современный русский язык, но и в

подлиннике, что автор объясняет отсутствием до сих пор «выверенного, удовлетворяющего современным требованиям их издания». Несмотря на резонность замечания, в издании, рассчитанном на массового читателя, это представляется излишним. Специалист же все равно обратится к изданию *Поучения* в составе *Лаврентьевской* летописи в первом томе «Полного собрания русских летописей», которое и сам А.Ю. Карпов признает «наиболее качественным с научной точки зрения» (11).

В отдельный раздел книги выделены послания Владимиру Мономаху киевского митрополита Никифора и послание неизвестного епископа неизвестному князю, в авторе и адресате которого А.Ю. Карпов, вслед за М.Н. Тихомировым и Н.В. Поньрко, видит, соответственно, Даниила Юрьевского и Владимира Мономаха (316–320). При этом только в одном из этих посланий — послании митрополита Никифора *О посте* — дана яркая характеристика личности князя, приведены сведения о его образе жизни, о сильных и слабых, по мнению митрополита, сторонах его натуры. Два же других, помещенных в книгу, послания — о латинской вере того же Никифора и *О повинных* неизвестного автора — в этом отношении малоинформативны. Последнее произведение вообще довольно туманно, что порождает различные его толкования. Так, первый его издатель А.С. Павлов увидел в авторе этого послания суздальского епископа Дионисия, а в адресате — Дмитрия Донского. Г.М. Прохоров же, согласившись с тем, что оно адресовано последнему, посчитал, что его автором был никто иной, как митрополит Киприан (Прохоров Г.М. *Повесть о Митяе. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы*. Л., 1978, 193–194).

Наконец заключительный раздел книги А.Ю. Карпова посвящен средневековой легенде о Мономахе, ее генезису и эволюции. Именно он делает работу завершенной, показывая значение фигуры Владимира Мономаха в российской истории и исторической памяти. В предваряющем источнике тексте автору удалось не только обрисовать процесс мифологизации образа Владимира Мономаха в общественно-историческом сознании русского средневековья, но и показать причины и обстоятельства этого явления. «Как оказалось, — пишет А.Ю. Карпов, — не только подвиги на поле брани и многогранная государственная деятельность, но и само его имя, необычное для русского слуха, и греческое происхождение дали повод к развитию легенды» (322). Эта легенда, как он демонстрирует, нашла отражение в знаменитом *Слове о погибели Русской земли*, а после того, как пала Византия и Московская Русь начала позиционировать себя в качестве ее преемницы, получила развитие в цикле произведений, повествующих о «Мономаховых дарах». Прямой преемственности между образами Владимира Мономаха, существовавшими в XIII в. и на рубеже XV — XVI вв., однако, не прослеживается.

Следует отметить, что помещенные в книгу тексты источников сопровождаются тщательным и добротным комментарием, включая необходимые исто-

риографические сюжеты и, прежде всего, историю их создания и спорные трактовки. Особенно информативны комментарии к *Поучению* Владимира Мономаха и *Посланию о Мономаховых дарах* Спиридона-Саввы, которое А.Ю. Карпов, уточняя и развивая мнение Р.П. Дмитриевой, признает наиболее ранним памятником цикла *Сказаний о князьях владимирских*. Рассматривая историю сложения легенды о «Мономаховых дарах», автор справедливо уделяет внимание и непосредственно самим дарам, прежде всего «шапке Мономаха», истории ее создания и соответствующей историографической «паспортизации» в конце XV в. Однако, говоря о «шапке Мономаха», А.Ю. Карпов ссылается лишь на мнение советского искусствоведа М.Г. Крамаровского, признававшего ее продуктом золотоордынских ювелиров, изготовленным в Крыму в начале XIV в. (331). Работы последних лет, существенным образом уточняющие или переосмысливающие историю этой инсигнии, остались ему, к сожалению, неизвестны (Жилина Н.В. *«Шапка Мономаха». Историко-культурное и технологическое исследование*. М., 2001; Богатырев С.Н. Шапка Мономаха и шлем наследника: репрезентация власти и династическая политика при Василии III и Иване Грозном. *Петербургские славянские и балканские исследования*. 2011, № (9), 171–193; Богатырев С.Н. Золото шапки Мономаха. Тайна царского венца. *Родина*. 2012, № 9, 132–135).

Несмотря на стремление автора к объективности, критической оценке фактического материала, А.Ю. Карпов, тем не менее, принимает на веру многое из того, что у большинства исследователей вызывает серьезные сомнения. Так, он пишет, что Владимир Мономах в период после 1093 г. «сумел утвердить свой нравственный (? — *А.И.*) и политический авторитет в русском обществе, стать [...] самым влиятельным из русских князей» (56) — точка зрения, в общем-то, традиционная для апологетов этого князя. Хотя автор и полагает, что «наверное, он не всегда соответствовал тому высокому идеалу, который сам создал». Однако, что «величайшая редкость», он все же «искренне стремился достичь его» (8). Владимир Мономах, в представлении А.Ю. Карпова, руководствовался в своей деятельности не какими-то узкокорыстными интересами, а исключительно нравственными идеалами добра и справедливости.

Таким образом, очередной книге А.Ю. Карпова в главном присущи те же недостатки, что и предшествующим: «Автор пошел по обычному пути, пересказывая летописи и сопровождая их сведения комментариями, но реже, чем следовало бы, подвергая сами эти сведения критическому анализу» (Короленков А. Рец. на: Карпов А.Ю. Юрий Долгорукий. 2-е изд. — М.: Молодая гвардия, 2007 [серия «Жизнь замечательных людей»]. *Ruthenica*. 2008, VII, 240). Тем не менее, рецензируемая работа представляет определенный интерес, являясь достаточно профессиональной (а также отличающейся хорошим литературным изложением) попыткой собрать и систематизировать значительный материал об одном из наиболее ярких древнерусских правителей.

В этом смысле она не только подводит итог довольно скрупулезной работе автора по воссозданию портрета князя, но и может служить отправной точкой для новых исследований.

А.И.

Абраменко В.А. *Средневековый Новгород глазами потомков (на материале документов XVIII — начала XX вв.)*. Ростов-на-Дону, 2011, 312 с.: илл.

В основу книги была положена защищенная в 2011 г. в Южном федеральном университете (Ростов-на-Дону) кандидатская диссертация.

Автор задался целью изучить содержание образа средневекового Великого Новгорода как «динамичного явления культуры в общественной мысли России XVIII — начала XX веков на материалах работ отечественных историков, деятелей общественно-политической мысли и произведений искусства» (22). Поставленная в работе проблема вписывается в один из современных исторических трендов и опирается на концепцию «мест памяти» Пьера Нора, теоретические разработки в области изучения исторического сознания и исторической памяти ряда американских и российских исследователей.

Структурно книга состоит из введения, трех глав, заключения, библиографического списка, перечня использованных сокращений и приложений. Во введении обоснованы актуальность темы, цели и задачи работы, хронологические рамки исследования, охарактеризована его теоретическая и методологическая основа, дан обзор литературы и источников. Анализируя источники различного происхождения, автор прибегает к методологическому принципу равноправного их рассмотрения, что не является традиционным для российской исторической науки, но позволяет всесторонне изучить конкретный образ исторической памяти и избежать возможного субъективизма в своих оценках.

В первой главе автор рассматривает формирование представлений о прошлом Новгорода в общественной мысли XVIII — начала XIX вв., актуализированное, как им показано, дискуссией норманистов и антинорманистов о происхождении государства на Руси (40–92). Вторая глава посвящена последовавшим после победы в войне с наполеоновской Францией изменениям в восприятии образа Великого Новгорода, новым чертам этого образа (93–162). Следующий этап в развитии представлений о Великом Новгороде, пришедшийся на 1860-е гг. и продолжавшийся до 1917 г., освещается в заключительной, третьей, главе (163–232).

Каждая из этих трех глав, соответствующая трем временным отрезкам, маркирующим происходившие изменения рассматриваемого образа, разделена, в свою очередь, на три параграфа, выделяемые по основным сферам

общественной мысли: историческая мысль, литература, изобразительное искусство. В рамках каждого из параграфов рассмотрен основной круг исторических сюжетов и образов, относящихся к Великому Новгороду и к отдельным сторонам его внутренней жизни. Это такие сюжеты и образы, как начала государственности на Руси, образы князя Владимира Святославича и Рогнеды-Гореславы, князя Александра Невского, сюжет покорения Новгорода, образы богатыря, Новгорода — центра торговли и города демократии, новгородского ушкуйника, Новгорода — христианского города, реки Волхов, героя-одиночки, борющегося за счастье сограждан, образ средневекового Новгорода в контексте европейской культуры.

В заключении сформулированы основные итоги исследования, делается вывод о роли и месте образа Новгорода в историческом сознании и исторической памяти русского народа в дореволюционный период. Согласно авторской трактовке, если в XVIII в. процесс конструирования образа Новгорода имел во многом искусственный характер, то в начале XIX в. этот образ превратился в естественное место памяти (236). «Являясь отчасти историческим фактом, отчасти вымыслом, основанным на реальных событиях, образ Великого Новгорода в общественной мысли России XVIII — начала XX века представляет собой своеобразное продолжение новгородского былинного цикла, адаптированного к новым историческим, политическим и общественным реалиям» (239).

В приложении к книге помещены схемы формирования и взаимодействия исторического сознания и исторической памяти, репродукции произведений изобразительного искусства XVIII — начала XX вв. Качество передачи последних, к сожалению, оставляет желать лучшего.

Предпринятое В.А. Абраменко исследование образа средневекового Новгорода обогащает и конкретизирует представление о структуре русского общественно-исторического сознания и занимает свое место в решении комплексной научной задачи инвентаризации мест русской исторической памяти. Будучи основательно и хорошо написанной, книга представит интерес как для специалистов, так и для всех тех, кто интересуется вопросами средневековой истории культуры и общественной мысли.

А.И.

Афонское наследие: Научный альманах [«*The Athonite Heritage*», a *Scholar's Anthology*]. Вып. 1/2: *Материалы международной научной конференции «Русь и Афон: тысячелетие духовно-культурных связей»*, Чернигов, 28–29 ноября 2014 г. К.; Чернигов: Издание Международного института афонского наследия в Украине, 2015, 512 с., илл.

В основу започаткованого Міжнародним інститутом афонської спадщини в Україні альманаху покладено матеріали наукової конференції «Русь та Афон: тисячоліття духовно-культурних зв'язків», організованої цією громадською інституцією на базі Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка в листопаді 2014 р.

У «науковому альманаху» (якому укладачі надали курйозний контртитул *a Scholar's Anthology*) представлено статті, присвячені різноманітним питанням історії та мистецької спадщини Афону, його впливам на розвиток богословської думки, духовної культури слов'янського світу й, зокрема, Київської Русі. У цьому тематичному блоці привертає увагу насамперед стаття О.М. Іоннісіана та О.Є. Черненко «Афонские традиции в зодчестве Древней Руси». Дослідники вмотивовують, що в києво-чернігівській архітектурі рубежу XII–XIII ст. «афонські риси» виявляються в контексті місцевої архітектурної й будівельної традиції. На їхню думку, особливості будівельного матеріалу та характер кладки стін, облаштування фундаментів указують на те, що пам'ятки давньоруського зодчества Чернігова й Сіверської землі зводилися руками місцевих майстрів. При цьому вони знаходять в їхній творчості «черты, аналогии которым невозможно найти в это время более нигде (позднее, в XIV–XV вв., они были распространены в Сербии) — конструкция ступенчато-повышенных подпружных арок, сохранившаяся до наших дней в Пятницкой церкви Чернигова» (435).

Не обійшлося й без наукових відкриттів. Розглядаючи дискусійні питання зовнішньої політики Візантії в 978–980 рр., Олександр Роменський залучає повідомлення *Новгородського п'ятого*, *Никонівського* та *Воскресенського* літописів, що під 979 р. містять свідчення про візантійське посольство до Ярополка Святославича. Зазначаючи, що джерелознавча достовірність цих даних небезспірна, дослідник усе ж наполягає на тому, що вони відповідають історичним реаліям. Не Володимир, а Ярополк за рік до своєї смерті, на думку автора, надав Візантії військову допомогу для придушення заколоту Варди Скліра: «Вооруженный переворот Владимира в Киеве в 978 г. срывает достигнутые соглашения, но, после прихода к власти, новый князь все же отправляет часть варягов в Византию, где они, возможно, применялись для службы на восточных рубежах» (39).

Надія Верещагіна простежує виникнення культу св. Пантелеймона у Візантії й Київській Русі. Вона вважає, що формування його культу на Русі не було пов'язано з іменем київського князя Ізяслава Мстиславича (1146–1154 рр.)

та придбанням однойменного монастиря на Афоні (1164 р.). У притаманній вихованцям *Kindergarten* Надії Нікітенко стилістиці автор заявляє: «На самому деле, миссия (!) св. Пантелеймона на Руси относится к концу X — началу XI в. и связана с ее крещением и культуротворческой деятельностью великокняжеской четы — Владимира и Анны. Есть основания полагать, что реликвии великомученика прибыли в Киев в числе других святынь, находившихся в свадебном кортеже (!) порфирородной супруги Владимира — принцессы Анны, сестры византийских императоров» (234). Авторка стверджує, що у Софії Київській представлено найдавніші у східнослов'янському живопису зображення св. Пантелеймона: «Фронтальное в полный рост изображение юного целителя фигурирует на восточной плоскости одного из южных столбов центрального нефа. Он держит перед грудью ковчежец-пиксиду с лекарствами [...] Одевание святого указывает на его незримое участие в церковных таинствах (!)» (236). Фреска, як і слід того було очікувати, «удokumentована» написами-графіті зі зверненнями до св. Пантелеймона. І, звичайно ж, на самому образі прокреслено одну з так званих «ранніх дат» — 6527/1019 р. (!) До повного комплекту додається наступна ідея: «В свете новейших исследований прослеживается родовая традиция наименования потомков Ярослава в честь св. Пантелеймона. Не исключено, что она начата самим Ярославом (Пантелеймоном?) как основателем собственной (!) династии. В Византии и на Руси существовал обычай давать два христианских имени — общеизвестное крестильное и тайное молитвенное. Ярослав, названный крестильным именем Георгий, мог получить молитвенное имя Пантелеймон, известное лишь его ближайшему окружению» (238).

Цікавий і пізнавальний матеріал міститься у статті римського дослідника Марко Мерліні «Амальфи: деятельность насельников Бенедиктинского монастыря на Афоне по преодолению церковной схизмы в X–XIII веках» (42–55). Амальфійон належить до того першого покоління монастирів-кіновій, з утворенням яких почало по-справжньому організовуватися чернече життя на Афоні. Цю обитель збудували лангобардські монахи-бенедиктинці одночасно з Великою лаврою, Ватопедом та Івіроном. Упродовж трьох століть, з 985–990 по 1287 рр. цей «римський» анклав на Афоні відігравав роль культурного посередника між латинським Заходом і православним Сходом.

Про афонський ісихазм та його відгомони в українській літературі другої половини XIV–XV ст. ідеться у статті Юрія Пелешенка (280–289). Єжи Остапчук розглядає нові фрагменти рукописних кириличних Євангелій із зібрання монастирів Афону (304–316). Окремий тематичний блок альманаху присвячено висвітленню різноманітних питань життя та діяльності українського мислителя-богослова XVIII ст. Паїсія Величковського.

Узелац Александар. *Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*. Београд: Утопија, 2015, 321 с.

Як правило, *Ruthenica* не оглядає видань, присвячених іншим, ніж Східна та Центральна Європа, регіонам. Дослідження сербського історика Олександра Узелаца заслуговує на те, щоб стати винятком із правила. Формально стосуючись Балкан (або ж, за сучасним поділом, Південно-Східної Європи), книжка, проте, має безпосереднє відношення до середньовічної історії України. Адже головний її сюжет — кар'єра знаного монгольського воєначальника й державного діяча Ногая, створення ним у Причорномор'ї напівдержавного організму, відомого як «улус Ногая», а також вплив, що його утворення та політика його ватажка справляли на довколишні регіони.

У вступі (11–30) автор ретельно оглядає численні джерела до його теми, демонструючи чудове вміння оперувати різномовними текстами, а також обговорює теоретичні та термінологічні аспекти дослідження. Перші дві глави присвячено так званому західному походу монголів (з особливою увагою до його впливу на Угорщину й південнослов'янські держави) та утворенню Золотої Орди. Глава третя досліджує геополітичні зміни в регіоні, до яких призвело встановлення монгольського домінування. Ці підрозділи книжки служать свого роду загальноісторичним вступом до її головної теми.

Дві наступні глави присвячено ранній кар'єрі Ногая (глава третя, 89–120) та його утвердженню впродовж 1260-х рр. у найзахіднішій частині колишнього Дешт-і-Кипчака — причорноморському степу між Дунаєм та Правобережжям Дніпра (глава четверта, 121–157). Глава п'ята досліджує формування улусу Ногая, цієї «держави в державі», та її статус у системі монгольських володінь у Східній Європі. Географічне розташування улусу Ногая спричинило його безпосередні контакти з Другим Болгарським царством, Угорським і Сербським королівствами, тож глава шоста (185–230) досліджує переважно політику Ногая щодо цих держав, а також відновленої Візантійської імперії. Остання глава книжки простежує конфлікт Ногая із центральною владою Золотої Орди, внаслідок якого він загинув, а його улус припинив існування як політична реальність.

Ногай, безперечно, належить до першого ряду політичних діячів другої половини XIII ст. Його важка рука відчувалася далеко за межами безпосередньо підвладної території: від Візантії до Галицько-Волинських земель та Литви (ці сюжети також присутні у книжці). Прекрасно документована, із великою кількістю свіжих спостережень книжка Олександра Узелаца відкриває шляхи до нового осмислення долі великого регіону й виходить далеко за рамки територіального обмеження свого заголовку. Вона безумовно приверне увагу східноєвропейських дослідників, зацікавлених у політичній історії другої половини XIII ст.

О.Т.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

БЛДР	Библиотека литературы Древней Руси. СПб.
ВВ	Византийский временник. М.; Л.
ВДИ	Вестник древней истории. М.
ВИД	Вспомогательные исторические дисциплины. Л.; СПб.
ДГВЕ	Древнейшие государства Восточной Европы. М.
ЖНМП	Журнал Министерства Народного Просвещения.
ЗНТШ	Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Львів.
ИОРЯС	Известия Отделения русского языка и словесности АН. СПб.; Пг.; Л.
КСИА	Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. М.; Л.
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР. М.
НА ІА НАНУ	Науковий архів Інституту археології НАН України.
НЗ «СК»	Національний заповідник «Софія Київська».
НПЛ	Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. М.; Л., 1950.
ПВЛ	Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и комм. Д.С. Лихачева. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. 3-е изд., испр. и доп. подготовил М.Б. Свердлов. СПб., 2007.
ПЛДР	Памятники литературы Древней Руси. М.
ПСРЛ	Полное собрание русских летописей. СПб.; М.
РА	Российская археология. М.
РГАДА	Российский государственный архив древних актов. М.
РГБ	Российская государственная библиотека. М. (Государственная библиотека им. В.И. Ленина).
РИБ	Русская Историческая Библиотека, издаваемая императорскою Археографическою Комиссиею. СПб.
РНБ	Российская Национальная библиотека (СПб.) — Государственная Публичная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина
СА	Советская археология. М.
САИ	Свод археологических источников. М.
Сб.ОРЯС	Сборник статей Отделения русского языка и словесности АН. СПб.; Пг.; Л.
СДРЯ	Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.). В 10 т. М.
ТОДРЛ	Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы Академии наук (Пушкинского дома). Л., СПб.

УІЖ	Український історичний журнал. Київ.
ЧОИДР	Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. М.
ЧИОНЛ	Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. К.
DOS	Dumbarton Oaks Studies.
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae.

Наукове видання

RUTHENICA

Щорічник середньовічної історії
та археології Східної Європи

ТОМ XIII

Наукові редактори:

*Володимир Ричка,
Олексій Толочко*

Оригінал-макет підготувала

Анжела Корженівська
Коректура
Вячеслав Григор'єв

Підписано до друку ??????.

Формат 70 × 108 ¹/₁₆. Гарнітура Times New Roman
Обл.-вид. арк. 28,83. Папір офс. Друк офс. Зам № ????